અધ્યસ્ત હોવાથી જ ઈન્દ્રિયોને પ્રીતિ આપે છે અને જેમ જીભથી મધુર આદિ છ રસો પ્રકટ થાય છે, તેમ આનંદના સમુદ્રરૂપ એ પદથી જ પ્રકટ થાય છે. વિષયો પોતાથી સ્વાદ વિનાના હોવા છતાં પણ એ પદના યોગથી જ સ્વાદ-વાળા લાગે છે; એટલા માટે એ અત્યંત સ્વચ્છ બ્રહ્મસ્વરૂપ, સઘળા આનંદોમાં અત્યંત આનંદરૂપ છે અને સઘળાં પ્રિયોમાં અત્યંત પ્રિયરૂપ છે. હે રામ! આ બ્રહ્માંડોના સમૂહો એ પદમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયા પછી એમાં જ રહે છે, એમાં જ વધે છે, એમાં જ ફેરફાર પામે છે, એમાં જ ક્ષીણ થવા લાગે છે અને એમાં જ ગળી જાય છે. એ પદ ભારેમાં ભારે છે, હલકામાં હલકું છે, સ્થૂળમાં સ્થૂળ છે અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છે. એ પદ દૂરમાં દૂર છે, સમીપમાં સમીપ છે, નાનામાં નાનું છે અને વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ છે. એ પદ તેજના તેજરૂપ છે, અંધારાના પણ તત્ત્વરૂપ છે, સઘળી વસ્તુઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને દિશાઓના પણ અવકાશરૂપ છે. એ પદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી. જગતમાં જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ છે તે પણ એ જ છે. જગતના અભાવ-રૂપ પણ એ જ છે. દૃશ્ય પણ એ જ છે. જે કાંઈ અદૃશ્ય છે તે પણ એ જ છે. સ્વરૂપથી એ હું છું અને અહંકારરૂપી એ હું નથી. હે નિર્દોષ રામ સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરીને પણ જે રીતે એ પરમ પવિત્ર પદમાં તમને સ્થિતિ મળે તેમ કરો. એ પદ નિર્મળ છે, અવિનાશી છે અને એ જ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. જો એનો સાક્ષાત અનુભવ થાય તો ચિત્ત બાધિત થઈ જાય છે. હે રામ! જો તમે એ વ્યાપક મુખ્ય સ્વરૂપને જાણી ચૂકયા હશો, તો સંસારના ભયથી મુકત જ છો. તમને કદી પણ ફરી વાર આવર્તન થવાનું નથી. ૧—૧૨૨

तदमलमजरं तदात्मतत्त्वं तदवगताबुपशांतिमेति चेतः। अवगतविततैकतत्त्वरूपो भवभयमुक्तपदोसि तच्चिराय ॥ १२२ ॥

સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો*

તત્ત્વજ્ઞાન, ચિત્તનાશ અને વાસનાક્ષયનો સાથે જ અભ્યાસ

राम उवाच

एतानि तानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मानद।
कतमस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते पदम् ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે માન આપનારા ગુરુ મહારાજ! આપે શરીરથી માંડીને શબ્દાદિ વિષયો સુધી જે બીજો કહ્યાં અને જીવાત્માથી માંડીને બ્રહ્મ સુધી જે બીજો કહ્યાં, તેઓમાં કયા બીજનો આશ્રય કરવાથી બ્રહ્મરૂપ પરમ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થાય તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! મેં શરીરથી માંડીને શબ્દાદિ વિષયો સુધી જે દુઃખરૂપ બીજો કહ્યાં, તે સઘળાંમાં એક પછી એકને દૂર કરવાથી પરબ્રહ્મરૂપ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થાય છે. બળાત્કારે પુરુષપ્રયત્નથી તુરત જ વાસનાનો ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મરૂપ પદ કે જે સમષ્ટિ સત્તાથી એટલે ઈશ્વરથી પણ ઉપર છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેમાં ક્ષણમાત્ર જો ચિત્તની નિશ્ચલ સ્થિતિ કરો, તો આ ક્ષણમાં જ એ સર્વોત્તમ પરબ્રહ્મરૂપ પદને સારી પેઠે પ્રાપ્ત થાઓ. હે રામ જો ઈશ્વરના સ્વરૂપને શુદ્ધ કરીને તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ બાંધશો, તો કાંઈક વધારે યત્નથી પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત થઈ શકશો. જો જીવાત્માના સ્વરૂપને શુદ્ધ કરીને તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ બાંધશો, તો ઉપરના યત્ન કરતાં પણ કાંઈક વધારે યત્નથી પરમ બ્રહ્મરૂપ પદને પામી શકશો. હે રામ 'જેમ ઈશ્વરના તથા જીવાત્માના સ્વરૂપને જડ ભાગથી રહિત કરવારૂપી શુદ્ધિ આપીને તેઓનું ધ્યાન કરવું એ પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે, તેમ જડને ચૈતન્યમાંથી રહિત કરવારૂપી શુદ્ધિ

* આ બાણુમા સર્ગમાં બ્રહ્મના ધ્યાનમાં, ઈશ્વરના ધ્યાનમાં તથા જીવાત્માના ધ્યાનમાં યત્નનું વત્તાઓછા-પણું કહેવામાં આવશે. અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, ચિત્તના નાશનો તથા વાસનાના ક્ષયનો સાથે જ અભ્યાસ કરવાનું કહેવામાં આવશે.

આપીને જડનું ધ્યાન કરવું, એ પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય શા માટે ન હોય!' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમ કે ચૈતન્ય વિના એકલા જડ પદાર્થનું સ્ફુરણ થવું જ સંભવતું નથી. ચૈતન્ય સર્વદા સર્વમાં વ્યાપક છે, માટે ચૈતન્ય વિના એકલા જડનું ગ્રહણ થઈ શકે એમ જ નથી. તમે જે કાંઈ ચિંતવો છે, જ્યાં જાઓ છો જ્યાં ઊભા રહો છો અને જે કરો છો. ત્યાં ચૈતન્ય રહેલું જ છે. જેમ રજ્જુ—સર્પના ભ્રમમાં રજ્જુ વિના એકલો સર્પ હોતો જ નથી તેમ ચૈતન્ય વિના એકલું જડ હોતું જ નથી. સઘળું જડ ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત છે; માટે જેમ ચૈતન્ય જડથી જુદું પડી શકે છે, તેમ જડ ચૈતન્યથી જુદું પડી શકે એમ નથી. હે રામ! વાસનાનો ત્યાગ કરવામાં અને મનનો નાશ કરવામાં યત્ન કરો, તો તમારા સઘળા આધિઓ તથા વ્યાધિઓ ક્ષણમાત્રમાં શિથિલ થઈ જાય; પણ ઉપર કહેલા પ્રયત્નો કરતાં આ પ્રયત્ન અઘરો છે; કેમ કે મેરુપર્વતને ઉખેડવા કરતાં પણ વાસનાનો ત્યાગ કરવો વધારે દુઃસાધ્ય છે. જ્યાં સુધી મનનો લય થાય નહિ ત્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી અને જ્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી ત્યાં સુધી ચિત્ત શાંત થતું નથી. જ્યાં સુધી આ તત્ત્વજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી ચિત્તનો નાશ થતો નથી; અને ચિત્તનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી. તેમ જ જ્યાં સુધી વાસનાનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી અને જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી વાસનાનો નાશ થતો નથી. તત્ત્વનું જ્ઞાન, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એ પરસ્પરનાં કારણો થઈને રહ્યાં છે. માટે દુઃસાધ્ય છે. હે રામ! માટે વિવેકી પુરુષે પુરુષયત્ન કરી ભોગોની ઈચ્છાને દૂર તજી દઈને તત્ત્વજ્ઞાન, મનનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય એ ત્રણેનાં સંપાદનનો સામટો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી એ ત્રણેના સંપાદનનો સામટી રીતે વારંવાર સારી પેઠે અભ્યાસ ન થયો હોય, ત્યાં સુધી સેંકડો વર્ષ વીતી જતાં પણ બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જો લાંબા કાળ સુધી પણ એમાંના એકએકનું સેવન કરવામાં આવે, તો તેઓ મૂર્ચ્છા આદિ દોષોવાળા મંત્રોની જેમ સિદ્ધિ આપી શકતાં નથી. જેમ યોદ્ધાઓમાંના એકએકને સારી પેઠે ઘણા કાળ સુધી રાજી કરીને પણ શત્રુની સામે મોકલીએ તોપણ તેઓ શત્રુને તોડી શકતા નથી, તેમ તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એમાંના એકએકને સારી યુક્તિથી ઘણા કાળ સુધી સેવીને સંસારરૂપી શત્રુની સામે મોકલીએ તોપણ તેઓ એ સંસારરૂપી શત્રુને તોડી શકતા નથી. જો બુદ્ધિમાન પુરુષ સારી પેઠે ત્રણેનું સાથે સેવન કરીને ત્રણેને સાથે તૈયાર કરે તો જેમ જળનો પૂરો પર્વતના મોટા પથરાને તોડી નાખે છે, તેમ તેઓ સંસારરૂપી શત્રુને તોડી નાખે છે. હે રામ! તમે તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય એનું લાંબા કાળ સુધી પ્રયત્નપૂર્વક સાથે જ સેવન કરશો, તો તમને સંસારનો લેપ થશે જ નહિ. જેમ કમળનું નાળ છેદી નાખવાથી કમળના તંતુઓ સંપૂર્ણ રીતે તૂટી જાય છે, તેમ તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ તથા વાસનાનો ક્ષય, એનો લાંબા કાળ સુધી સાથે અભ્યાસ કરવાથી હૃદયની અહંતા—મમતારૂપી દૃઢ ગાંઠો સંપૂર્ણ રીતે તૂટી જાય છે. હે રામ! સેંકડો જન્મોથી જેનો અભ્યાસ થતો આવ્યો છે, એવી આ સંસારની સ્થિતિ તત્ત્વબોધ આદિનો લાંબા કાળ સુધી સાથે જ અભ્યાસ કર્યા વિના કદી પણ ક્ષીણ થતી નથી. હે રામ! તમે ચાલતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સૂંઘતાં, ઊભા રહેતાં, જાગતાં અને સૂતાં પણ પરમ કલ્યાણને અર્થે તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એ ત્રણેનો અભ્યાસ કર્યા કરો. જેવો વાસનાનો ક્ષય ફળદાયી છે, તેવો જ પ્રાણાયામ પણ ફળદાયી છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે; માટે પ્રાણાયામનો પણ એવી જ રીતે અભ્યાસ રાખવો. વાસનાનો ત્યાગ કરવાથી પણ ચિત્ત નષ્ટપણાને પામે છે અને

પ્રાણની ગતિ રોકવાથી પણ ચિત્ત નાશ પામે છે; માટે ચિત્તનો નાશ કરવાને માટે એ બે પક્ષમાંથી તમને જે ગમે તે પક્ષ લો. લાંબા કાળ સુધી પ્રાણાયામના અભ્યાસથી, યોગાભ્યાસમાં નિપુણતાવાળા ગુરુએ બતાવેલી યુક્તિથી, આસનના જયથી, ભોજનના નિયમોથી અને યોગને લગતા એવા જ બીજા પ્રકારોથી પ્રાણની ગતિ રોકાય છે. આત્મતત્ત્વને, તે જેવું છે તેવું બરોબર વસ્તુઓના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં જે તત્ત્વ નિર્વિકાર તથા અવિનાશી રહે છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે. એ તત્ત્વને જાણવાથી વાસના ક્ષીણ થાય છે. આસક્તિ રાખ્યા વિનાનો વ્યવહાર કરવાથી, સંસાર સંબંધી મનોરથોનો ત્યાગ કરવાથી અને શરીર 'વિનાશી' છે એમ જોયા કરવાથી વાસના ક્ષીણ થાય છે. જેમ પવનની ગતિ શાંત થતાં ધૂળ ઊડતી નથી, તેમ વાસનાનો વૈભવ નષ્ટ થતાં ચિત્તની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી જાય છે; તેમ જ જે પ્રાણની ગતિ છે, તે જ ચિત્તની ગતિ છે; કેમ કે જેમ ઉકરડામાંથી ધૂળ થાય છે, તેમ પ્રાણની ગતિમાંથી ચિત્તની ગતિ થાય છે. વારંવાર એકાગ્ર ચિત્તથી બેસીને બુદ્ધિમાન પુરુષે પ્રાણની ગતિને જીતી લેવામાં સારી પેઠે યત્ન કરવો જોઈએ. પ્રાણની ગતિને રોકવાનો જે ક્રમ કહ્યો તે ક્રમ નહિ કરતાં જો તમે બીજા ઉપાયોથી જ ચિત્તને દબાવવા ધારતા હશો, તો ઘણે કાળે ચિત્તને દબાવી શકશો. જેમ અંકુશ વિના મદોન્મત્ત હાથીને વશ કરી શકાતો નથી. તેમ યોગ્ય યુક્તિઓ વિના મનને જીતી શકાતું નથી. ચિત્તને જીતી લેવાને માટે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ, મહાત્માઓનો સમાગમ, વાસનાનો ત્યાગ અને પ્રાણની ગતિનું રોકાણ, એ ઉત્તમ યુક્તિઓ છે. જેમ વરસાદની ધારાઓથી ધૂળ જિતાઈ જાય છે, તેમ એ યુક્તિઓથી ચિત્ત તુરત જિતાઈ જાય છે. ચિત્તને જીતી લેવાની આ યુક્તિઓ હોવા છતાં તેઓને છોડી દઈને જે પુરુષો ઉપવાસ, મંત્રયંત્રોનાં સાધન તથા સ્મશાનસાધન આદિ હઠરૂપ ઉપાયોથી ચિત્તને જીતી લેવા ધારે છે, તેઓ દીવારૂપ સાધનને છોડી દઈને કાજળના સમૂહોથી અંધારાને જીતી લેવા ધારે છે. જે પુરુષો ઉપવાસ આદિની હઠથી ચિત્તને જીતી લેવાનો ઉદ્યોગ કરે છે, તેઓને કમળના તંતુઓથી મોટા મદોન્મત્ત હાથીને બાંધી લેવાનો ઉદ્યોગ કરનારા જેવા સમજવા. જેઓ બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસ આદિ યુક્તિઓને છોડી દઈને ઉપવાસ તથા સ્મશાનસાધન આદિના હઠરૂપ ઉપાયોથી ચિત્તને તથા ચિત્તની પાસે રહેનારા શરીરને સ્થિર કરવાનો ઉદ્યોગ કરે તેઓને નિષ્ફળ શ્રમ કરનાર જ સમજવા. એ હઠરૂપી નિષ્ફળ શ્રમ કરનારા લોકો અભાગિયા પ્રાણીઓની જેમ એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં જઈ પડે છે, એક ક્લેશમાંથી બીજા ક્લેશને પામે છે, ક્યાંય પણ ધીરજરૂપી શાંતિને પ્રાપ્ત થતા નથી, પર્વતોનાં શિખરોમાં ભટક્યા કરે છે, ફળોને તથા પાંદડાંઓને ખાયા કરે છે. અને બિચારા હરણોની જેમ અત્યંત અવિવેક ભરેલી બુદ્ધિવાળા તથા ચારે બાજુથી ભય પામતા જ રહે છે. છેદાયેલાં તથા વીંખાયેલાં અંગો(ધૈર્યાદિ) વાળી તેઓની કૂણી બુદ્ધિ ગામમાં આવેલી મૃગલીની પેઠે ક્યાંય વિશ્વાસ પામતી નથી. એઓનું ચિત્ત ભયના સ્થાનમાં જળની પેઠે અનેક કલ્લોલોથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અને જેમ પહાડની નદીઓમાં પડીને ખડ તણાયું જાય, તેમ રાગ આદિમાં પડીને તણાયું જાય છે. જેઓ ચિત્તને જીતવાને માટે યજ્ઞ, તપ, દાન, તીર્થયાત્રા તથા દેવપૂજન આદિ ભ્રાંતિરૂપ ઉપાયોથી કાળક્ષેપ કરે છે, તેઓ પણ મૃગોની પેઠે લાંબા કાળ સુધી સેંકડો ચિંતાઓથી ઘેરાયેલા જ રહે છે. યજ્ઞ આદિથી કાળક્ષેપ કરનારા એ લોકો ઘણું કરીને સેંકડો દુઃખોથી તથા રાગ આદિ સેંકડો દોષોથી ઘેરાયેલા જ રહે છે: માટે એઓમાં કોઈક જ અને કોઈ સમયે જ દૈવગતિથી આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા કોઈ પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. નરકના, સ્વર્ગના તથા મનુષ્ય-

લોકના ભોગોરૂપી નિમિત્તોને લીધે દહાડાઓની પેઠે ચડતી—પડતી સ્થિતિઓને પ્રાપ્ત થયા કરતા, એક ઠેકાણે સ્થિર નહિ રહી શકતા અને તે તે યોનિઓમાં આવજાવ કર્યા કરતા એ લોકો વારંવાર રોગ તથા મરણ આદિથી પીડાય છે. જેમ તળાવમાં તરંગોનાં કૂંડાળાં થયા કરે છે, તેમ એ લોકો આ સંસારમાં આવર્તનો પામ્યા કરે છે. અહીંથી નરકમાં જાય છે, નરકમાંથી પાછા અહીં સ્વર્ગમાં જાય છે. સ્વર્ગમાંથી પાછા અહીં આવે છે, નરકમાંથી અહીં આવે છે અને અહીંથી પાછા સ્વર્ગમાં પણ જાય છે. હે રઘુનંદન! આમ હોવાથી દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી યોગ્ય ઉપાયોથી ચિત્તને જીતી, શુદ્ધ અનુભવનો આશ્રય કરી, રાગથી રહિત થઈને સ્થિર થાઓ. જ્ઞાની પુરુષ જ સુખી હોય છે, જ્ઞાનીનું જ જીવવું સફળ છે અને જ્ઞાની જ સર્વથી અધિક બળવાન છે; માટે જ્ઞાનમય થાઓ. હે મહાત્મા! તમે ચિત્તને વિષયોમાં જવા નહિ દેતાં, બ્રહ્મપદ કે જે વિષયોથી રહિત છે, સર્વથી ઉત્તમ છે, આદ્ય છે, એક છે અને નિર્વિકાર છે, તેનું જ અનુસંધાન કરતા રહો અને વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ આસક્તિના ત્યાગથી જીવન્મુક્તના ગુણોની સંપત્તિવાળા થઈને અકર્તા જ રહો. ૧—૫૦

सर्वेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं संवित्परं विकलनं कलयन्महात्मन्। हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु कुर्वन्नकर्तृपदमेत्यथ मोदितश्रीः ॥५०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સંસૃતિનિરાકરણક્રમયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૯૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૩ મો*

બોધ સ્થિર થવાથી જ્ઞાનીઓની થતી સમસ્થિતિ

वसिष्ठ उवाच

मनागपि विचारेण चेतसः स्वस्य निग्रहः। मनागपि कृतो येन तेनाप्तं जन्मनः फलम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેણે જરાક વિચાર કરીને થોડો પણ પોતાના ચિત્તનો નિગ્રહ કર્યો હોય, તેણે પોતાના જન્મનું સાફલ્ય કર્યું સમજવું. આ વિચારરૂપી કલ્પવૃક્ષનો અંકુર હૃદયમાં જરાક ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે જ અંકુર અભ્યાસરૂપી જળના સિંચનથી સેંકડો શાખાઓવાળો થાય છે, જેમ પક્ષીઓ તથા માછલાં પૂર્ણ સરોવરનો આશ્રય કરે છે, તેમ જે માણસનો વૈરાગ્યપૂર્વક વિચાર કાંઈક પણ પ્રૌઢ થયો હોય, તે માણસનો શમ—દમ આદિ શુદ્ધ ગુણો આશ્રય કરે છે. સારા વિચારવાળા અને આત્મતત્ત્વનું યથાર્થ અવલોકન કરનારા વિદ્વાનને અત્યંત ઉન્નતિવાળા ઈન્દ્રલોકાદિનાં સુખો પણ લલચાવતાં નથી. આત્માના યથાર્થ અનુભવથી પ્રૌઢ થયેલી બુદ્ધિવાળા, પુરુષને વિષયો મનની વૃત્તિઓ, આધિઓ કે વ્યાધિઓ શું કરી શકે? કાંઈ વિકાર ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. ભમતા પવનોના સમૂહોવાળા અને વીજળીઓનાં મંડળોથી અત્યંત રાતા લાગતા 'પુષ્કરાવર્તક' નામના પ્રલયકાળના મેઘો ક્યાંય બાળકોની મુઠ્ઠીઓથી પકડાયા છે? ચંદ્રપ્રકાશથી ઉઘડતાં 'પોયણ' નામનાં કમળો મારાં નેત્રોની શોભાને જીતી લે છે, એવી શંકાથી મુગ્ધા સ્ત્રીએ આકાશમાં રહેલા ચંદ્રને ક્યાંય સુંદર મણિઓના ડાબલામાં પૂરી મૂક્યો છે? ગંડસ્થળોમાંથી ઊડતા ભ્રમરોનાં મંડળોરૂપી નીલકમળોનાં મુકુટોવાળા મદોન્મત્ત

---

* આ ત્રાણુંમા સર્ગમાં વિચારની પ્રૌઢતાથી, વૈરાગ્યની તથા સદ્ગુણોથી બોધની સ્થિરતા થતાં કોઈ પણ વિષયોનો પરાભવ નહિ કરી શકવાથી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતી સમસ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હાથીઓને, મુગ્ધા સ્ત્રીના શ્વાસથી પણ ઊડી જાય એવા નબળા મચ્છરોએ કયાંય મારી નાખ્યા છે? ફાડી નાખેલાં હાથીઓનાં કુંભસ્થળોમાંથી ચોંટી રહેલાં મોતીઓથી શોભતાં નખપંજરોવાળા અને યુદ્ધમાં કોપ પામેલા સિંહોને કયાંય હરિણોએ કચરી નાખ્યા છે? ઝેરના ગુંદર જેવાં બિંદુઓથી વનમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોને બાળી નાખનારા ભૂખ્યા અજગરોને કયાંય કોપ પામેલાં નાનાં દેડકાંઓ ગળી ગયાં છે? તેમ જ ચોથી, પાંચમી આદિ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થયેલા, ધીર, વિવેકી, બ્રહ્મને જાણી ચૂકેલા અને ચડતી ચડતી ભૂમિકાઓને જીતી લેવાને તૈયાર થયેલા તત્ત્વવેત્તાને કયાંય વિષયો કે ઈન્દ્રિયોરૂપી ચોરોએ દબાવ્યો છે? જેમ પ્રચંડ પવનો કાપી નાખેલા બંધનવાળી કૂણી લતાને હરી જાય છે, તેમ વિષયોરૂપી શત્રુઓ પ્રૌઢ નહિ થયેલી વિચારશક્તિને હરી જાય છે. જેમ સાધારણ પ્રલયોમાં પણ અવિચળ રહેનારા મેરુપર્વતને મંદ પવનો ભાંગી શકતા નથી, તેમ પ્રૌઢ થયેલા વિવેકને દુષ્ટ રાગ આદિ વૃત્તિઓ ભાંગી શકતી નથી. જેણે ચિત્તારૂપી પૃથ્વીમાં પોતાનું દૃઢ મૂળ બાંધ્યું ન હોય એવા વિવેકરૂપી કૂણા ઝાડને ચિંતાઓરૂપી વંટોળિયાઓ પાડી નાખે છે; પણ મૂળોથી ચિત્તારૂપી પૃથ્વીની અંદર દૃઢ થઈ ને રહેલા તે ઝાડને એ વંટોળિયાઓ પાડી શકતા નથી. ચાલતાં, ઊભા રહેતાં, જાગતાં અને સૂતાં પણ જે પુરુષનું ચિત્ત વિચારમય ન રહેતું હોય તે પુરુષ મૂએલો જ કહેવાય છે. હે રામ! આત્માને ઓળખવાની દૃષ્ટિ રાખીને ધીરેધીરે પોતાની મેળે અથવા સજ્જનોને સાથે રાખીને, 'આ જગત શું હશે અને આ દેહ શું હશે?' એવો વિચાર કરો. જેમ પ્રકાશવાળા દીવાથી તુરત વસ્તુ જોવામાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનને હરનારા વિચારથી તુરત પરમ પદ જોવામાં આવે છે. જેમ પ્રકાશનો વિલાસ કરનારા સૂર્યથી અંધકારોનો નાશ થાય છે, તેમ પ્રકાશનો વિલાસ કરનારા જ્ઞાનથી સર્વ દુઃખોનો વિનાશ થાય છે. જેમ સૂર્ય ઉદય પામતાં, નિર્મળ પ્રકાશ પોતાની મેળે ઉદય પામે છે, તેમ જ્ઞાન પ્રકટ થતાં જાણવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ પોતાની મેળે ઉદય પામે છે. જે શાસ્ત્રવિચારથી બ્રહ્મતત્ત્વ જાણવામાં આવે તે શાસ્ત્રવિચાર જ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન પોતે બ્રહ્માકાર તથા ભેદના બાધરૂપ હોવાને લીધે બ્રહ્મથી જુદું ન હોય એવું હોય છે. હે રામ! વિવેક વિચારથી થયેલું આત્મજ્ઞાન જ જ્ઞાન કહેવાય છે, એમ પંડિતોનો સિદ્ધાંત છે અને જેમ મધુરપણું દૂધની અંદર જ રહે છે, તેમ આત્મા એ જ્ઞાનની અંદર રહે છે. જેમ અત્યંત મદિરા પીનારો માણસ સર્વદા ગાંડા જેવો જ રહે છે, તેમ યથાર્થ જ્ઞાનના ભરપૂર પ્રકાશવાળો પુરુષ સર્વદા આત્મામય જ રહે છે. નિર્મળ થયેલું અને સમતાવાળું જે પોતાનું સ્વરૂપ તે જ જાણવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ છે, એમ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે અને તે સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં જ અવિદ્યારૂપી કાદવ દૂર થઈ જવાથી પોતાની મેળે નિર્મળ થઈ જાય છે. સ્વરૂપજ્ઞ, પ્રગટ આનંદવાળો અને આસક્તિરહિત જીવન્મુક્ત કોઈ વિષયમાં ડૂબી જતો નથી, પણ સમ્રાટની પેઠે પૂર્ણ સુખવાળો જ હોય છે. હે રામ! જેમ ચંદ્ર કમળોમાં રુચિ બાંધતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષ વીણાઓના કે વાંસળી આદિના સુંદર શબ્દોમાં, સંભોગનાં બીભત્સ વર્ણનોવાળાં સ્ત્રીઓનાં સુંદર ગાયનોમાં, વસંતના મદથી મત્ત થયેલા ભ્રમરોના ગુંજારવોમાં વરસાદથી ખીલતાં પુષ્પોમાં, મેઘની ગર્જનાઓમાં, મયૂરોનાં નૃત્યોમાં તથા સુંદર ટૌકાઓમાં, ગાજતાં વાદળાંઓના ટુકડાઓમાં, સારસોના શબ્દોમાં, તારથી માંડીને તે હાથ સુધીનાં સાધ નોથી વગાડવામાં આવતાં જુદાં જુદાં વાજાંઓમાં, ગંભીર મૃદંગોમાં, તારોવાળાં વાજાંઓમાં, ચામડાંથી મઢાયેલાં વાજાંઓમાં, અંદર છિદ્રવાળાં વાજાંઓમાં, કાંસીજોડ આદિમાંના વિચિત્ર શબ્દોમાં અને અન્ય કોઈ કઠોર કે મધુર શબ્દોમાં કયાંય પણ રુચિ બાંધતો નથી. હે રામ! જેમ હંસ નિર્મળ દેશની

ભૂમિમાં રુચિ બાંધતો નથી, તેમ આસક્તિ વિનાની બુદ્ધિવાળો ધીર જ્ઞાની પુરુષ પાંદડાંથી બાંધેલા નાના નાના કેળના સ્તંભોમાં, દેવતાઓની તથા ગંધર્વોની કન્યાઓનાં શરીરોરૂપી લતાઓથી કરવામાં આવતી નંદનવનની ક્રીડાઓમાં કે એવા બીજા વિષયોમાં ક્યાંય પણ અને તે તે વિષયો પોતાને સ્વાધીન હોય, તોપણ તે કોઈમાં રુચિ બાંધતો નથી. હે રામ! જેમ બ્રાહ્મણ કૂતરાના માંસના ટુકડાઓમાં રુચિ બાંધતો નથી, તેમ આસક્તિ વિનાની બુદ્ધિવાળો અને સર્વદા તૃપ્ત રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ મુસી ખારેકનાં વૃક્ષોમાં, કદંબોમાં, પનસ આદિમાં; દ્રાક્ષની, કાકડીની, અખોડની, ઘોલાંઓની તથા લીંબુઓની જાતિઓમાં; મદિરા, મૈરેય, માધ્વીક અને આસવ આદિ જુદા જુદા પ્રકારોનાં મદ્યો પીવાની ભૂમિઓમાં; દહીંમાં, દૂધમાં, ઘીમાં, ઊના દૂધમાં, દહીં રેડીને કરેલા વિકારમાં, માખણમાં, ભાત આદિમાં, છ રસોવાળા વિચિત્ર ચાટવાના તથા પીવાના પદાર્થોમાં, ફળોમાં, મૂળોમાં, શાકોમાં, માંસોમાં અને એવા પ્રકારના બીજા પદાર્થોમાં ક્યાંય પણ રુચિ બાંધતો નથી. હે રામ! આસક્તિથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો, પૂર્ણ મનવાળો, વ્યવહારની રીતિથી માન જાળવનારો, વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો, અને શત્રુઓના દ્વેષાદિથી ભય વિના રહેનારો શ્રીમાન જીવન્મુક્ત પુરુષ યમના, ચંદ્રના, ઈન્દ્રના, રુદ્રના તથા વાયુના લોકનાં, મેરુપર્વતનાં, મંદરાચળનાં, કૈલાસનાં, સહ્યાદ્રિનાં તથા દર્દુરાચળનાં શિખરોનાં, રેશમી વસ્ત્ર જેવાં કૂણાં પાંદડાંવાળાં તથા દિવ્ય શોભાના વિલાસવાળાં કલ્પવૃક્ષોની કુંજોનાં, ચંદ્રના બિંબનાં, ચંદ્રની કળા આદિનાં, રત્નો તથા સુવર્ણોની ભીંતોવાળાં મોતીમય તથા મણિમય દિવ્ય ઘરોનાં, તિલોત્તમા, ઉર્વશી, રંભા કે મેનકાની કાયારૂપી લતાનાં અને એવા બીજા કોઈ પણ પદાર્થોનાં દર્શનને ઈચ્છતો નથી. હે રામ! જેમ બ્રાહ્મણ મદ્યોની સુગંધોમાં રુચિ રાખે નહિ, તેમ સમબુદ્ધિવાળો, વિષયોથી ક્ષોભ નહિ પામનારો અને પોતાના સ્વરૂપનું જ અનુસંધાન કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ ડોલરના, પારિજાતના, કલ્હારના, કમળાદિના, કુમુદના, નીલકમળના, પુન્નાગના, કેતકીના, અગરુની જાતિઓના, કદંબોના, ઉત્તમ આંબાના, સાધારણ આંબાના, કેસૂડાંનાં, આસોપાલવના, જાસૂદના, મધુમાધવીના, ઉત્તમ બોરડીના, ઘોલાંના, પાટલાની જાતિઓનાં, ચંદનના, કપૂરના, લાખના, કસ્તૂરીના, કેસરના, લવિંગના, એલચીના, મરીચ-કંકોલના, તગરના કે એવા બીજા કોઈ પણ પદાર્થની સુગંધોમાં રુચિ રાખતો નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સમુદ્રની ઘુઘવાટીથી; વાદળાંઓના ગડગડાટથી, પર્વતોમાં ઊઠતા મોટા પડછંદાના શબ્દથી કે સિંહોની ગર્જનાથી જરા પણ ક્ષોભ પામતા નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ શત્રુઓએ કરેલા નગારાંના ડંકાથી, યુદ્ધના ઢોલના શબ્દોથી કે ધનુષ્યના કડવા ટંકારોથી જરા પણ ક્ષોભ પામતો નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ મદોન્મત્ત હાથીઓની ગર્જનાઓથી, વેતાલોની ખીખિયાટીઓથી, પિશાચોના તથા રાક્ષસોના સિંહનાદોથી જરા પણ કંપતો નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ વીજળી પડવાના કડાકાઓથી, પર્વત ફાટવાના શબ્દથી કે ઐરાવત હાથીની ગર્જનાથી જરા પણ કંપતો નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ ચાલતી કરવત વડે વહેરાવાથી, સજેલી તલવાર વડે કપાવાથી કે બાણોના તથા વજ્રના પડવાથી પણ સ્વરૂપના અનુસંધાનમાંથી કંપાયમાન થતો નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ બગીચામાં જતાં પણ આનંદ કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી અને નિર્જળ દેશોમાં જતાં પણ આનંદને કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સળગતા ચોખ્ખા અંગારાઓના જેવી ધગધગતી રેતીઓવાળા નિર્જળ દેશોમાં, પુષ્પોના સમૂહોથી ઢંકાયેલી કૂણા કૂણાં ખડોવાળી ભૂમિઓમાં, તીક્ષ્ણ અસ્ત્રાઓની ધારોમાં, નવીન કમળોથી બિછાવેલી

શય્યાઓમાં, ઊંચા પર્વતોના પ્રદેશોમાં, કૂવાઓના જેવી ઊંડી ખાડોમાં, સૂર્યનાં કિરણોથી તપી રહેલી કઠિન શિલાઓમાં, કોમળ અંગોવાળી સ્ત્રીઓમાં, સંપત્તિમાં, ઉગ્ર વિપત્તિઓમાં, ક્રીડા કરવાનાં સ્થળોમાં કે ઉત્સવોમાં વિહાર કરતાં પણ ઉદ્વેગને કે આનંદને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સઘળા વ્યવહારોને કરતાં છતાં પણ સર્વદા વેઠિયાની પેઠે આસક્તિ વિનાનો જ રહે છે. હે રામ! સમતાવાળો, સ્વસ્થ મનવાળો અને વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ લોઢાનાં યંત્રોથી સાંકડી કરેલી અને જેઓમાં પરસ્પરમાંથી અનંત ભાલાંઓની તથા તોમરોની વૃષ્ટિઓ પડયા કરે છે, એવી નરકોના અરણ્યોની ભૂમિઓમાં પણ ડરતો નથી, વ્યાકુળ થતો નથી, રાંક પણ થતો નથી; પરંતુ પર્વતની પેઠે ધીરજપણાથી જ રહે છે. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ અપવિત્ર, અપથ્ય, ઝેરવાળાં, છાણ આદિથી ખરડાયેલાં, રસ વિનાનાં અને સડેલાં અન્નને પણ સારાં અન્નની પેઠે ખાઈ જઈને તુરત પચાવી દે છે. હે રામ! ક્યાંય પણ આસક્તિ નહિ રાખનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ કડવાં ઘોલાંની તથા અતિવિષની ચટણીના, દૂધના, શેરડીના, પાણીના તથા ભાતના સ્વાદમાં પણ સમાન બુદ્ધિવાળો જ રહે છે. હે રામ! રાક્ષસોની તથા પિશાચો આદિની જાતિનો કોઈ જીવન્મુક્ત હોય તો તે મદિરાઓથી, લોટનાં મદ્યોથી, દૂધોથી, લોહીથી, મદના રસોથી, આસવોથી, લૂખાં અસ્થિઓથી, તૃણોથી કે કેશો આદિથી પણ હર્ષને કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ જીવનું હરણ કરનારને અને જીવને આપનારાને પણ પ્રસન્નતાથી તથા મધુરતાથી શોભી રહેલી એકસરખી દૃષ્ટિથી જ જુએ છે. જીવન્મુક્ત સર્વદા પ્રદીપ્ત રહેનારી પોતાની બુદ્ધિની સમતાને લીધે સ્થિર શરીરો કે રમણીય વસ્તુઓ ગળવાથી રાજી થતો નથી અને અસ્થિર શરીરો કે અરમણીય વસ્તુઓ મળવાથી ગ્લાનિ પામતો નથી. પોતે ચિત્તમાં ચિંતારહિત, રાગ વિનાનો, જાણવાનું જાણી ચૂકેલો તથા જગતની સ્થિતિને મિથ્યા જ સમજતો હોય છે; અને જગતની સ્થિતિ પણ અત્યંત મિથ્યા જ છે, તેથી જીવન્મુક્ત પુરુષ કદી પણ કોઈ ઇન્દ્રિયને વિષયોની સ્થિતિમાં પ્રસરવાનો અવકાશ આપતો નથી. જેમ મૃગો કૂણાં પાંદડાંને તુરત ગળી જાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો શોભા નહિ પામેલા આત્માને નહિ પહોંચેલા અને ગંભીર સ્થિતિ વિનાના મૂઢ પુરુષને જ તુરત ગળી જાય છે. સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તણાયા જતા, વાસનાઓરૂપી તરંગોથી ગોથાં ખાતા અને મોટી મોટી ચીસો પાડયા કરતા મૂઢ પુરુષને ઇન્દ્રિયોરૂપી મગરમચ્છો ગળી જાય છે. જેમ જળનાં પૂર પર્વતને ખેંચી શકતાં નથી, તેમ સુખદુઃખાદિ વિકલ્પોના સમૂહો વિચારવાળા અને આત્મામાં જ શાંત થયેલી બુદ્ધિવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષને ખેંચી શકતા નથી. જે પુરુષો પોતાના સ્વરૂપજ્ઞાનથી સર્વ સંકલ્પોના સીમાડાના છેડારૂપ પરમપદમાં શાંતિ પામેલા હોય છે, તેઓને મેરુપર્વત પણ તરણા જેવો લાગે છે. બ્રહ્મરૂપે વિસ્તીર્ણ થયેલા ચિત્તાવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષોને જગત અને જૂના ખડનો ટુકડો સમાન લાગે છે, ઝેર અને અમૃત સમાન લાગે છે અને ક્ષણ તથા હજારો કલ્પો પણ સમાન જ લાગે છે. 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે એવો નિશ્ચય હોવાને લીધે આનંદ ભરેલી બુદ્ધિવાળો અને પોતે જ આત્મા હોવાને લીધે સઘળું જગત જેઓની અંદર જ રહેલું હોય છે એવા જીવન્મુક્ત પુરુષો નિર્લેપણાથી વિહાર કરે છે. આ જગતરૂપી ખોટું પાંજરું કે જે આત્માના જ એક જાતના ચલનરૂપ છે, તેમાં તત્ત્વવેત્તાઓ કઈ વસ્તુને ત્યાજ્ય માને અને કઈ વસ્તુને ગ્રાહ્ય માને. હે રામ! આ સઘળું જગત આત્મા જ છે, માટે દ્વૈતરૂપ ભ્રાંતિને છોડી દો.' આ સઘળું વિશાળ જગત આત્માનું જ રૂપ છે, માટે જ્ઞાની પુરુષ તેમાં કઈ વસ્તુને ત્યાજ્ય

માને અને કઈ વસ્તુને ઇચ્છે? પૃથ્વીમાંથી પાંદડાંના અંકુર જેવા જે જે વિષયો થાય છે, જે જે વિષયો થશે અને આકાશાદિ અંકુરોરૂપ જે જે કોઈ શબ્દાદિ વિષયો છે તેઓ સઘળા તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મરૂપ જ છે. હે રામ! જેની સત્તા આદિમાં તથા અંતમાં ન હોય અને મધ્યમાં થોડીક વાર જ જોવામાં આવતી હોય, તે પદાર્થ આત્માના એક જાતના ભ્રમરૂપ જ હોય છે એવો નિશ્ચય રાખી, 'આ ઈષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે' એવી કલ્પનાને ત્યજી દઈ, સઘળા પદાર્થોના છેડાને પ્રાપ્ત થઈને તમે સંગરહિત અને સ્વયંપ્રકાશ અનુભવરૂપ થાઓ. સંગરહિત થયેલો પુરુષ અહંતાથી તથા મમતાઓથી રહિત કરેલાં શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરે, તોપણ તેઓનાં ફળોથી લેપાતો નથી અને ન કરે તોપણ પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થતો નથી. જેમ માણસ મનોરથથી કલ્પી લીધેલા રાજ્યમાં તે તે કાર્યો કરવા છતાં પણ સુખ—દુઃખોથી લેપાતો નથી, તેમ મનની આસક્તિ વિનાનો જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કરતો હોય તોપણ સુખદુઃખોથી લેપાતો નથી. જેમ માણસ મનોરથથી કલ્પી લીધેલું મંત્રીપણું કરવા છતાં પણ તેના સંબંધનાં સુખદુઃખોથી લેપાતો નથી, તેમ મનને સંગ વિનાનું રાખ્યા કરતો જીવન્મુક્ત પુરુષ શરીર આદિ સાધનોથી વ્યવહારનાં કાર્યો કરતાં છતાં પણ સુખ–દુઃખોથી લેપાતો નથી. બાળકનું ચિત્ત પણ જ્યારે બીજા સ્થળમાં લાગ્યું હોય છે, ત્યારે તે બાળક પોતાની પાસે પડેલા પદાર્થને નેત્રથી દેખવા છતાં પણ દેખતો નથી; એટલા માટે આ વાત બાળકના પણ અનુભવમાં આવે એવી છે કે, મનની લાગણી વિના જે કામ કરવામાં આવે તે કામ ન કર્યા જેવું જ છે. જેઓનું ચિત્ત બીજા દેશમાં લાગી ગયું હોય અને પોતે પોતાના ઘરમાં બેઠેલા હોય એવા પામર લોકોને અને કાચી બુદ્ધિવાળા બાળકો આદિને પણ આ વાત અનુભવમાં આવેલી હોય છે કે જોવા તથા સાંભળવા આદિ ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ જેનું મન તે ક્રિયાઓમાં લાગ્યું ન હોય તે પ્રાણી દેખતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, આંખોને ઉઘાડતાં અથવા મીંચતાં છતાં પણ કાંઈ કરતો નથી અને તેની હાથ–પગ આદિ કર્મેન્દ્રિયો સંસ્કારના બળથી તે તે કાર્યોમાં પડતાં છતાં પણ પોતે તે તે કાર્યોમાં પડતો નથી. હે રામ! માટે સંગ જ પુણ્યપાપ આદિ અનર્થોનું કારણ છે: સંગ જ સંસારનું, આશાઓનું અને આપત્તિઓનું કારણ છે. સંગનો ત્યાગ થાય એ જ મોક્ષ છે અને સંગનો ત્યાગ કરવાથી જ પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કર્યો છે; માટે તમે પદાર્થોમાંના સંગને ત્યજી દો અને જીવન્મુક્ત થાઓ.

રામ બોલ્યા: હે સઘળા સંશયોરૂપી ઝાકળને ટાળી નાખવામાં શરદઋતુના પવન સરખા ગુરુ મહારાજ! આપ 'સંગ' એ શબ્દથી કોને કહો છો (સંગ શબ્દનો શો અર્થ છે), તે મને સંક્ષેપમાં કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! પ્રિય—અપ્રિય પદાર્થોના સંયોગ—વિયોગ થતાં, હર્ષ—શોકરૂપી વિકાર આપનારી જે મલિન વાસના છે, તે 'સંગ' એ શબ્દથી ઓળખાય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષોની વાસના હર્ષ—શોકરૂપી વિકારના સંબંધ વિનાની હોવાને લીધે શુદ્ધ હોય છે, એટલા માટે તે વાસનાથી તેઓને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ! એવી શુદ્ધ વાસના 'અસંગ' એ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે અને તે વાસના જ્યાં સુધી જીવન્મુક્ત પુરુષોનો દેહ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. એ શુદ્ધ વાસનાથી કર્મ કરવામાં આવે તે કર્મ બંધન આપનાર થતું નથી. જીવન્મુક્ત નહિ થયેલા લોકો કે જેઓ મૂઢ અને રાંક જ હોય છે, તેઓની વાસના હર્ષ—શોકરૂપી વિકારોના સંબંધવાળી હોય છે, માટે તે વાસના બંધન

આપનારી થાય છે. એ હર્ષ—શોકરૂપી વિકારોના સંબંધવાળી મલિન વાસના જ 'સંગ' એ શબ્દથી કહેવાય છે અને પુનર્જન્મ આપે છે. એ મલિન વાસનાથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે, એ કર્મ બંધનને જ ઉત્પન્ન કરે છે. તમે જો પોતાના ચિત્તમાં વિકાર આપનારી એવી મલિન વાસનાને તજી દઈને સ્વસ્થ રહેશો, તો વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કરતાં છતાં પણ લેપાશો નહિ. હે રામ! જો હર્ષ, ક્રોધ અને ખેદથી તમારો રંગ બદલાઈ જતો ન હોય તો તમે રાગથી, ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત હોવાને લીધે સંગ વિનાના જ છો. હે રામ! જો તમે આશાથી થતા પરવશપણાનો ત્યાગ કરીને દુઃખોથી ગ્લાનિ ન પામતા હો અને સુખોથી પ્રસન્ન ન થતા હો, તો જીવન્મુક્ત જ છો. હે રામ! જો તમે વ્યવહારોમાં વિહાર કરતાં, પ્રાપ્ત થતી સુખ—દુઃખોની દશાઓમાં બ્રહ્મથી એકરસપણાને ન છોડતા હો, તો જીવન્મુક્ત જ છો. હે રામ! જો તમારા ચિત્તનો સ્વભાવ સઘળા ઈષ્ટ—અનિષ્ટ વિષયોમાં એકસરખો રહેતો હોય અને તેમ રહીને વ્યવહારથી કરવાં પડતાં કાર્યોને અનુસરતો હોય, તો તમે જીવન્મુક્ત જ છો. હે રામ! કોઈ જાતનો બળાત્કાર કરવો નહિ પડતાં, ચિત્તનું સહજ અસંગપણું કે જે જીવન્મુક્તની સ્થિર સ્થિતિરૂપ છે, તેનું અવલંબન કરીને તમે રાગથી રહિત થાઓ, સમ થાઓ અને સ્વસ્થ થાઓ. વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો અને જેણે ઈન્દ્રિયોરૂપી પિશાચોને વશ કર્યા હોય છે, એવા મહાત્મા જીવન્મુક્ત પુરુષ માનથી, મદથી, મત્સરથી તથા સંતાપથી રહિત જ રહે છે. સર્વદા સઘળી વસ્તુઓમાં સમબુદ્ધિવાળો, સ્પૃહા વિનાનો અને કોઈની પણ યાચના નહિ કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા સહજ વ્યાપાર સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરતો નથી. વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલું પોતાનું જે કાંઈ સહજ કર્મ હોય, તેને જ કોઈ જાતનો ખેદ ધર્યા વિના કરતો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ આસક્તિથી તથા ફળની ઈચ્છાથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ વડે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમે છે. જેમ મંદરાચળે ડહોળી નાખ્યા છતાં પણ ક્ષીરસમુદ્રે પોતાના શ્વેતપણારૂપ સ્વભાવને છોડયો ન હતો, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ મોટી સંપત્તિને અથવા મોટી વિપત્તિને પામ્યા છતાં પણ પોતાના પ્રથમથી સિદ્ધ કરી રાખેલા શમ, દમ તથા સમદૃષ્ટિ આદિ સ્વભાવને છોડતો નથી. જેમ ચંદ્ર પોતાની ક્ષીણતા થતાં કે વૃદ્ધિ થતાં હર્ષ—શોકથી રહિત જ રહે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાને ચક્રવર્તીપણું, આપદા, સર્પાદિની યોનિ અથવા ઈન્દ્રની પદવી પ્રાપ્ત થતાં પણ હર્ષ—શોકથી રહિત જ રહે છે. હે રામ! રાગને તથા દ્વેષને છોડી દઈ, ભેદને દૂર કરી નાખી અને અનેક પ્રકારના તુચ્છ ફળો આપનારી પ્રિય વાસનાઓને પણ શાંત કરીને, એવી રીતે આત્માનો વિચાર કરો કે જે વિચારથી ગંભીર ચિત્તવાળા તથા અવશ્ય મેળવવા યોગ્ય છેલ્લા પુરુષાર્થમાં તમે સ્થિર થાઓ. હે રામ! વિચારને લીધે ઉદય પામેલી, સમાધિના વિલાસથી સઘળી વાસનાઓનો ક્ષય થતાં શુદ્ધ થયેલી આત્માને જોનારી અને આત્માના દર્શનથી જ અવિદ્યાને તથા અવિદ્યાનાં કાર્યને બાળી નાખવામાં સમર્થ થયેલી બુદ્ધિ વડે દુઃખરહિત નિરતિશય આનંદરૂપ પરમ પદમાં તમે રહો. એમ રહેવાથી તમે આ સંસારમાં ફરી વાર જન્મોરૂપી બંધનોથી બંધાશો નહિ. ૧—૧૦૧

तयोदितप्रवरविलाससुद्धया गतज्वरं पदमवलंबयामलम् । धियेद्धया पुनरिह जन्मबन्धनेन बध्यसे समधिगतात्मदर्शया ॥ १०१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ પ્રકરણનો 'સમદર્શન' નામનો સર્ગ ૯૩ મો સમાપ્ત

उपशम-प्रकरण समाप्त

भाग १ लो समाप्त

અનુક્રમણિકા

૬—निर्वाण प्रकरण (उत्तरार्ध)

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

भाग २ जो

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

६-निर्वाण-प्रकरण (पूर्वार्ध)

સર્ગ ૧ લો*

દૈનિક વ્યવહારનું વર્ણન

શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ

उपशमप्रकरणादनंतरमिदं शृणु । त्वं निर्वाणप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणदायि यत् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: હે રામ! ઉપશમ-પ્રકરણ પછીનું હવે આ નિર્વાણ-પ્રકરણ સાંભળો, કે જે પ્રકરણ જાણવાથી મુકિત મળે છે. એ પ્રમાણે સર્વોત્તમ વકતા વસિષ્ઠ મુનિ કહેતા હતા અને રામચંદ્રજી મૌન ધરીને એકચિત્તથી સાંભળતા હતા. રાજાલોકો વસિષ્ઠ મુનિની વાણીના અર્થમાં તલ્લીન થઈને, મન અને શરીરના વ્યાપારો ભૂલી ગયા હતા, જેથી તેઓ ચિત્રમાં આલેખેલા સ્થિર જેવા જણાતા હતા. મુનિઓ ભ્રમરોના તથા તર્જની આંગળીઓના સુંદર અભિનયો કરીને પ્રેમપૂર્વક વસિષ્ઠ મુનિનાં વચનોના અર્થનો વિચાર કરતા હતા. આત્મ-તત્ત્વના અવલોકનરૂપી મકરંદના સ્વાદને લીધે નેત્રોરૂપી ભ્રમરો સ્થિર થઈ જવાથી સાંભળવા બેઠેલી સ્ત્રીઓ જાણે વૃક્ષની અતિ સુંદર મંજરીઓ હોય એવી જણાતી હતી. સૂર્ય અસ્તાચળ તરફ ઢળવાથી શાંત લાગતો હતો અને તે જાણે જ્ઞાનના હૃદયથી કાંઈક ઉપશમ પામ્યો હોય એવો દેખાતો હતો. પુષ્પોના સમૂહને હલાવનાર અને મંદારનાં પુષ્પોની મધુર સુગંધને દેનારો પવન જાણે શ્રવણને માટે શાંત થવા લાગ્યો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. મોટી મોટી ભ્રમરોની પંકિતઓ પુષ્પમાળાઓમાં સૂઈ ગઈ હતી, તે જાણે બ્રહ્મતત્ત્વ જાણવામાં આવતાં સારી પેઠે

---

*આ પહેલા સર્ગમાં વસિષ્ઠના વાકયથી શ્રોતાઓએ ઊઠયાનું, તેઓએ આહ્નિક ક્રિયાઓ કર્યાનું અને સાંભ-ળેલા વિષયનું ચિંતન કરી નિદ્રાથી રાત્રિ વ્યતીત કર્યાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ધ્યાન કરવા લાગેલી હોય એવી જણાતી હતી. મોતીમય જાળીઓની અંદર રહેલી વાવોમાં, મોતીની પ્રભાઓથી દીપતું જળ જાણે નિશ્ચળ થઈને બ્રહ્મવિદ્યાનું શ્રવણ કરવા બેઠું હોય, એવું જણાતું હતું. સૂર્યનાં કિરણો આકાશમાં લાંબી મુસાફરી કરીને વિશ્રામ લેવા જાળીઓમાં પેસતાં હતાં, તે જાણે કથા સાંભળવા શીતળ સભામંડપ-માં બેઠાં હોય તેમ જણાતાં હતાં. શાંત થતા દિવસનો શરીરરૂપી તડકો કે જે શાળાની અંદર પેઠો હતો, તે મોતીની જાળીઓનાં કિરણોના સમૂહરૂપી ભસ્મનો લેપ કરતો હતો, તે તપસ્વીના વેશથી પોતાને પણ ઉપશમ પ્રાપ્ત થવાનું સૂચવતો હોય, એવો જણાતો હતો. રાજાઓના હસ્તોમાં અને મુકુટોમાં રહેલાં નીલકમળો જાણે વસિષ્ઠ મુનિ-નો રસથી ભરપૂર ઉપદેશ સાંભળીને રાજાઓનાં અંતઃકરણની પેઠે વૃત્તિઓથી રહિત થયાં હોય તેમ બિડાઈ જવાને તૈયાર થતાં હતાં. બાળકો, મૂર્ખ લોકો અને પાંજરામાં રહેલાં પક્ષીઓ, ભોજન લેવાની ઉતાવળથી તે તે ઘરની સ્ત્રીઓની વારંવાર કનડગત કરતાં હતાં. રાત્રિએ ખીલતી પોયણીઓનો પરાગ ભમરોની પાંખોથી ઊડીને ચામરોની ઉપર અને લોકોની આંખોની પાંપ-ણોનાં રૂંવાંઓ ઉપર ચોંટતો હતો. અને સૂર્યનાં કિરણો જાણે મેરુ આદિ પર્વતોની ગુફાઓમાંથી બહાર નીકળેલા છાયાઓના સમૂહરૂપ અંધકારના ભયથી નાસીને ગોખ આદિનાં દ્વારોમાં છુપાઈ રહેવા માટે ઘરોના મધ્યમાં પેઠેલાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. તે સમયમાં દિવસનો ચોથો ભાગ બાકી રહ્યાની સૂચના આપનારો અને દિશાઓ-નાં મુખોને પૂરી દેનારો, ભેરીઓનો, ઢોલોનો તથા શંખોનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. જેમ મેઘના નાદથી મયૂરોનો મોટો શબ્દ પણ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી, તેમ એ ભેરી આદિ વાજાંના શબ્દથી વસિષ્ઠ મુનિનું ઉચ્ચ સ્વરવાળું તે વ્યાખ્યાન પણ સ્પષ્ટ સંભળાતું નહોતું. જેમ ધરતીકંપ થતાં તાડનાં વન કંપવા લાગે છે, તેમ પિંજરાં ડોલી જવાથી અંદર રહેલાં પક્ષીઓ ફફડાટ કરતાં હતાં. જેમ વર્ષાઋતુમાં વાદળાં બે શિખરોના ઊંચા મધ્યમાં ગર્જના કરતાં ભરાવા લાગે તેમ ભેરી આદિના શબ્દથી ત્રાસ પામેલાં બાળકો રુદન કરી માતાની છાતી સરસાં લાગી જતાં હતાં; અને જેમ જરાક ક્ષોભ પામેલા પ્રવાહોવાળી નદીઓ-માંથી જળબિંદુઓ ઊડવા લાગે તેમ રાજાઓના મુકુટોમાંથી પરાગોને લીધે ધોળા લાગતા ભમરા-ઓ ઊડવા લાગ્યા. આ રીતે દિવસને વૃદ્ધપણું પ્રાપ્ત થતાં શંખ આદિનો શબ્દ ધીરે ધીરે શાંત થતાં અને દશરથ રાજાની સઘળી સભા ઊઠવાને માટે ચંચળ થતાં વસિષ્ઠ મુનિએ મધુર વિચાર-વાળા વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં સભામાં બેઠેલા રામચંદ્રજી આદિ સભાસદોને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! આ વ્યાખ્યાનના સમૂહરૂપ જે નિર્દોષ જળ મેં પસારેલ છે, તેનાથી તમે તમારા ચિત્તરૂપી પક્ષીને બાંધી હૃદયમાં રોકીને આત્મારૂપ બનાવી દો. જેમ હંસ પાણીને ત્યજી દઈને દૂધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ તમે અવળી સમજણને ત્યજી દઈને મારી વાણીના અક્ષય અર્થનું ગ્રહણ કર્યું ને? હે રામ-ચંદ્રજી, તમારે પોતાની બુદ્ધિથી વારંવાર સંપૂર્ણ રીતે આ વિષયનો વિચાર કરીને હવે આ રસ્તે ચાલવું. હે રામચંદ્રજી! મારા કહેલા વિચારોને અનુસરીને જ વ્યવહાર કર્યા કરશો તો સંસારમાં બંધાશો નહિ; નહિ તો જેમ હાથી વિંધ્યાચળના ખાડામાં પડે છે, તેમ તમે મોહરૂપી ખાડામાં તરત પડશો. મારા વચનને વિવેકબુદ્ધિથી નહિ વિચારો, તો જેમ આંધળો અથવા દીવાવગરનો માણસ રાતે ખાડામાં પડે છે, તેમ તમે મોહરૂપી ખાડામાં પડશો. મારા કહેલા વિષયની સિદ્ધિ માટે, આવી પડેલો 'વ્યવહાર અસંગપણાથી કરવો' એટલા જ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને હૃદયમાં રાખીને અખંડ આત્માના બોધવાળા થાઓ. હે મહારાજ દશરથ! હે રામચંદ્રજી! હે સભાસદો! હે લક્ષ્મણ! હે રાજાઓ! આજ તમો દિવસ સંબંધી નિત્ય કરવાનાં સર્વ કામકાજ કરો; કેમ કે આજનો દિવસ પૂરો થવા આવ્યો છે. હવે પછી જે

વિચારવાનું છે, તે તે પ્રાતઃકાળે મળીને વિચારીશું.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : એ પ્રમાણે વસિષ્ઠ મુનિએ આજ્ઞા કરતાં કમળ સમાન મુખવાળી એ સઘળી સભા, જેમ કમળોરૂપી વદનોવાળી કમલિની ઊઠે તેમ ઊઠી, રાજાઓએ વસિષ્ઠ મુનિને પ્રણામ કર્યા અને તેમની પ્રશંસા કર્યા પછી દશરથ રાજાને પ્રણામ કરીને તથા તેમની પ્રશંસા કરીને પોતપોતાના ઉતારાઓ પર ગયા. વિશ્વામિત્ર સહિત શ્રીમાન વસિષ્ઠ મુનિ દેવતાઓને પ્રણામ કરીને પોતાના આશ્રમમાં જવાને માટે આસન ઉપરથી ઊઠયા. દશરથ આદિ રાજાઓ પણ ઊઠયા અને મુનિઓ પણ ઊઠયા. સર્વોત્તમ ભાષણ કરનારા વસિષ્ઠ મુનિને કેટલેક દૂર સુધી વળાવવા ગયા અને પછી તેમની આજ્ઞા લઈને પછી કમળમાંથી ઊડેલા ભ્રમરોની જેમ કેટલાએક સભાસદો આકાશમાં ગયા, કેટલાએક સભાસદો વનમાં ગયા અને કેટલાએક સભાસદો દરબારમાં ગયા. દશરથ રાજા વસિષ્ઠ મુનિનાં ચરણકમળોમાં નિર્મળ પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરીને તે પછી પોતાની રાણીઓ સહિત મહેલમાં પધાર્યા. રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ને વસિષ્ઠ મુનિને તેમના આશ્રમ સુધી પહોંચાડી ભક્તિથી તેમનાં ચરણોનું પૂજન કર્યું અને પછી દરબારમાં પાછા આવ્યા. સઘળા શ્રોતાઓએ પોતપોતાનાં સ્થાનો પર આવીને સ્નાન કર્યાં, દેવતાઓનાં તથા પિતૃઓનાં પૂજન કર્યાં અને બ્રાહ્મણોનો પણ યોગ્ય સત્કાર કર્યો. સઘળા શ્રોતાએએ અનુક્રમે બ્રાહ્મણોથી માંડીને નોકરો પર્યંત પોતપોતાના પરિવારોની સાથે શાસ્ત્રોમાં કહેલા વર્ણોના ધર્મની પદ્ધતિને અનુસરીને ભોજનો કર્યાં. દિવસમાં કરવાનાં કામોની સાથે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો અને ચંદ્ર રાત્રિએ કરવાનાં કામો સાથે ઉદય પામ્યો એટલે પૃથ્વી પર રહેનારા મુનિઓ, રાજાઓ, રાજકુમારો અને મહર્ષિઓ યોગ્ય રીતે સાધારણ શયનોમાં, રેશમી વસ્ત્રોથી જડેલા પલંગોમાં અને આસનો પર બેસીને બુદ્ધિને એકાગ્ર કરીને શ્રીવસિષ્ઠ મુનિએ કહેલા, સંસારમાંથી ઉદ્ધાર પામવાના પ્રકારનું પ્રેમપૂર્વક મનન કરવા લાગ્યા. જેમ રાત્રિ દરમિયાન કમળો પોતાની પાંખડીઓ બીડીને સૂઈ જાય છે, તેમ રાત્રિ પસાર કરવા ઈચ્છતા એ સઘળા શ્રોતાઓ એક પહોર પછી મોઢું બંધ કરીને સૂઈ ગયા. સૂઈ ગયા પછી એ લોકોને એવાં એવાં ઉત્તમ સ્વપ્નો પ્રાપ્ત થયાં કે જેનાથી ભવિષ્યમાં મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થવાની સૂચના મળે. રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ને તો વસિષ્ઠ મુનિના ઉપદેશનું ત્રણ પહોર સુધી અખંડ મનન કર્યું અને નેત્રો મિચાતાં અર્ધા પહોર સુધી ઉત્તમ સ્વપ્નોવાળી નિદ્રા લીધી કે જેનાથી ક્ષણમાત્રમાં પરિશ્રમ દૂર થઈ ગયો. આત્મતત્ત્વના બોધથી વિકસિત થયેલા પવિત્ર મનવાળા એ વિવેકી લોકોની એ રીતે રાત્રિ વ્યતીત થઈ; તેમ જ રાત્રિનું ચંદ્રરૂપી મુખ પણ મલિન થયું. ૧—૪૬

इति शुभमनसां विवेकभाजामधिगतसारतयोदिताशयानाम् । अभजत विरतिं तदा त्रियामा मलिननिशाकरवक्त्रतां जगाम ॥४६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'દૈનિક વ્યવહારવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

વસિષ્ઠનું સભામાં આગમન અને પૂર્વકથિત વિષયોનું સ્મરણ

श्रीवाल्मीकिरुवाच

ततः क्लिन्नेंदुवदना पर्याकुलतमःपदा ।
क्षीयमाणा बभौ श्यामा विवेक इव वासना ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : પછી નિસ્તેજતા પામેલા ચંદ્રરૂપી મોઢાવાળી અને જેનું અંધકારરૂપી શરીર વીંખાવા લાગ્યું હતું એવી રાત્રિ, જેમ વિવેકનો ઉદય થતાં ક્ષીણ થવા લાગેલી વાસના જણાય, તેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં જણાવા લાગી.

* આ બીજા સર્ગમાં પ્રાતઃકાળમાં રામ આદિ રાજકુમારો વસિષ્ઠ મુનિને સભામાં પધરાવી (લઈ) ગયાનું અને કહેલા વિષયોના સ્મરણથી તત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

પ્રકાશતાં કિરણોવાળા સૂર્યે ઉદયાચળમાં જાણે ઊંચા હસ્તનો સમૂહ પ્રકટ થયો હોય એવો પ્રકાશનો દેખાવ કર્યો અને અસ્તાચળમાં જાણે તે પર્વતની ઊંચી ટોચ ઉપર ખોટા રંગનું કાંઈ ઘરેણું પહેરાવ્યું હોય એવો પ્રકાશનો દેખાવ કર્યો. ઝાકળનાં ટીપાંને દૂર કરનારો, ચંદ્રના મંડળને નિસ્તેજ કરી દેનારો અને જાણે સૂર્યરૂપી ચક્ષુથી ચાંદનીને ગળી ગયો હોય એવો પ્રભાતનો પવન વાવા લાગ્યો. રામ, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ને ઊઠીને સ્નાન કર્યું અને પછી સંધ્યાવંદન કરીને અનુચરોની સાથે વસિષ્ઠ મુનિના પવિત્ર આશ્રમે ગયા. ત્યાં વસિષ્ઠ મુનિ સંધ્યાવંદન કરીને ઘરથી બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતા. તેમના ચરણોમાં અર્ઘ્યપ્રદાન કરીને તેઓએ વંદન કર્યું. વસિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ ક્ષણમાત્રમાં મુનિઓથી, બ્રાહ્મણોથી, રાજાઓથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી, રસોથી અને પાલખીઓથી ભરપૂર થઈ ગયો. પછી એ મહામુનિ વસિષ્ઠ પોતાની પાછળ વાહનો પર બેસીને ચાલ્યા આવતા રામ આદિ રાજકુમારોની સાથે અને તે સેનાની સાથે વખતસર દશરથ રાજાના દરબારમાં પધાર્યા, સંધ્યા આદિ નિત્ય કર્મોથી પરવારીને પ્રથમથી આવકાર આપવાને સજ્જ થઈ રહેલા દશરથ રાજાએ કેટલેક દૂર સુધી સામે જઈને ત્યાં એ વસિષ્ઠ મુનિની પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી. ફરી પણ મોતીઓના, પુષ્પોના તથા મણિઓના સમૂહથી અત્યંત શણગારી રાખેલી સભામાં પ્રવેશ કરીને, તે સઘળા લોકો પોતપોતાનાં આસનો પર બેઠા. આ સમયે પૃથ્વીવાસી અને આકાશવાસી તેમનાં સઘળા શ્રોતાઓ પણ સભામાં આવી પહોંચ્યા. એ સૌમ્ય સભા એકબીજાને પ્રણામ આદિ કરીને દશરથ રાજાની પેઠે જ એકાગ્રતાથી શરીર વગેરેની ચેષ્ટાઓને રોકી દીધેલી હોવાથી પવન વિનાના સમયમાં સ્થિર થયેલી કમલિની જેમ શોભવા લાગી. સભાના પ્રદેશોમાં પેઠેલા બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ, મુનિઓ તથા રાજાઓ તરત પોતપોતાનાં નક્કી કરેલાં આસનો પર અનુક્રમ પ્રમાણે સારી રીતે બેસી જતાં, પરસ્પરને કુશલ પ્રશ્નો પૂછવાનો કોમળ શબ્દ ધીરે ધીરે શાંત થઈ જતાં, સભાના ખૂણાઓમાં બેઠેલા બંદીજનો વાજાંઓ વગેરેના ઘોંઘાટને રોકી દઈને બેસી જતાં, સૂર્યનાં ઉદય પામેલાં કિરણો ગોખોની જાળીઓમાંથી કથા સાંભળવા આવ્યાં હોય તેમ જલદી પ્રવેશ કરીને શ્રોતાઓના હાથ અને અંગો પર રહેલાં મોતીઓને તેઓ અડકતાં હતાં, ત્યારે મોતીઓ પ્રકાશ પામતાં હતાં અને વળી કિરણો ખસી જવાથી શાંત થતાં હતાં. જેમ કાર્તિકેય સ્વામી શંકરના મુખ ઉપર દૃષ્ટિ કરે, કચ બૃહસ્પતિના મુખ પર દૃષ્ટિ કરે, પ્રહ્લાદ શુક્રાચાર્યના મુખ ઉપર દૃષ્ટિ કરે અને ગરુડ વિષ્ણુના મુખ ઉપર દૃષ્ટિ કરે તથા સૂર્યોદય આકાશમાં ભમતી ભ્રમરીને ખીલતાં કમળમાં લગાવે, તેમ રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠના મુખ ઉપર ધીરે ધીરે દૃષ્ટિ કરી. રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠમુનિના મુખ ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ સ્થિર કરતાં, મહાવક્તા વસિષ્ઠ મુનિએ ગયે દિવસે ચલાવેલા ક્રમને અનુસરીને જ વચનોના અર્થો સમજવામાં કુશળ એવા રામચંદ્રજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન! મેં તમને ગઈ કાલે જે અત્યંત ગંભીર અર્થવાળું અને પરમાર્થનો બોધ આપનારું પ્રકરણ કહ્યું હતું, તે તમારા સ્મરણમાં છે ને ? હે શત્રુઓને હણનારા રામ! હવે સ્પષ્ટ બોધને માટે હું તમને બીજું પ્રકરણ કહું છું તે સાંભળો કે જેથી અખંડ પદ પ્રાપ્ત થશે. વૈરાગ્યના અભ્યાસથી અને તત્ત્વના બોધથી જ સંસાર તરી શકાય છે; માટે વૈરાગ્ય અને તત્ત્વબોધને પ્રાપ્ત કરવાનો અભ્યાસ કરો. યથાર્થ તત્ત્વ સમજાયાથી અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને વાસનાઓ દૂર થાય ત્યારે જ શોક વિનાના પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેશ, કાળ વગેરેની મર્યાદા જેને નથી અને જેનો આદિ કે અંત છે જ નહિ, એવું બ્રહ્મ જ કલ્પિત દ્વૈતને પ્રાપ્ત થઈને જગતરૂપે થયેલું છે. દેશકાળ વગેરે સઘળા

પદાર્થોના માપ વગરનું, શાંત અને સર્વમાં ઓતપ્રોત હોવાથી સત્તાસ્વરૂપે રહેલું કેવળ બ્રહ્મ જ છે; તો પછી તેમાં દ્વૈતપણું (જગતપણું) થવું સંભવતું જ નથી; એવો નિશ્ચય કરીને તથા 'હું છું' એ અભિમાનને અંદરથી ત્યજી દઈને તમે મુક્ત સ્વરૂપવાળા, વ્યાપક, એકરૂપ, શાંત અને સાક્ષાત્ આત્માનંદરૂપ થાઓ. હે રામચંદ્રજી! ચિત્ત પણ નથી, અવિદ્યા પણ નથી, મન પણ નથી અને જીવ પણ નથી. એ સઘળી ચિત્ત આદિરૂપ કલ્પનાઓ બ્રહ્મથી જ થયેલી છે. જે જે ભોગ્ય પદાર્થો છે, જે જે ભોગવૃત્તિઓ છે, જે જે સ્મૃતિઓ છે અને જે જે ભોગોની સ્પૃહાઓ છે, તે સઘળું આદિ તથા અંત વિનાનું અને સમુદ્ર જેવું ભરપૂર બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. પાતાળમાં, ભૂતળમાં, સ્વર્ગમાં, ખડમાં, પ્રાણીઓમાં ને આકાશમાં સઘળા દૃશ્ય પદાર્થોરૂપે ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. પરબ્રહ્મથી ન્યારું કાંઈ પણ નથી. ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પદાર્થોરૂપે, ત્યાજ્ય પદાર્થોરૂપે, ગ્રાહ્ય પદાર્થોરૂપે, બાંધુઓરૂપે, વૈભવોરૂપે અને શરીરરૂપે બ્રહ્મ જ સ્ફુરે છે કે જે બ્રહ્મ આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને સમુદ્રની જેમ ભરપૂર છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની કલ્પના છે, જ્યાં સુધી દ્વૈતની ભાવના છે અને જ્યાં સુધી જગતરૂપી જાળમાં પ્રીતિ છે ત્યાં સુધી જ ચિત્તની, અવિદ્યાની, મનની તથા જીવની કલ્પના છે. જ્યાં સુધી દેહમાં દૃઢ અહંતા છે અને જ્યાં સુધી દૃશ્ય પદાર્થોમાં દૃઢ મમતા છે, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત વગેરે નામ અને રૂપની ભ્રમણાઓ છે. જ્યાં સુધી સજ્જનોના સમાગમના પ્રભાવથી મૂર્ખતા ક્ષીણ થઈ ન હોય અને પૂર્ણતા ઉદય પામી ન હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત આદિને લીધે નીચપણું રહે છે. જ્યાં સુધી અંદર યથાર્થ વિચારની શક્તિથી આ જગતની ભાવના શિથિલ ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત વગેરે પદાર્થો જોવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞપણારૂપ આંધળાપણું હોય, જ્યાં સુધી વિષયોની આશાને લીધે પરવશપણું હોય અને જ્યાં સુધી મૂર્ખતાને લીધે મોહનો ધારો હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્ત આદિની કલ્પના છે. જ્યાં સુધી હૃદયરૂપી વનમાં આશારૂપી ઝેરની ગંધ સ્ફુર્યા કરતી હોય, ત્યાં સુધી આત્મવિચારરૂપી ચકોર એ વનની અંદર સારી પેઠે પેસતો જ નથી. જેના મનને ભોગોની ઉપર રુચિ ટળી ગઈ હોય, આશાના પાશોરૂપી જાળો છેદાઈ ગઈ હોય અને શીતળ તથા નિર્મળ બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પુરુષનો ચિત્તરૂપી વિભ્રમ નાશ પામી જાય છે. જે ચિત્તમાંથી તૃષ્ણા અને મોહ દૂર થયાં છે અને ચિત્તમાં શીતળતા અને શાંતિનો અનુભવ પુરુષે કર્યો છે, તે જ પુરુષ ચિત્તરૂપી ભૂમિકામાંથી જ્ઞાનરૂપી ફળ મેળવે છે. પોતાના દેહને નકામા જેવો, દૂર રહેલા જેવો અને સ્થિર રહે નહિ એવો હોવાથી ગંધર્વનગરના જેવો મિથ્યા સમજનારા પુરુષને ચિત્ત રહેવાનો સંભવ ક્યાંથી જ હોય? સંસારથી જુદા અપાર ચૈતન્યરૂપ આત્માની ભાવના કરનારા અને જેના ચિત્તમાં જ સઘળું જગત લીન થઈ ગયેલું હોય છે, એવા પુરુષને ચિત્ત તથા જીવ વગેરે હોવાથી ભ્રાંતિ થતી જ નથી. જ્ઞાનનું વિરોધી અજ્ઞાન કે જે ખોટા તરંગોને પેદા કરે છે, તે દૂર થતાં અને સત્ય આત્માના જ દર્શનરૂપ પ્રબળ સૂર્ય ઉદય પામતાં બળી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાંની જેમ રહેલું ચિત્ત અગ્નિમાં પડેલા ઘીના લેશની જેમ આત્મામાં એવું તો પીગળી જાય છે કે, જે પાછું કદી જોવામાં આવતું જ નથી. આત્માના અને અનાત્માના વિવેકવાળા મહાત્મા જીવન્મુક્ત પુરુષોનું આભાસરૂપે રહેલું જે ચિત્ત હોય છે, તે 'સત્ત્વ' કહેવાય છે. જીવન્મુક્ત લોકોનાં શરીરોમાં વ્યવહાર કરાવનારી જે વાસના હોય છે, તે 'ચિત્ત' એ નામથી કહેવાતી નથી, પણ 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવાય છે. ચિત્તથી રહિત થયેલા અને સર્વદા અખંડ પદમાં રહેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સત્ત્વની સ્થિતિને લીધે સંગનો ત્યાગ કરીને લોકવ્યવહાર ચલાવે છે. સત્ત્વની સ્થિતિવાળા જિતેન્દ્રિય શાંત પુરુષો વ્યવ-

હાર કરવા છતાં પણ સર્વદા અખંડિત જ્યોતિને જુએ છે ને અખંડ જ્યોતિનાં દર્શન થવાથી તેમને બેપણું, એકપણું કે તેથી થતી વાસના પ્રકટ થતી નથી. પોતે સર્વદા બ્રહ્મની સમાધિમાં લીન રહેવાથી સઘળા બ્રહ્માંડરૂપી ખડને ચૈતન્યરૂપ અગ્નિમાં હોમ્યા કરતા જીવન્મુક્ત પુરુષને અંદરથી ચિત્ત વગેરે સઘળા વિભ્રમો નિવૃત્ત થઈ જાય છે. 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવાતું અને વિવેકથી સ્વચ્છ થયેલું ચિત્ત, જેમ બળી ગયેલું બીજ અંકુરને ફરી ઉત્પન્ન કરતું નથી, તેમ મોહને ફરી ઉત્પન્ન કરતું નથી. મૂઢ લોકોની જે ચિત્ત નામની વાસના હોય છે, તે ફરી વાર જન્મ પામે છે, પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની ચિત્ત નામની વાસના બોધથી સત્ત્વરૂપ થયેલી હોવાને લીધે, જન્મને મટાડવારૂપ વિપરીત કાર્યને કરે છે. હે રામચંદ્રજી! જે પામવાની વસ્તુ છે, તેને તમે પામી ચૂકયા છો. જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળીને સત્ત્વપણાને પામેલું તમારું ચિત્ત ફરીવાર જન્મરૂપી અંકુરોને ઉત્પન્ન કરવાનું નથી. જેમ ખડ વગેરે પદાર્થો કુહાડાથી કપાયા છતાં અને અગ્નિથી બળી ગયા છતાં પણ પોતાની અંદર બીજશકિત રહેવાને લીધે અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રબોધથી સ્વચ્છ થયેલું ચિત્ત અંકુરોને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; કેમ કે તેની તૃષ્ણારૂપી બીજશકિત જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી ગઈ હોય છે. જગત બ્રહ્મનું જ સ્ફુરણ છે; કેમ કે જગતની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી. જેમ પરમાત્માને અને બ્રહ્મને ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મને અને જગતને ભેદ નથી. જેમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડ રહ્યું છે; માટે ચૈતન્ય અને બ્રહ્માંડ ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે, બ્રહ્માંડનાં ઉત્પત્તિ અને લય મિથ્યા જ છે. 'ઉત્પત્તિ' તથા 'લય' એ શબ્દો અને શબ્દોના અર્થો કેવળ વાસનામાત્ર જ છે, પ્રમાણભૂત નથી, કેમ કે બંને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી જ સ્ફુરે છે. આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તમે જગતની ઉત્પત્તિ થવાની બુદ્ધિને તથા લય થવાની બુદ્ધિને પણ ત્યજી દો. આ 'રામ' એ નામથી વ્યવહાર કરાતું જે શરીર છે, તે તમે પોતે નથી, તો શા માટે રડો છો? સઘળું જગત મિથ્યા જ છે અને મુક્ત છે જ નહિ; તો પછી તમને દેહાદિકની કલ્પના જ કેમ થવી જોઈએ? જો 'આ સઘળું જગત સર્વદા ચૈતન્યરૂપ છે' એમ માનતા હો, તો ચૈતન્યના સ્વભાવનો જ વિચાર કરો. ચૈતન્ય શુદ્ધ છે, તેમ જ આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, તો પછી તેમાં દેહાદિક અનર્થોની કલ્પના સંભવે જ કેવી રીતે? તમે ચિદાત્મા છો, અંશોથી રહિત છો અને આદિ તથા અંતથી પણ રહિત છો. પોતાના વ્યાપક સ્વરૂપનું સ્મરણ કરો. એ સ્વરૂપના વિસ્મરણથી દેહાદિકરૂપે મર્યાદિત ન થાઓ. તમે ચૈતન્યરૂપ સ્થિતિને પામી અને નિરતિશય આનંદરૂપ ઉદયવાળા થઈને આ મર્યાદિત જગતને પૂર્ણ સ્વભાવવાળું કરી દો. તમે પૂર્ણ સ્વભાવવાળા છો, શાંત છો, ચૈતન્ય છો અને બ્રહ્મરૂપ છો. તમે ચૈતન્યરૂપી શિલાના એકરસ ગર્ભરૂપ જ છો. તમે અનેક રૂપોથી રહેનારા નથી, પણ સર્વ બાધના અવધિરૂપ છો. તમારા આવા સ્વરૂપમાં વાણીની કે મનની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; માટે કહેવું પડે છે કે, તમે જે છો તે છો, પણ પરોક્ષ જેવા નથી; કેમ કે સ્વયંપ્રકાશ છો. જગતની ઉત્પત્તિરૂપ પણ તમે જ છો અને લયરૂપ પણ તમે જ છો. સઘળા પદાર્થોની અંદર જે પરસ્પર જુદા જુદા દેખાતા વ્યવહારો છે, તે મિથ્યા હોવાને લીધે તે તમે નથી અને તે તમને પણ નથી. તમે સ્વરૂપમાં રહેલા છો, સર્વરૂપ છો અને સર્વથી ન્યારા પણ છો. હે ચૈતન્યઘનસ્વરૂપ! હું તમને પ્રણામ કરું છું. આદિ તથા અંતથી રહિત, વિશાળ અને સ્ફટિકની શિલાના ગર્ભની પેઠે ઘાટું જે ચૈતન્યઘનસ્વરૂપ છે, તે જ તમે છો. તમે આકાશની પેઠે નિર્લેપ છો, પણ સુખદુઃખ આદિ વિકારોવાળા નથી; માટે સ્વસ્થ થાઓ. જેમ સ્ફટિકની શિલાના ગર્ભમાં પાંદડાંનો જથ્થો પ્રતિબિંબરૂપે દેખાયા કરે તેમ તમારા વ્યાપક

ઉદરમાં કલ્પિત વાસનાઓની રેખાઓથી, સઘળાં બ્રહ્માંડો દેખાયા કરે છે. હે રામ! તમે જે એવા પૂર્ણ સ્વભાવવાળા છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છું. ૧—૬૦

आद्यंतवर्जितविशालशिलांतरालसंपीडचिद्घनवपुर्गगनामलस्त्वम् । स्वस्थो भवाजठरपल्लवकोशलेखा लीलास्थिताखिलजगज्जयते नमस्ते ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિશ્રાંતિસુદૃઢીકરણ' નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

પૂર્ણ સ્થિતિની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

भाविभूरितरंगाणां पयोवृंदमिवांबुधौ ।
या चिद्वहत्यनंतानि जगत्यनघ सो भवान् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! જેમ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતી ઘણા ઘણા તરંગોના ભેદોની કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન જળ છે, તેમ જે ચૈતન્ય અનંત બ્રહ્માંડોની કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન છે, તે ચૈતન્ય તમે જ છો, એવી ભાવના કરો. હે ચૈતન્યસ્વરૂપ! તમે જન્મથી તથા મરણથી રહિત છો અને સંસારના સંબંધથી પણ રહિત છો; માટે તમારામાં વાસના વગેરે ક્યાં રહેલાં છે, તે કહો. ચૈતન્ય જ પોતાથી જીવરૂપે અને વાસના આદિરૂપે સ્ફુરે છે; તો તેમાં 'જડ' એ શબ્દનો અને તેના અર્થનો પ્રસંગ જ શો છે તે કહો. તમે મોટાં મોટાં સ્ફુરણોરૂપી તરંગોવાળા, ગંભીર અને સ્વયંપ્રકાશ આત્મચૈતન્યરૂપ મહાસાગર છો તથા આકાશની પેઠે નિશ્ચળ, સમ તથા સૌમ્ય છો. સમુદ્ર સમાન તમારા સ્વરૂપમાં 'રામ' એ નામરૂપી મોજું ઊઠેલું છે. જેમ ઉષ્ણતા અગ્નિથી ભિન્ન નથી, સુગંધપણું કમળથી ભિન્ન નથી, કાળાપણું કાજળથી ભિન્ન નથી, ધોળાપણું હિમથી ભિન્ન નથી, મધુરપણું શેલડીથી ભિન્ન નથી અને પ્રકાશ તેજથી ભિન્ન નથી, તેમ અનુભવ (વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય) પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જેમ તરંગ જળથી અભિન્ન છે, તેમ જગત ચૈતન્યથી અભિન્ન છે, ચૈતન્યથી અનુભવ ભિન્ન નથી, અનુભવથી અહંકાર ભિન્ન નથી, અહંકારથી જીવ ભિન્ન નથી, જીવથી મન ભિન્ન નથી, મનથી ઈન્દ્રિય ભિન્ન નથી, ઈન્દ્રિયથી શરીર ભિન્ન નથી, શરીરથી જગત ભિન્ન નથી અને જગતથી ભિન્ન તો કાંઈ છે જ નહિ; માટે સઘળું જગત ચૈતન્ય જ છે. આ પ્રમાણે અનાદિકાળથી આ જગતરૂપી મોટું ચક્ર પ્રવર્તેલું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં કાંઈ પ્રવર્તેલું જ નથી; અને પ્રવર્તેલું જ ન હોવાને લીધે, તેમાં લાંબો કાળ કે ટૂંકો કાળ જેવી મર્યાદા પણ નથી. આ પ્રમાણે આ સઘળું સ્વયંપ્રકાશ છે, અનંત છે, અખંડિત છે અને આકાશમાં આકાશ જેવું જ છે, કોઈમાં કાંઈ રહ્યું છે એમ છે જ નહિ. જે આ જગત છે, તે શૂન્ય જ શૂન્યમાં ઊપસેલું છે, બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ જ અભિવૃદ્ધિ પામેલું છે, સત્યમાં સત્ય જ ઉદય પામેલું છે અને પૂર્ણમાં પૂર્ણ જ રહેલું છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ વિષયોને, વિષયોના પ્રકાશોને અને તેઓના સંકલ્પોને કરતાં છતાં પણ કાંઈ જ કરતો નથી; કેમ કે તેની દૃષ્ટિમાં એ સર્વ પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન જ હોતું નથી, તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કર્તાપણું છે જ નહિ. 'આ ગ્રાહ્ય છે' એવી બુદ્ધિથી જે કાંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે જ તેમને સુખ—દુઃખ આપનાર થાય છે. જો ગ્રાહ્યપણાની બુદ્ધિ ન હોય, તો કશું ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી અને સુખ કે દુઃખને આપનાર પણ થતું નથી. જેમ એક આકાશ, બે આકાશ અને ઘણાં આકાશો એ શબ્દો જુદા જુદા હોવા છતાં પણ એક જ છે અને અર્થવાળા હોવા છતાં પણ અત્યંત શૂન્યરૂપ

*આ ત્રીજા સર્ગમાં બ્રહ્મ, જીવ, મન, દેહ અને જગત, એમની એકતા સમજવાથી સઘળો દ્વૈતરૂપી ભ્રમ શાંત થતાં કેવળ પૂર્ણ સ્થિતિ રહે છે, એમ કહેવામાં આવશે.

જ છે, તેમ આત્મા અને જગત એ શબ્દો ભિન્ન છતાં પણ અભિન્ન જ છે અને અર્થવાળા હોવા છતાં પણ અનર્થક જ છે. તમે પોતાની અંદર આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહો, બહાર સદાચારમાં તત્પર રહો અને હર્ષના તથા ક્રોધના વિકારોમાં કાષ્ઠ તથા ઢેફાંના જેવી સ્થિતિવાળા રહો. તરત મારી નાખવાને તૈયાર થયેલા મોટા શત્રુને પણ જે પુરુષ પોતાનો આત્મા જ ગણીને અત્યંત પ્યારો ગણે તે જ પુરુષ તત્ત્વવેત્તા છે. જેમ નદી પોતાના કિનારા પરનાં વૃક્ષને મૂળ સહિત ઉખેડી નાખે છે, તેમ જે પુરુષ પ્રેમને અને મત્સરને મૂળ સહિત ઉખેડી નાખે છે, તે પુરુષ હર્ષના તથા ક્રોધના વિકારોને દૂર કરે છે. જો રાગ, દ્વેષ અને તેઓના વિકારોના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે નહિ, તો મહાત્માઓ પણ અમહાત્મા જેવા જ લાગે છે અને તેથી તેઓની સેવા પણ વ્યર્થ જ જાય છે. જેને અહંકાર જ હોતો નથી અને જેની બુદ્ધિ વિષયોથી લેપાતી નથી, તે પુરુષ આ સઘળા લોકોને મારી નાખે તોપણ તે કોઈને મારતો નથી અને દોષોથી બંધાતો પણ નથી. જે વસ્તુ મુદ્દલ છે જ નહિ, તેને 'છે' એમ માનવી એ જ માયા કહેવામાં આવે છે. એ માયા આત્મજ્ઞાનથી જ નાશ પામે છે, તેમાં સંશય નથી. જેના ચિત્તની વાસનાઓનો સમૂહ તેલ વિનાના દીવાની જેમ શાંત થઈ ગયો હોય, તે નિર્વિકાર તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ચિત્રમાં આલેખેલા રાજાની પેઠે સર્વદા અખંડ વિજયવાળો જ રહે છે. જે પુરુષને આ સઘળા પદાર્થો મિથ્યા સમજાયાને લીધે અથવા આત્મારૂપ સમજાયાને લીધે સારી કે નરસી કોઈ દિશાઓમાં દુઃખ કે સુખ આપનાર થતા નથી, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત જ છે. ૧–૨૨

यस्यानुपादेयमिदं समस्तं पदार्थजातं सदसद्दशासु । न दुःखदाहाय सुखाय नैव विमुक्त एवेह सजीव एव ॥ २२ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'બ્રહ્મૈક્યપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪થો*

આત્મદૃષ્ટિમાં સ્થિર થયેલા રામચંદ્રજીની સંભાવના

वसिष्ठ उवाच

मनोबुद्धिरहंकार इन्द्रियादि तथानघ । अचेत्यचिन्मयं सर्वं क्व ते जीवादयः स्थिताः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ઇંદ્રિય વગેરે એ સઘળું દૃશ્ય પદાર્થ વિના કેવળ ચૈતન્યમય જ છે, તો હવે જીવ વગેરે પદાર્થો ક્યાં રહ્યા? જેમ ચંદ્ર એક જ હોવા છતાં નેત્રના રોગને લીધે, જુદાં જુદાં જળાશયોને લીધે અને દર્પણોને લીધે અનેક દેખાય છે; તેમ વ્યાપક આત્મા એક જ હોવા છતાં કલ્પિત ઉપાધિઓના યોગથી અનેક પ્રકારે પ્રતીત થાય છે. જેમ અંધકારનો નાશ થાય ત્યારે ચક્ષુની વિષયો ન દેખાવાની અશક્તિ દૂર થાય છે, તેમ જ્યારે ભોગોની તૃષ્ણારૂપ ઝેરનો આવેશ શાંત થાય છે ત્યારે જ અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. જેમ શરદઋતુથી વરસાદનાં ઝાકળનો નાશ થાય છે, તેમ મનમાં સારી પેઠે વિચારેલાં વેદાંતશાસ્ત્રરૂપી મંત્રથી તૃષ્ણારૂપી ઝેરી વિષૂચિકા (કોગળિયું) નાશ પામે છે. હે રામચંદ્રજી! જેમ આકાશમાં વરસાદ ઓછો થાય ત્યારે ટાઢ પોતાની મેળે જ ઓછી થાય છે, તેમ અજ્ઞાન ક્ષીણ થાય ત્યારે ચિત્ત સઘળી વાસનાઓ રહિત પોતાની મેળે જ ક્ષીણ થાય છે, એમ સમજો. જેમ હારનો દોરો તૂટી જતાં મોતીઓની હરોળ વીંખાઈ જાય છે, તેમ ચિત્ત છેદાઈ જતાં વાસનાઓરૂપી ભ્રમ વીંખાઈ જાય છે. હે રઘુનાથ! જે લોકો વેદાંતશાસ્ત્રના રહસ્યનું ખંડન કરવાને માટે વેદાંતશાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરે છે, તેઓ કીટપતંગનો અવતાર લેવાને માટે નીચ બુદ્ધિનો પરિચય કરે છે. હે કમળ સરખાં સુંદર નેત્રોવાળા રામ! જેમ પવન શાંત થતાં તળાવના તરંગો

*આ ચોથા સર્ગમાં વસિષ્ઠે અનાત્મ–દૃષ્ટિઓનો ત્યાગ કરાવીને રામને આત્મ–દૃષ્ટિમાં સ્થિર થવાની સંભાવના કરી એ કથા કહેવામાં આવશે.

દૂર થાય છે, તેમ અજ્ઞાન શાંત થતાં ચિત્તની ચપળતા નાશ પામે છે. જેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ આકાશમાં પવન સ્થિર થઈ જાય છે, તેમ તમે રાગદ્વેષ આદિથી રહિત હોવાને લીધે પરમ વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મપદમાં સ્થિર થયા છો. હે રામચંદ્રજી! પ્રભાતનાં વાજાંથી નિદ્રા જતી રહેતાં જેમ રાજા જાગ્રત થાય છે, તેમ હું ધારું છું કે, મારાં વચનોથી અજ્ઞાન જતું રહેતાં તમે પ્રબુદ્ધ થયા છો. સામાન્ય માણસને પણ પોતાના કુળના ગુરુનાં વચનોથી અસર થાય છે, ત્યારે તમે કે જે પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળા છો, તેમને મારાં વચનોની અસર થયા વિના કેમ રહે? તમે પોતાના ચિત્તથી મને યથાર્થ વક્તા માનો છો; માટે જેમ તપી રહેલા ખેતરમાં જળ સારી રીતે પચી જાય છે, તેમ તમારા હૃદયમાં મારું વચન સારી પેઠે પચી ગયું છે. હે મહાપ્રભાવશાળી રામ! અમે પરંપરાથી ઈક્ષ્વાકુવંશીઓના અને તેઓમાં પણ વિશેષે કરીને રઘુવંશીઓના કુળગુરુ છીએ; માટે મારું કહેલું આ શુભ વચન તમારે હૃદયમાં તરત હારની પેઠે ધારણ કરી લેવું. ૧—૧૩

वयमिह हि महानुभाव नित्यं कुलगुरवो भवतां रघूद्वहानाम् । मदुदितमदमाशु धार्यमाणं शुभवचनं हृदि हारवत्त्वयेति ॥ १३ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ચિત્તાભાવપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૪થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

રામચંદ્રજીએ કરેલું સ્વાનુભવનું વર્ણન

राम उवाच

अहो अहंगतश्चित्तं भवद्वाक्यार्थभावनात् । शांतं जगज्जालमिदमग्रस्थमपि नाथ मे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: અહો! આપનાં વાક્યોના અર્થના ચિંતનથી હું ચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થયો છું. હે પ્રભુ! આ જગતરૂપી જાળ મારી આગળ રહેલી છતાં પણ શાંત થઈ ગઈ છે. જેમ લાંબા કાળથી સૂર્યને લીધે તપી રહેલું ભૂતલ વૃષ્ટિથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હું મારા ચિત્તમાં પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયો છું. હું શાંત થયો છું, શીતળ સ્વરૂપવાળો થયો છું, કેવળ સુખરૂપે રહ્યો છું અને જેમાંથી હાથી બહાર નીકળી ગયો હોય, એવા તળાવની પેઠે નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થયો છું. હે મુનિ! આ દિશાઓનું સઘળું મંડળ કે જે અનાત્મપણું મટી જવાથી સારી પેઠે નિર્મળ થઈ ગયું છે, તેને હું હમણાં જાણે ઝાકળથી રહિત થઈ ગયું હોય, તેમ યથાર્થ બ્રહ્મરૂપે જોઉં છું. મારા સઘળા સંદેહો ટળી ગયા છે, આશારૂપી ઝાંઝવાની નદી શાંત થઈ ગઈ છે, વિષયોની વાસનાઓથી તથા વૈરાગ્ય આદિ વૃત્તિઓથી પણ રહિત થવાને લીધે શરદઋતુના સ્વચ્છ જંગલની જેમ શીતળ થયો છું. હે પ્રભુ! હું પોતાથી જ અંતવગરના અંદરના અનહદ આનંદને પ્રાપ્ત થયો છું કે જે આનંદની આગળ અમૃતના રસનો સ્વાદ પણ તૃણવત્ તુચ્છ લાગે છે. આજ હું મારા મૂળ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છું, સ્વસ્થ થયો છું, આનંદ પામ્યો છું અને જેમાં સઘળા આનંદોનો સમાવેશ થાય છે એવા આનંદરૂપ થવાથી ખરો રામ થયો છું. હું મને પોતાને પણ પ્રણામ કરું છું અને આપને પણ પ્રણામ કરું છું. જેમ પ્રભાતમાં સૂર્યનો ઉદય થતાં મૂર્ખ લોકોએ રાતમાં કલ્પેલું પિશાચોનું કુટુંબ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મારા સર્વ સંશયો અને સર્વ કલ્પનાઓ શાંત થઈ ગયાં છે. જેમ શરદઋતુમાં તળાવ નિર્મળ થાય છે તેમ નિર્મળ, વિસ્તીર્ણ, હિમની પેઠે શીતળ અને પરમાનંદથી સંપન્ન થયેલા હૃદયમાં મારું મન શાંતિ પામ્યું છે. 'આત્માને અજ્ઞાનરૂપી કલંક શા કારણથી આવ્યું હશે? સ્વયંપ્રકાશ આત્મામાં એ કલંક કેમ રહેવું જોઈએ? અને

*આ પાંચમા સર્ગમાં પ્રબુદ્ધ થયેલા અને પરમ સુખમાં વિશ્રાંતિ પામેલા રામે ગુરુની આગળ વિસ્તારથી પોતાના અનુભવનું વર્ણન કર્યું, એ કથા કહેવામાં આવશે.

પરિચ્છેદ વિનાના અસંગ આત્માને એ કલંક કેમ ઢાંકી દે છે?' ઈત્યાદિ સંશયો ચંદ્રની સમીપમાં નિર્મૂળ થતા અંધકારની જેમ નિર્મૂળ થઈ ગયા છે. જે કાંઈ છે તે સઘળું, સર્વત્ર અને સર્વદા સ્ફુરણમય આકારવાળો આત્મા જ છે; માટે તેમાં 'આ પદાર્થ અન્ય છે અને વળી તેથી આ પદાર્થ અન્ય છે' એવી ખોટી કલ્પના કેમ જ હોય? હું હમણાં પરમ પ્રકાશવાળો થયો છું; તેથી મને મારી પ્રથમની સ્થિતિ પર હસવું આવે છે કે, હું આત્મજ્ઞાન વિના તૃષ્ણારૂપી બેડીથી બંધાઈને કેવો થઈ ગયો હતો? આહા! હવે મને સારી પેઠે સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું કે, હું સર્વદા પૂર્ણ જ છું. આપની વાણીરૂપી અમૃતના પૂરમાં નાહવાથી હું આવી રીતનો બની ગયો છું. અહો! હું એવી પવિત્ર અને વિસ્તીર્ણ ભૂમિ પર ચડ્યો છું, કે જે ભૂમિમાં મહાપ્રકાશ પાતાળની પેઠે દૂર રહ્યો નથી; પણ અહીં જ છે કે જે જન્મ-મરણરૂપી સંસારસમુદ્રને તરીને સંસારના અધિષ્ઠાનરૂપ થયો છું અને તેથી સર્વદા સર્વ લોકોએ પ્રણામ કરવા યોગ્ય છું, તેને પ્રણામ કરું છું. હું પોતામાં પોતાથી જ મોટા ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત થયો છું. હે પ્રભુ! હું હૃદયરૂપી કમળના કોશમાં સ્પષ્ટ રીતે ભ્રમરની પેઠે સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલા આપના ઉત્તમ ઉપદેશથી પોતાના સ્વરૂપના અનુભવને લીધે શોક વગરની અને સર્વદા પ્રકાશરૂપે જીવન્મુક્તિને પ્રાપ્ત થયો છું. ૧—૧૬

अनुभववशतो हृदब्जकोशे स्फुटमलितांसमुपागतेन नाथ । तव वरवचसेह वीतशोकां चिरमुदितां च दशामुपागतोऽस्मि ॥ १६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'રાઘવવિશ્રાંતિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો*

દેહ અને આત્માનું વિવેચન તથા અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

वसिष्ठ उवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः । यत्तेऽहं प्रियमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! ફરી પણ મારું ઉત્તમ વચન સાંભળો કે જે વચન હું મારા ઉપદેશથી તમને પ્રસન્ન થતા જોઈને હિત કરવાની ઇચ્છાથી કહું છું. આટલે સુધી તમામ અભેદના સિદ્ધાંતને અનુસરીને તમને કહ્યું છે; પણ હવે ઘડીભર ભેદનો સ્વીકાર રાખીને પણ કહું છું તે સાંભળો, કે જેથી તમારી વિચારશક્તિ વધે અને થોડું સમજનારાઓ (સિદ્ધાંતને નહિ પહોંચી શકનારાઓ)નાં પણ દુ:ખો ટળી જાય. અજ્ઞાનને વશ રહેનારા મૂર્ખ માણસને અનાત્મારૂપ દેહમાં જ આત્માપણાની ભાવના ઉદય પામેલી હોય છે; એ તેના અપરાધને લીધે ઈન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ જાણે ક્રોધ પામ્યા હોય તેમ તે માણસને દબાવી દે છે. જ્ઞાન ધારણ કરનાર સમજુ પુરુષ પરમાર્થરૂપ આત્મામાં જ રહે છે; એ તેના વાસ્તવિક બોધથી ઇંદ્રિયો જાણે સંતુષ્ટ થયેલી હોય તેમ મિત્રભાવ રાખીને, તે ભલા માણસના વશમાં રહીને, તેને અનુકૂળ વર્તે છે. વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જે પુરુષ ભોગ્ય પદાર્થોમાં રહેલા દોષો જ જોયા કરે છે અને તેના ગુણોમાં જોતો નથી, તે પુરુષ કેવળ દુ:ખ ભોગવવાને વાસ્તે શા માટે દેહને આત્મારૂપ માને? આત્માને શરીરની સાથે લાગતુંવળગતું નથી અને શરીરને આત્માની સાથે કાંઈ લાગતું-વળગતું નથી. જેમ પ્રકાશ અને અંધકાર પરસ્પરથી વિલક્ષણ છે, તેમ શરીર અને આત્મા પરસ્પરથી વિલક્ષણ છે. આત્મા જન્મ, મરણ

*આ છઠ્ઠા સર્ગમાં દેહના તથા આત્માના વિવેકનું, દેહને આત્મા માનવાથી દુ:ખો પ્રાપ્ત થયાનું અને મૂઢ લોકોને સ્ત્રીઓના સંગથી મોહની વૃદ્ધિ થયાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

આદિ સઘળા ભાવ—વિકારોથી સર્વદા રહિત અને નિર્લેપ હોવાથી, કદી પણ અસ્ત કે ઉદય પણ પામતો નથી, પણ સર્વદા પ્રકાશિત જ છે. આ શરીરરૂપી પથરો કે જે જડ છે, અજ્ઞ છે, તુચ્છ છે, વિનાશી છે અને પોતે આત્માની સત્તાથી સત્તા પામેલો હોવા છતાં પણ આત્માને જ દુ:ખી કરનાર હોવાથી કૃતઘ્ન છે, તેને જે થતું હોય તે ભલે થાય. દેહ અને આત્મા એ બેમાંથી આત્માને ઓળખીએ તો દેહમાં જડપણું જ બાકી રહે છે; તો પછી એ જડ દેહ, સર્વદા પ્રકાશિત ચૈતન્યમયપણાને શી રીતે લઈ શકે? દેહનાં સુખ-દુ:ખોથી આત્માને સુખ—દુ:ખો થાય છે અને આત્માનાં સુખદુ:ખોથી દેહને સુખ—દુ:ખો થાય છે, એ વાત તે વળી કેવી હોય? દેહ અને આત્મા કદી પણ સમાન નથી અને સમાન ધર્મોવાળા પણ નથી; તેમ છતાં પણ તેઓને પરસ્પરનાં સુખ—દુ:ખોથી સુખ—દુ:ખ થવાં કેમ જ સંભવે? દેહ અને આત્મા કે જેઓને પરસ્પરની સાથે કશું લાગતું—વળગતું જ નથી, તેઓને પરસ્પરરૂપ થવું સંભવે જ કેમ? દેહ કે જે સ્થૂલ છે, તે અણુ કેમ થઈ શકે? અને આત્મા કે જે અણુ છે, તે સ્થૂલ કેમ થઈ શકે? જેમ દિવસ રાત્રિનો વિરોધી છે, તેમ આત્મા દેહથી ઊલટો છે અને દેહ આત્માથી ઊલટા ગુણ ધરાવે છે, માટે તેઓનું પરસ્પર ઐક્ય સંભવે જ કેવી રીતે? જ્ઞાન અજ્ઞાનપણાને પ્રાપ્ત થવું સંભવે જ નહિ અને છાયા તડકાપણાને પ્રાપ્ત થવી સંભવે નહિ. ગમે તેવા વિચારો ગોઠવવામાં આવે, તોપણ બ્રહ્મ દેહાદિક રૂપ થાય જ નહિ. આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તે છતાં પણ તેને દેહનો જરા પણ સંબંધ નથી. જેમ કમળને જળમાં રહ્યા છતાં પણ જળનો જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી, તેમ આત્માને દેહમાં રહ્યા છતાં પણ દેહનો જરા પણ લેપ લાગતો નથી; કેમ કે આત્મા દેહની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન હોવાથી આત્માની સત્તાથી જ દેહની સત્તા છે. જેમ નિર્લેપ હોવાને લીધે આકાશને વાયુથી શોષ, કંપ કે રજનો લેપ આદિ થતાં નથી, તેમ આત્મા દેહથી રહેલ છે, તોપણ નિર્લેપ હોવાથી તેને દેહમાં જરા, મરણ, વિપત્તિ, સુખ, દુ:ખ, હાનિ કે વૃદ્ધિ જરા પણ થતાં નથી; માટે તમે નિશ્ચિંત રહો. દેહમાં આત્મદૃષ્ટિ કરવાથી જન્મ—મરણ આદિ ભ્રમ રહે છે; પણ બ્રહ્માત્મદૃષ્ટિથી જોતાં જેમ જળમાં તરંગોનો સમૂહ જળમાત્ર જ દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં તે બ્રહ્મ બ્રહ્મમાત્ર જ દેખાય છે. જેમ જળ પોતાની સત્તાથી રહેલા તરંગપણાને અનુભવતું હોય છે, તેમ આત્મા પોતાની સત્તાથી રહેલા દેહરૂપી યંત્રને અનુભવતો હોય છે. જેમ સૂર્ય વગેરેના પ્રતિબિંબના આધારભૂત જળાદિકનાં ચલનથી પ્રતિબિંબનું ચલન થતાં પણ સૂર્યાદિકને કશો ક્ષોભ કે હાનિ થતાં નથી, તેમ દેહથી ચિદાભાસને ક્ષોભ વગેરે થતાં પણ દેહના સાક્ષીને ક્ષોભાદિક થતું નથી. દેહનું અને આત્માનું બુદ્ધિપૂર્વક અવલોકન કરવામાં આવે, તો સત્ય જણાયેલા આત્મતત્ત્વમાં જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને દેહરૂપ અજ્ઞાનનો વિભ્રમ લય પામે છે. દેહના અને આત્માના ખરા તત્ત્વનો વિચાર કરતાં દેહનું મિથ્યાપણું પ્રકટ થાય છે અને આત્માનું સત્યપણું પ્રકટ થાય છે; કેમ કે દીવા અને અંધકારની પેઠે દેહ અને આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે. જેને યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી એવા પુરુષને દેહનાં ભ્રમણોથી અને બદલાઓથી સાર વિનાના મોહોરૂપી આસોદરાનાં વૃક્ષો સ્ફુર્યા કરે છે. જેમણે આત્મા નામના પદાર્થોનો વિચાર કર્યો નથી અને જ્ઞાન ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી, તે મૂઢ પુરુષો ચેતન નથી, પણ જડ છે; અને તરણાંઓની પેઠે જ નિષ્ફળ હલનચલન કરે છે. આત્મતત્ત્વના સ્વાદને નહિ જાણનારા એ જડ લોકો જેમ છિદ્રોમાં વાયુ પુરાવાથી વાંસ અનેક પ્રકારના શબ્દ કરે છે, તેમ વ્યર્થ બકવાદ કરે છે, ચલનાદિક પામ્યા કરે છે અને ખડ તથા કાષ્ઠ વગેરે પદાર્થોને લાવવા મૂકવાની ક્રિયાઓ કરે છે, એમ સમજવું. શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ આદિ વિષયોના લાભથી જ

પોતાને કૃતાર્થ માનનારા તરંગોની જેમ ચપળ અંગોવાળા અને ભોગરૂપ મદિરાનું અતિશય આગ્રહથી પાન કરનારા એ લોકો, જડ છતાં ચેતન જેવા લાગે છે. જેમ નદી વગેરેના મોટા પ્રવાહો અચેતન હોવા છતાં પણ ચપળતા તથા જવા—આવવા વગેરે ક્રિયાઓવાળા દેખાય છે, તેમ દુર્બુદ્ધિવાળા લોકો પણ અચેતન હોવા છતાં પણ ક્રિયાઓવાળા દેખાય છે, એમ જાણવું. જો કે એ સઘળા દુર્બુદ્ધિ લોકોમાં પણ અવિનાશી ચૈતન્ય રહેલું છે, તોપણ એ લોકો એ ચૈતન્યને જાણતા નથી; તેથી તેઓનું એ ચૈતન્ય મોટી કંગાલ સ્થિતિમાં જ છે. જેમ લુહારની ધમણમાંથી નીકળતી ફૂંકો કેવળ ચલનને માટે જ છે, તેમ અજ્ઞાનીના શ્વાસો કેવળ ચલનને માટે જ છે, કેમ કે એ શ્વાસોથી કશો પુરુષાર્થ થતો નથી. જેમ ધનુષ્યના દંડની દોરીમાંથી સાંભળવામાં આવતા ટંકારના શબ્દો બીજાઓના મરણને માટે જ હોય છે, તેમ અજ્ઞાની લોકોના મોઢામાંથી સાંભળવામાં આવતા ટંકારના શબ્દો બીજાઓના મરણને માટે જ છે. એ જ રીતે, અજ્ઞાની લોકોના મોઢામાંથી સંભળાતા ગર્જનાના તથા તિરસ્કાર આદિના શબ્દો બીજાઓના મરણને માટે જ છે. મૂઢ માણસની પાસેથી જો કોઈ ફળનો લાભ થાય, તોપણ તે લાભ જંગલી ઝાડમાંથી ફળ મળ્યા જેવો છે. મૂઢ માણસની પાસે જે આશરો મળે, તે પણ તપી રહેલા પથ્થરની પાટની પાસે વિશ્રામ મળ્યા સમાન છે. મૂઢ માણસનો સમાગમ પણ જંગલમાંના ઝાડના ઠૂંઠાના જેવો છે. મૂઢ માણસને માટે જે કાંઈ કરવામાં આવે, તે પણ આકાશને લાકડીઓથી મારવા જેવું છે. એ અધમ માણસને જે વસ્તુ આપવાની ધારવામાં આવે, તે વસ્તુ કાદવમાં શા માટે ફેંકી દેવામાં આવતી નથી? એ માણસની સાથે જે વાતચીત કરવામાં આવે, તે આકાશમાં કૂતરાને બોલાવવા સમાન છે. અજ્ઞાન એ જ આપદાઓનું ઠેકાણું છે. અજ્ઞાનીને કંઈ આપદા પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સંસારનો પ્રવાહ અજ્ઞાનીઓની ગફલતમાંથી જ ચાલ્યા કરે છે. જેમ હળ ઉપર ઢેફાં પડયા કરે છે અને ઊડયા કરે છે, તેમ અજ્ઞાની ઉપર ઉગ્ર દુઃખો અને દૃઢ સુખો વારંવાર પડયા કરે છે અને પાછાં ઊડયા કરે છે. શરીર, ધન અને સ્ત્રી ઈત્યાદિકની ઉપર ભરોસો રાખ્યા કરતાં અજ્ઞાની પુરુષનું આ સંસારરૂપી નીચ દુઃખ કદી પણ શાંત થતું નથી. આ નીચ દેહ કે જે અનાત્મા છે, તેને આત્મા માનવામાં આવે તો સઘળી ખોટી સમજણરૂપ માયા કદી પણ નાશ પામતી નથી. દુષ્ટ ભાવનાઓથી દોરાયેલી બુદ્ધિવાળા, સત્ય વસ્તુમાં આંધળા, મિથ્યાવસ્તુમાં દેખતા અને પગલે પગલે ગોથાં ખાયા કરતા અજ્ઞાની પુરુષને, જેમ ફૂલમાંથી સુગંધ મળે છે, તેમ કોઈ વખતે ચંદ્રમાંથી ઝેર પણ મળે છે અને જેમ પથ્થરમાંથી દૂર્વાનો અંકુર થાય છે, તેમ કોઈ વખતે ખીરમાંથી કાંટો પણ નીકળે છે. દેહરૂપી શીમળાના ઝાડની બખોલમાં સર્પિણીઓની જેમ રહેનારી અને મનરૂપી હાથીને જકડીને બાંધનારી મૂર્ખ માણસની આશાઓ, સારી રીતે ખેડેલા ખેતરમાં વાવેલી ડાંગરની જેમ ઘણાં ફળો (દુઃખો) આપ્યા કરે છે. જેમ મયૂરી (ઢેલ) પ્રેમથી મેઘની રાહ જોયા કરે છે, તેમ નરકની ભૂમિ પાપોરૂપી સર્પોથી વીંટાયેલા અજ્ઞાની માણસની રાહ જોયા કરે છે. જેનાં ચપળ નેત્ર ભ્રમર જેવાં છે અને જેના હાલતા હોઠ પાન જેવા છે, એવી હાવભાવ કરતી સ્ત્રી લતાની જેમ મૂર્ખ મનુષ્યને માટે જ પેદા થઈ છે. સંકલ્પોરૂપી ચપળ પલ્લવોવાળું અને ચંચળ છાયાવાળું રાગરૂપી પરવાળાનું દુષ્ટ વૃક્ષ અજ્ઞાનીના હૃદયરૂપી ભૂમિકામાં જ રહે છે. ગાઢ નિઃશ્વાસોરૂપી ધુમાડાવાળો, શસ્ત્રો જેવા તીક્ષ્ણ દાંતોરૂપી ઊંબાડિયાંવાળો અને કાયાને બાળી નાખનારો દ્વેષરૂપી દાવાનળ, અજ્ઞાનીના હૃદયરૂપી જળ વિનાના પ્રદેશમાં સળગ્યા કરે છે. પરાઈ નિંદાઓરૂપ પલ્લવોવાળી અને ચિંતાઓરૂપી ભ્રમરોવાળી ઈર્ષ્યારૂપી કમલિની, અજ્ઞાનીના મત્સરથી ભરેલા મનરૂપી સરોવરમાં

અત્યંત પ્રફુલ્લિત થાય છે. જેમ સમુદ્રમાં નિરંતર તરંગ અને મોજાં આવવાથી તે સમુદ્ર તરંગ અને મોજાના આકારરૂપી થાય છે અને પોતાની અંદર વડવાગ્નિ રાખે છે, તેમ સુખદુઃખરૂપી ઊભરા અને તરંગો આવવાથી આ મનુષ્ય પણ સુખ-દુઃખસ્વરૂપ બનીને અનેક જન્મમરણને આધીન થાય છે. મૂઢ પુરુષને જ વારંવાર જન્મથી બાળકપણું, બાળકપણાથી જુવાનપણું, જુવાનપણાથી જરા અને જરાથી મરણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જગતરૂપી આ જૂના રેંટના યંત્રમાં પ્રારબ્ધરૂપી દોરીથી બંધાયેલો મૂઢ પુરુષરૂપી ઘડો વારંવાર ઊંધો—ચત્તો (જન્મ—મરણ પામ્યા કરે છે) થયા કરે છે. જે આ તુચ્છ જગત તત્ત્વવેત્તા પુરુષને ગાયના પગલાના ખાબોચિયા જેવું લાગે છે, તે જ જગત અજ્ઞાનીને અનંત અને બહુ જ ઊંડું લાગે છે. જેમ પાંજરામાં પડેલી પક્ષિણીઓ દૂર જઈ શકતી નથી, તેમ પેટ ભરવાની ખટપટમાં પડેલી આંધળા જેવા મૂઢ પુરુષની વિચારશક્તિઓ દૂર પહોંચી શકતી નથી. જેમ ઘણા ભાર ભરી કાદવના માર્ગમાં જવાથી રથનાં પૈડાં ખૂંચી જાય છે, તેમ બહારનાં વાસનાઓથી મન દબાઈ જાય છે, તેથી તેની ઇન્દ્રિયો નિર્બળ થઈ જાય છે અને હૃદયની વચલી કુંડલી જાગી શકતી નથી. અજ્ઞાનરૂપી શિકારીએ શાખરૂપી મૃગયાના વ્યસનને લીધે ઇન્દ્રિયોરૂપી ગીધોને માટે સંસારરૂપી જંગલમાં દૂર દૂર માંસના પિંડોની જેમ હિમાલય આદિ માટીના પુંજમય પર્વતો અને મનુષ્ય તથા પશુ આદિ માંસમય પ્રાણીઓ ગોઠવી મૂકેલાં છે કે જેઓ મોહથી ભોગ્ય પદાર્થોરૂપે જોવામાં આવે છે. વિચિત્ર નામ-રૂપોથી અપાર રીતે રંગાયેલું ઘણા ઘણા સંકલ્પોની કલ્પનાઓરૂપી કલ્પવૃક્ષ અત્યંત મિથ્યા પદાર્થોથી પણ સઘળાઓની કામનાઓને પૂરે છે, એ ભારે અદ્‌ભુત છે. આ સંસારરૂપી વનખંડમાં અજ્ઞાનને લીધે જ જગતોરૂપી જૂનાં પાંદડાંની પરંપરાઓ પથરાયેલી છે, જન્મોરૂપી નવા નવા પલ્લવો થયા કરે છે, કર્મોના સમૂહોરૂપી કળીઓ વારંવાર લાગ્યા કરે છે, વૈભવોની શોભાઓરૂપ મંજરીઓ ખીલ્યા કરે છે; પુણ્ય તથા પાપોરૂપી ફળો ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને વિચિત્ર રચનાઓવાળા ઘણા ઘણા કામી લોકોરૂપી પક્ષીઓ બેસતાં, શોભતાં, પેસતાં તથા વિલાસો કરતાં જોવામાં આવે છે. આ સંસારરૂપી વનખંડમાં અજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રના ઉદયથી જ સ્ત્રીઓરૂપી ઔષધિઓ વિકાસ પામીને ભારે શોભા પામેલી છે. જન્મોના સમૂહોરૂપી કળાઓથી ભરપૂર, વિવેકરૂપી સૂર્યાસ્તના સમયમાં જ ઉદય પામનારો, બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં પ્રકાશતો અને દુર્દશારૂપી રાત્રિનો સ્વામી, અજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રમા ખોટા ખોટા ભારે ચમત્કારો દેખાડે છે. વાસનાઓરૂપી મિથ્યા અમૃતથી ભરેલા આશાઓરૂપી ચકોરોને પુષ્ટ કરનારા અને ચિત્તરૂપી ચંદ્રકાંતમણિને આર્દ્ર રાખનારા, અજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રના પ્રભાવથી જ કામી પુરુષોરૂપી રાજહંસોને વિલાસ આપનારી, હિમના જેવાં શીતળ અંગોવાળી અને નેત્રોરૂપી ચપળ ભમરોવાળી, સ્ત્રીઓરૂપી કુમુદિનીઓ મનોહર લાગે છે. કેશપાશરૂપી અંધકારોના પ્રાબલ્યવાળી હોવાને લીધે, કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિઓ જેવી અને શોભી રહેલાં સ્તનોરૂપી ધોળાં વાદળો હોવાને લીધે શુક્લપક્ષની રાત્રિઓ જેવી સ્ત્રીઓ મનનું આકર્ષણ કરે છે, એ અજ્ઞાનની જ વિભૂતિ છે. હે રામચંદ્રજી! વિષયોમાં જે આરંભમાં જ મધુરપણું, પરિણામે અનર્થ કરનારું પરિમિતપણું અને સઘળી સ્થિતિમાં ક્ષણભંગુરપણું છે, એ સઘળાં અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનાં જ અનેક આકારોવાળાં મોટાં મોટાં ફળો ફેલાયેલાં છે. ૧—૬૧

आपातमात्रमधुरत्वमनर्थसत्त्व-
माद्यन्तवत्त्वमखिलस्थितिभङ्गुरत्वम् ।
अज्ञानशाखिन इति प्रसृतानि राम
नानाकृतीनि विपुलानि फलानि तानि ॥६१॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'મોહમાહાત્મ્ય' નામનો સર્ગ છઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

કામાદિકના અધ્યાસથી થતા અજ્ઞાનનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

यन्मुक्तावलिता रत्नैर्भूषिता भांति योषितः ।
मदेंदावुद्गिते क्षुब्धकामक्षीरार्णवोर्मयः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: મોતીના હારોથી નમી રહેલી અને રત્નોથી શણગારેલી સ્ત્રીઓ મદરૂપી ચંદ્રનો ઉદય થતાં, ભરતી પામેલા કામદેવરૂપી ક્ષીરસાગરની લહરીઓના જેવી લાગે છે, એ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓના ગાલોની ઉપર નખરાં કરતી દૃષ્ટિઓ, સોનેરી રંગનાં કમળોની ઉપર રહેલા ચપળ ભ્રમરોના સમૂહની શોભાને ધારે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. વસંતઋતુમાં વૃક્ષોની ઉપર તથા બગીચાઓની ભૂમિઓમાં જાણે કામદેવના દાસ હોય તેમ કામી લોકોને ઉન્મત્ત કરી દેનારાં પુષ્પો મનોહર લાગે છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓનાં અંગો કે જે વાઘ, ગીધ, શિયાળવાં તથા કૂતરાંને આહારના કામમાં આવે એવાં છે, તેઓને કવિ લોકો ચંદ્રની, ચંદનની તથા કમળની ઉપમા આપે છે, તે પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમાં લોહી વગેરેની દુર્ગંધ જ ભરેલી છે, એવાં સ્ત્રીઓનાં સ્તનોને સોનાના કળશો જેવાં, કમળોની કળીઓ જેવાં અને બિજોરાં જેવાં માની લેવામાં આવે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓની લાળથી ખરડાયેલા હોઠ નામના માંસના ટુકડાને અમૃતની, ચંદ્રના રસના ધરાની, મધની કે પાકાં ઘિલોડાંની અને આસવના રસની ઉપમા આપવામાં આવે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓના નાની નાની ગાંઠોના આકારે રહેલાં હાથનાં તીક્ષ્ણ અણીવાળાં હાડકાંના ખીલાઓને, સારા સારા કવિઓ પણ સુંદર બાહુલતા આદિ મોટા મોટા શબ્દોથી વર્ણવે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સ્ત્રીઓની સાથળોને કેળની ઉપમા અપાય છે તેમ જ પ્રૌઢ સ્તન અને કટિમેખલાને કામદેવના દરબારનાં તોરણોની ઉપમા અપાય છે. એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. લક્ષ્મી પહેલી મીઠી લાગે છે, પણ પછી તેનાથી રાગદ્વેષ જેવી ખટપટો વધે છે. વળી તે ક્ષણભંગુર છે અને બધાંની પાસે સરખી રીતે રહેતી નથી; તેમ છતાં તેવી લક્ષ્મીની ઈચ્છા થાય છે; એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. મનમાં સેંકડો પ્રકારનાં સુખ—દુઃખ પ્રકટ થાય છે અને તેમાં સારાં—નરસાં કર્મોના ફળરૂપ લક્ષ્મી મળ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અમુક કામ કરવાથી અમુક ફળ મળશે, તેવાં કર્મકાંડનાં આશાવાળાં વચનો છે, જે કરોળિયાની જાળની માફક ક્ષણમાં તૂટી જનારાં અને રાગ તેમ જ કામનાના બંધનમાં નાખનારાં છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં યમુના નદીનું પૂર વૃષ્ટિને લીધે વધી જાય છે, તેમ અવિવેક અને મોહને લીધે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વધી જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અંતઃકરણને પણ કડવું કરી નાખતારો અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો નાખનારો જન્મ—મરણરૂપી અતિવિષનો રસ લોકોની અરુચિ છતાં પણ વધ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ પવન વાતાં સૂકાં પાન અને ઉકરડાની ધૂળ આમતેમ ઊડવા લાગે છે, તેમ અનેક પ્રકારનાં ફળવાળાં કર્મો લોકોના વિવેકને દૂર કરે છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અનંત બ્રહ્માંડોરૂપી પાકેલાં ફળોને ખાયા કરવા છતાં પણ જેનું પેટ ભૂખ્યું ને ભૂખ્યું જ રહે છે, એવો આ કાળ એમ ને એમ સેંકડો કલ્પો વીતી ગયા છતાં પણ તૃપ્ત થતો નથી, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. મોહરૂપી પવનને પી રહેનારા અને તે તે દેહોરૂપી કાંચળીઓને વારંવાર ઉતારી નાખતા જીવોરૂપી વિચિત્ર સર્પો, બ્રહ્મસ્વરૂપે શીતળ તથા અવિચળ છતાં પણ કર્મોરૂપી કુટિલ ગતિઓથી સંસારમાં ભટક્યા કરે

* આ સાતમા સર્ગમાં કામાદિકને લીધે અનર્થોમાં અર્થબુદ્ધિ કરાવનારી અજ્ઞાનની વિભૂતિઓનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. વિવેકરૂપી ચંદ્રનો ઉદય નહિ થવાથી, ચિંતારૂપી પિશાચે ખરાબ કરેલી યૌવનરૂપી રાત્રિ મોહરૂપી અંધકારને લીધે પ્રકાશ વગરની જ ચાલી જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ તંતુ કમળની બખોલના ખૂણામાં રહેલો હોવા છતાં પણ હિમથી નાશ પામે છે, તેમ જીભ મોઢાના છિદ્રના એક ભાગમાં ગુપ્ત રહેલી હોવા છતાં પણ સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પામર લોકોને સમજાવવાના સંતાપોથી સુકાઈ જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. હજારો ગાંઠો અને કાંટાવાળો શીમળો અનેક શાખાઓ હોવા છતાં બેડોળ લાગે છે, તેમ આ જીવ દુ:ખ, શોક, ઋણ, ગરીબાઈ આદિ સંકટોથી દુ:ખી થાય છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અંદર પોલાણવાળા અને ઘણી ઊંચાઈને લીધે નમી રહેલા ચિત્તરૂપી જૂના વૃક્ષમાં રહેનારો લોભરૂપી ઘુવડ, માયારૂપી કાળી રાત્રિમાં મસ્તી કર્યા કરે છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જરારૂપી બુઢ્ઢી બિલાડી, યૌવનરૂપી ઉંદરને પ્રથમ કાનની પાસેના પ્રદેશમાં પૂરી કાળજીથી પકડીને રમતાં રમતાં ફાડી નાખે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ સૃષ્ટિ ફીણના ઢગલાની જેમ સાર વિનાની હોવા છતાં પણ અનુક્રમે પહાડ જેવી ઊંચી થઈને પોષાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ચિદાભાસો-(જીવો)રૂપી પુષ્પોથી ધોળી, જગતોરૂપ પાંદડાંઓવાળી અને ધર્મ તથા અર્થરૂપ ફળોને ધરનારી વ્યાવહારિક સત્તારૂપ લતા પ્રફુલ્લિત થઈ છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ ત્રણે લોકરૂપે ઘર છે, જેને મેરુ આદિ પર્વતો થાંભલા છે, ચંદ્ર અને સૂર્ય ગોખ છે, આકાશ છજ્જું છે ને તે અનંત કાળથી ટકી રહ્યું છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સંસારરૂપી મોટાં સરોવરોમાં શરીરોરૂપી કમળોની અંદર ચૈતન્યરૂપી રસને પીનારા (ચૈતન્યની સત્તાથી જ રહેનારા) પ્રાણોરૂપી ભ્રમરો ફરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આકાશરૂપી ઈન્દ્રનીલમણિના ચોતરા ઉપર સૂર્ય નામની દીવી મૂકી છે, તે લોકોમાં પ્રકાશ આપે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જૂના પંખીની જેમ જીવ દેહરૂપી પિંજરામાં ભરાયો છે, જેને વાસનાઓરૂપી સળીઓ અને આશાઓરૂપી તાંતણા છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમાંથી પ્રાણીઓના સમૂહોરૂપી પાંદડાંઓની પરંપરા નિરંતર ખરતી જાય છે. એવી અનાદિકાળની આ સંસારરૂપી લતા પ્રાણવાયુના આધારે ડોલ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સૃષ્ટિના અમુક કાળ સુધી રાજી રહેનારા કેટલાએક કુલીન પુરુષો પોતાનાં પુણ્યોના પ્રભાવને લીધે ઉગ્ર નરકોરૂપી કાદવમાં પડવાના ભયને દૂર કરી ઘડીભર પોતાને મળેલી સારી જગાએથી ખસવાના નથી, એવો નિશ્ચય કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ચંદ્રના અમૃતનું પાન કરનારા દેવો સ્વર્ગરૂપી સરોવરોમાં વિહાર કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અનેક પ્રકારનાં કામ્યફળોરૂપી ભ્રમરોથી મલિન વાસનાઓરૂપી કળીઓ વડે શોભી રહેલી અને તે તે લોકોમાં ગતિઓ થવારૂપ સુગંધવાળી મોટી કર્મકાંડરૂપ કમલિની પ્રફુલ્લિત થઈ રહી છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સંસારરૂપી ખાબોચિયામાં ફર્યા કરતી બિચારી પ્રાણીઓની જાતોરૂપ નાની નાની માછલીઓને, નિર્દય કાળરૂપી બુઢ્ઢો ગીધ ગળ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. તરંગોનાં ફીણોની પંક્તિની જેમ એની એ જ હોવા છતાં જાણે બીજી જ હોય એમ લાગતી સંસારની ક્ષણભંગુર વિચિત્રતા ચંદ્રની કળાની પેઠે રોજ રોજ નોખા નોખા પ્રમાણવાળી ઉદય પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ક્ષણમાત્રમાં ફૂટી જાય એવાં ઘણાં પ્રાણીઓરૂપી કોડિયાંને બનાવ્યા કરતો કાળરૂપી કુંભાર આ ચક્રને ફેરવ્યા કરે છે, એ પણ આ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. બ્રહ્મરૂપી અચળ પદમાં ઉત્પન્ન થયેલાં અને વ્યવહારમાં સમર્થપણું ધરાવનારાં જગતોરૂપી અસંખ્ય જંગલો પ્રલયરૂપી અગ્નિથી બળી ગયાં છે,

એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ જગતની સ્થિતિ એ રીતે જતીઆવતી સુખ–દુઃખોની અપાર દશાઓથી નિરંતર ફેરફાર પામ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. અજ્ઞાની લોકોની દૃઢ વાસનાઓને મહાભયંકર પ્રલયો, યુગના ફેરફારો કે વજ્રના આઘાતો પણ તોડી શકતા નથી, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. કોઈ એક વાસના શત્રુઓનાં સેંકડો સૈન્યોને ભગાડનારી, દાનવોએ પણ વખાણેલી અને પુનર્જન્મના વેગથી ભાંગી જનારી ઇન્દ્રની કાયાને ધરી બેઠેલી છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ વંટોળિયાની ચકરી સાપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૃષ્ટિમાં આવતા જીવો કાળના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. પોતાથી થતાં તે તે ફળોરૂપી ફીણોવાળા પદાર્થોરૂપી સઘળાં જળો નિરંતર ચારે બાજુથી વિષયરૂપી વડવાગ્નિના મોઢામાં પડયા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. બ્રહ્મના આધારથી-(અધિષ્ઠાનથી) જ દેખાતા પદાર્થો સત્તા ભોગવે છે અને જળના તરંગોની જેમ અનેક પ્રકારની વાસનાઓ પ્રગટ કરે છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. પ્રાણીઓરૂપી મોતીઓથી ભરપૂર જગતોરૂપી ઘણા ઘણા મદોન્મત્ત હાથીઓને કાળરૂપી પ્રબળ સિંહ ખાઈ જાય છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ પક્ષીઓ વિવિધ ફળ ચાખવા મે[illegible]ત આદિ અનેક સ્થળોમાં ભટકે છે, તેમ કર્મોના આધારે ફળ ભોગવવા માટે જીવો જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ ચિત્રકાર વિવિધ રંગોથી ભીંતો પર ચિત્ર દોરે છે, તેમ જોનારો જીવાત્મા ઇન્દ્રિયો વડે અંતઃકરણમાં સૃષ્ટિનાં અનેક ચિત્રો દોરે છે,* એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેમ દોરડીને બદલે સર્પ દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મને બદલે જગત દેખાડનારા આ સ્થૂળ જડ પદાર્થો હિરણ્યગર્ભના કાળના નિમેષની હજારમા અંશ જેટલી ઘડી રહીને નાશ પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. સુખ–દુઃખમય રાગદ્વેષને ધારણ કરતી અને જરાને, મરણને તથા રોગોને આધીન થતી, જંગમ જાતિઓ નાશ પામે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. પૃથ્વીમાં પોતાનાં મોટાં મોટાં પાપોનાં ફળોને જ અનુભવ્યા કરતી કીડાઓની પંક્તિઓ અમુક કાળ સુધી પ્રારબ્ધથી પીડાયા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેનું દર (બ્રહ્મ) માંડ માંડ જોવામાં આવે છે એવો અને ભારે મોટા શરીરવાળો કાળરૂપી સુખી સર્પ અદૃશ્ય રહીને જ ક્ષણમાત્રમાં આ સઘળા જગતને ગળી જાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. વૃક્ષરૂપી સ્થાવર જીવો, પક્ષીઓ, ટાઢ, પવન, તડકા આદિથી દુઃખ પામે છે, ફળફૂલ આદિથી સુખી થાય છે અને ધરતીમાં ઊંડાં મૂળ જવાથી ટટ્ટાર ઊભાં રહે છે, જેથી તે વૃક્ષો જાણે શમ, દમ, તિતિક્ષા અને ઉદારતા આદિ યોગમાં સાધનો કરતાં હોય તેમ કાળ વિતાવે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. કેવળ શુદ્ધ (અપંચીકૃત) જળમાં રહેલાં ત્રૈલોક્ય-રૂપી કમળની બખોલમાં ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓરૂપી ભ્રમરોનો સમૂહ ઘોંઘાટ કર્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાન-નો જ મહિમા છે. કાળની સ્ત્રી બ્રહ્માંડનું પાત્ર હાથમાં લઈને વિવિધ પ્રાણીઓની ભિક્ષા માગી પોતાના ધણીને આપે છે અને નવી નવી ભિક્ષા માગ્યા કરે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આ ત્રણ લોક નામની ડોશી છે, જેનો સૂક્ષ્મ દેહ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર છે, પર્વતો અને પૃથ્વી સ્થૂળ દેહ છે, વાદળો જેનાં સ્તન છે, તારાનાં મંડળ જેના દાંત છે, બે સંધ્યાઓ જેના રાતા હોઠ છે, સ્વર્ગ જેનું મુખ છે, જંબૂદ્વીપ જેની ડૂંટી છે, વનરાજિ જેનાં રુંવાટાં છે, અંધકાર જેનો ચોટલો છે અને કમળનાં વન જેના હાથ છે. આ ડોશી ચેતન માતાથી પોષાય છે. તે જાડી છે, ચંચળ સ્વભાવવાળી અને અનેક કટાક્ષો કરે છે. તેણે સાત સમુદ્રવાળી મોતીની માળા

* અહીં જેવી નજર તેવું જગત અને દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ વિષે કહે છે.

પહેરી છે અને આકાશરૂપી કાળી સાડી વીંટી છે. તે પ્રલય પામીને ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. કલ્પોરૂપી પ્રત્યેક ક્ષણે નાશ પામતા બ્રહ્માંડોરૂપી મોટા મોટા પરપોટાઓ, કાળરૂપી ભયંકર મહાસાગરમાં કેટલાએક અંદર પેસી જાય છે અને કેટલાએક બહાર નીકળે છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. હિરણ્યગર્ભોરૂપી સારસો અગાધ તૃષ્ણારૂપી ચલિત થતા જળથી ભરેલા કાળરૂપી મહાસરોવરમાં રહી રહીને વારંવાર કલ્પરૂપી નિમેષમાત્રમાં ઊડી જાય છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થતી જતી, ઉગ્ર સંતાપોવાળી અને ચૈતન્યના પ્રકાશથી જ પ્રકાશ પામતી આ સૃષ્ટિઓરૂપી વીજળીઓ કાળરૂપી મેઘમાં ચમકે છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. જેઓની ઉપર અનેક પ્રાણીઓરૂપી પક્ષીઓ ઝડપ માર્યા કરે છે એવી અને નિરંતર ભમ્યા કરતી બ્રહ્માંડોરૂપી ફળોની પંક્તિઓ કાળરૂપી ઊંચા તાડમાંથી પડયા કરે છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. ક્ષણમાત્રમાં આ સઘળી બ્રહ્માની સૃષ્ટિને બનાવનારા અને ક્ષણમાત્રમાં તેનો સંહાર કરી નાખનારા કેટલાએક મોટા મોટા દેવતાઓ કોઈ કોઈ સ્થળમાં છે એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. આંખ મીંચવામાત્રથી અને ઉઘાડવામાત્રથી હજારો કલ્પોનો પ્રલય કરી નાખનારા કેટલાએક રુદ્રો પણ પરબ્રહ્મમાં રહ્યા છે, એ પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે. એવા એવા રુદ્રો પણ જેના નિમેષમાત્રથી ઉત્પન્ન થાય છે અને મરી જાય છે, એવો પણ એક દેવનો દેવ છે; કેમ કે ઉપાસનાઓમાં ફળોની સ્થિતિ અનંત છે. અનંત સંકલ્પોથી ભરેલા અને વાસ્તવિક રીતે જેમાં કોઈ પણ સંકલ્પ નથી એવા બ્રહ્મપદમાં હજારો આશ્ચર્યોને દેખાડનારી કઈ કઈ શક્તિઓ સંભવતી નથી? સઘળી શક્તિઓ સંભવે છે. આ રીતે અનંત કલ્પોથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના સમૂહોથી શોભી રહેલી જે આ જગત સંબંધી કલ્પના છે, તે પણ અજ્ઞાનનો જ મહિમા છે, સર્વદા જે જે કોઈ સંપત્તિઓ છે, જે જે કોઈ વિપત્તિઓ છે; જે જે કોઈ બાલ્ય, યૌવન, જરા, મરણ તથા ઉપતાપો છે અને જે જે કાંઈ સુખોની કે દુ:ખોની પરંપરાઓથી ડૂબવું થાય છે, એ સઘળી અજ્ઞાનરૂપી તીવ્ર અંધકારની જ વિભૂતિઓ છે. ૧—૬૭

याः संपदो यदुत संततमापदश्च यद्बाल्ययौवनजरामरणोपतापाः । यन्मज्जनं च सुखदुःखपरंपराभिरज्ञानतीमिरस्य विभूतयस्ताः ॥६७॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'અજ્ઞાનમાહાત્મ્ય' નામનો સર્ગ ૭મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

કાર્યરૂપ અવિદ્યાનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

संसारवनखंडेऽस्मिंश्चित्पर्वततटे स्थिता ।
कीदृशी सृष्ट्यविद्याख्या लता विकसिता कदा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ અવિદ્યા જે જગતનું કાર્ય છે, તે સંસારરૂપી વનમાં ચૈતન્યરૂપ પર્વતની ટોચ પર રહેલી લતારૂપે છે. જેને મોટા પર્વતો સાંધા છે, જળ આદિ પાંચ મહાભૂતો છાલ છે, લોકોરૂપી પાંદડાં છે અને ત્રણ લોકરૂપી દેહ છે, તે કેવી છે અને ક્યારે ખીલે છે, એ વિષે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. આ અવિદ્યારૂપી લતામાં સુખ, દુ:ખ, જન્મ, સ્થિતિ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ ફળો દિવસે દિવસે વધતાં જાય છે. પોતે જે સુખસંપત્તિ આજે ભોગવે છે, તેથી વધારે ભોગવવા માટે એવી રાગરૂપી અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા યજ્ઞ તથા દાન આદિ કરાવીને સુખ આપે છે; તેમ જ ભોગવવામાં આવતાં દારિદ્ર આદિ દુ:ખમાંથી, ધનની તૃષ્ણા આદિ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા દુષ્ટ વાસનાથી ચોરી આદિ અધર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવીને દુ:ખ આપે છે. જન્મમાંથી

*આ આઠમા સર્ગમાં અવિદ્યા(જગતરૂપ કાર્ય-અવિદ્યા)નું સંસારરૂપી જંગલમાં લતારૂપે વર્ણન કરવામાં આવશે.

પણ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા પાછી જન્મ આપ્યા વિના રહેતી જ નથી. સ્થિતિમાં પણ અવિદ્યા ઉદય પામે છે અને તે અવિદ્યા પાછી સ્થિતિ આપ્યા વગર રહેતી નથી. અજ્ઞાનથી અવિદ્યા વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી પાછું પણ અજ્ઞાનરૂપી ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વવિચારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વૃદ્ધિ પણ પાછી જ્ઞાનની વૃદ્ધિને જ આપે છે. અનેક પ્રકારના ઉલ્લાસોવાળું, વાસનાઓરૂપી સુગંધથી શોભી રહેલું અને પ્રાણીઓરૂપી ઘાટાં તથા ચપળ પલ્લવોવાળું આ અવિદ્યારૂપી લતાનું શરીર ભારે વધી ગયેલું છે. દિવસોના સમૂહરૂપી પુષ્પોવાળી, રાત્રિઓરૂપી ચપળ ભ્રમરોવાળી, નિરંતર ડોલ્યા કરતી અને જેમાંથી કેટલાંએક પ્રાણીઓરૂપી પાંદડાં નિરંતર પડયા કરે છે એવી આ અવિદ્યારૂપી લતા કોઈ સમયે વિવેકરૂપી હાથણીની હડફેટમાં આવીને પડી જાય છે અને રજ વિનાની થઈને હતાશ પામે છે; પણ જો એ હાથણીની પૂરેપૂરી હડફેટમાં ન આવે, તો પાછી મજબૂત થઈ જાય છે. આ અવિદ્યારૂપી લતા નવાં નવાં ઉત્પન્ન થતાં મિત્ર તથા પશુઆદિ કૂંપળિયાંથી પોષાય છે, પ્રકટ થતા પુત્રપૌત્રાદિરૂપ અંકુરોથી વધે છે, સઘળી ઋતુઓમાં વાસનાઓરૂપી પુષ્પોથી ભરપૂર રહે છે, સઘળા રસોથી શોભ્યા કરે છે, જન્મોરૂપી સાંધાઓમાં દુ:ખ તથા રોગ આદિરૂપ સર્પોથી વીંટાય છે, મરણોરૂપ છિદ્રોથી વ્યાકુળ રહે છે, વિષયોના અનુભવરૂપ રસથી ભરાય છે અને કેવળ વિચારરૂપી હથોડાથી જ ઘસાઈ જાય છે. દિવસે દિવસે આકાશમાં ચારે બાજુથી પ્રકાશતી ચંદ્રોની તથા સૂર્યોની હારો ને ગ્રહો આ અવિદ્યારૂપી લતાનાં પુષ્પો છે, જે સદા ગતિ કર્યા કરે છે. હે રામચંદ્રજી! આકાશરૂપી કોશને ભરપૂર કરી દેનારી તારાઓની પંક્તિઓ, આ અવિદ્યારૂપી લતાની ચકચકિત આકારવાળી કળીઓ છે; ચંદ્ર તથા અગ્નિના પ્રકાશો આ અવિદ્યારૂપી લતાનો પરાગ છે. એ પરાગથી ઊજળાં અંગોવાળી આ અવિદ્યારૂપી લતા, સ્ત્રીની જેમ મનોહર લાગે છે. આ અવિદ્યારૂપી લતા વિવેકવાળા મનરૂપી હાથીથી કંપી જાય છે, સંકલ્પોરૂપી કોયલોના ટહુકારવાળી છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોથી ઘેરાયેલી છે, તૃષ્ણારૂપી છાલથી વીંટાયેલી છે, કાળા આકાશરૂપી તમાલવૃક્ષના આશ્રયથી ઉન્નતિ પામેલી છે, સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીરૂપ બહાર દેખાતા ઘૂંટણો જેવાં મૂળોવાળી છે, બ્રહ્માંડરૂપી બગીચાની પૃથ્વીમાં રહેલી છે, સમુદ્રોના ખાડારૂપ કયારામાં ટકેલી છે. નીચલા પાતાળ આદિ ભુવનોમાં અનેક મૂળિયાંઓથી પેઠેલી છે, સઘળા સમુદ્રોનાં જળોરૂપી દૂધ વગેરે પદાર્થોથી સિંચાયા કરે છે, કર્મકાંડનાં વચનોથી ચપળતા ધરાવનારા રાગી લોકોરૂપી ભમરાઓવાળી છે, સ્ત્રીઓરૂપી પુષ્પોના સમૂહોવાળી છે, ચૈતન્યના સ્ફુરણરૂપી પવનથી ડોલ્યા કરે છે, પ્રવૃત્તિઓમાં ભમનારા લોકોરૂપી ઘણાં નાનાં નાનાં જીવડાંઓથી વ્યાપ્ત છે. નિષિદ્ધ કર્મોરૂપી અજગરોથી ઘેરાયેલી છે, સ્વર્ગની શોભારૂપી ફૂલોના માંડવાવાળી છે, જીવોનાં જીવવાનાં સાધનોથી પરિપૂર્ણ છે, વિષયોની વાસનાઓરૂપી અનેક પ્રકારની સુગંધોથી મૂઢ લોકોને મદ આપનારી છે, વિવેકી લોકોને નાના પ્રકારના ઉપશમોની વિચિત્રતાઓરૂપ અનેક પુષ્પોથી સુશોભિત લાગે છે, અનેક પ્રકારનાં ફળોની પંક્તિથી વ્યાપ્ત છે. પુષ્પોની, ફળોની, રસની તથા પરાગની વૃષ્ટિથી શોભ્યા કરે છે. સમુદ્રોના ખાડાઓરૂપી અનેક ક્યારાઓથી વીંટાયેલી છે, પ્રાણીઓરૂપી અનેક પક્ષીઓનું પોષણ કરનારી છે, સૂર્યાદિકના અનેક પ્રકારના પ્રકાશોરૂપી પરાગોથી ખરસટ લાગે એવી છે, પર્વતોરૂપી અનેક પ્રકારના જાળાંઓવાળી છે, અનેક પ્રકારની કળાઓરૂપી ઊઘડેલી કળીઓવાળી છે, અનેક કર્મોરૂપી વનોના સમૂહમાં ઊગેલી છે, અનેક ચિદાભાસોરૂપી પહાડોની ઉપર ચડેલી છે અને અનેક અવતારોરૂપી પાંદડાંઓથી ભરપૂર છે. વળી કેટલાકના મતમાં તે ઉત્પન્ન થયેલી

છે, કેટલાએકના મતમાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે, કેટલાએકના મતમાં મરણ પામ્યા કરે છે, કેટલાએકના મતમાં મરી ગયેલી જ છે, કેટલાએકની દૃષ્ટિમાં અર્ધી કપાયેલી છે, કેટલાએકની દૃષ્ટિમાં સઘળી કપાઈ ગયેલી છે અને કેટલાએકની દૃષ્ટિમાં પ્રવાહરૂપે સતત ધારાઓને વહેવડાવે છે, આમ થઈ ચૂકેલી અને થયા કરતી આ અવિદ્યારૂપી લતા સર્વદા બ્રહ્મમાં જ રહેલી છે અને ગંધર્વનગર આદિ મિથ્યા પદાર્થો જેવી છે. અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સર્વદા ખીલ્યા કરતી અને અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સર્વદા સુકાઈ ગયેલી આ અવિદ્યારૂપી મોટી ઝેરી લતાને જે ખૂબ જ ખાઈ રહે છે, તેને તે ઝેરની માફક મોહમાં નાખી દે છે અને જો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તેનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે નાશ પામે છે. વિચાર કરનારાના પૂર્ણ થયેલા મનમાં આ લતા બાધિત થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનીના મનમાં સઘળી રીતે ભરપૂર થઈને રહે છે. અજ્ઞાનીઓને એક બાજુ જળરૂપે, એક બાજુ પર્વતોરૂપે, એક બાજુ સર્પોરૂપે, એક બાજુ દેવતાઓરૂપે, એક બાજુ પૃથ્વીરૂપે, એક બાજુ સ્વર્ગરૂપે, એક બાજુ ચંદ્રરૂપે, એક બાજુ સૂર્યરૂપે, એક બાજુ તારાઓરૂપે, એક બાજુ અંધકારરૂપે, એક બાજુ તેજરૂપે, એક બાજુ આકાશરૂપે, એક બાજુ ધાન્યોથી ભરપૂર પૃથ્વીરૂપે, એક બાજુ શાસ્ત્રરૂપે, એક બાજુ વેદોરૂપે અને એક બાજુ પાખંડશાસ્ત્રરૂપે દેખાય છે. આ અવિદ્યા કોઈ ઠેકાણે પક્ષીઓનું રૂપ ધારણ કરીને ઊડે છે. કોઈ ઠેકાણે દેવતાઓનું રૂપ ધરીને પ્રકાશે છે, કોઈ ઠેકાણે ઠૂંઠારૂપે જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે પવનરૂપે જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે નરકરૂપે પાતાળમાં રહેલી જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે સ્વર્ગના વિલાસોવાળી જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે દેવલોકરૂપી દેખાય છે, કોઈ ઠેકાણે કીડાઓરૂપે રહેલી દેખાય છે, કોઈ ઠેકાણે વિષ્ણુરૂપે જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે બ્રહ્મારૂપે જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે રુદ્રરૂપે જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે અગ્નિરૂપે જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે વાયુરૂપે જણાય છે, કોઈ ઠેકાણે ચંદ્રરૂપે જણાય છે અને કોઈ ઠેકાણે યમરૂપે જણાય છે. હે રામચંદ્રજી! બ્રહ્માંડોમાં જે કાંઈ મોટા મહિમાવાળું સદાશિવ આદિ દૃશ્ય સ્ફુરે છે અને જે કાંઈ જૂના ખડના ટુકડા વડે વગેરે હલકું દૃશ્ય સ્ફુરે છે, તે સઘળું અવિદ્યા જ છે અને તત્ત્વાવબોધથી બાધિત જ છે, એમ તમે સમજો. એ દૃશ્યોરૂપ અવિદ્યા તત્ત્વબોધથી બાધિત જણાય ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે. ૧—૩૨

યત્કિંચનાઙ્ગ ભુવનેષુ મહામહિમ્ના વ્યાપ્તં જરત્તૃણलवत्वमुपागतं वा । दृश्यं स्फुरन्ननुहराद्यपि तामविद्यां विद्धि क्षयाय तदतीतलयात्मलाभः ॥३२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો
'કાર્યરૂપ અવિદ્યાનું વર્ણન' નામનો
સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

વિદ્યા અને અવિદ્યાના સ્વરૂપનું વર્ણન

राम उवाच

**आकारजातमुदितं शुद्धं हरिहराद्यपि ।
अविद्यैवेत्यहं श्रुत्वा ब्रह्मन्भ्रममिवागतः ॥ १ ॥**

રામ બોલ્યા : હે ગુરુ મહારાજ! વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ આકારો કે જેઓને શુદ્ધ અને પરમેશ્વર ગણવામાં આવે છે, તેઓ પણ અવિદ્યારૂપ જ છે એમ આપના મુખથી સાંભળીને મને શંકા થઈ છે કે, શુદ્ધ પરમેશ્વર અવિદ્યારૂપ હોય એમ કેમ સંભવે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : માયાના કલ્પિત સંબંધને લીધે જે તત્ત્વ સર્વાત્મક માનવામાં આવે છે, તેને કોઈ પણ કલ્પિત દૃશ્યનો આકાર ન આપીએ, તો તે તત્ત્વ શાંત જ છે, વાસ્તવિક સત્ય છે, ચૈતન્ય છે, પ્રકાશરૂપ છે અને સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત જ છે. જેમ જળમાંથી પેદા થતી જળરૂપે દેખાતી ચકરી ઉદય પામે છે, તેમ એ બ્રહ્મ

*આ નવમા સર્ગમાં ત્રણ ગુણોના વિભાગનું, સદાશિવ વગેરેના શુદ્ધ સત્ત્વમયપણાનું, વિદ્યાના તથા અવિદ્યાના સ્વરૂપનું અને સર્વથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

તત્ત્વમાંથી પોતાની મેળે જ કલ્પનારૂપ કળા ઉદય પામે છે. એ કળા પ્રથમ સૂક્ષ્મ, પછી મધ્ય અને છેવટ સ્થૂલ, એ રીતે ત્રણ પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. પ્રથમ સૂક્ષ્મ કલ્પાયા પછી તે કળા મનરૂપે કલ્પવામાં આવે છે, ત્યારે મધ્ય એટલે હિરણ્યગર્ભરૂપ થઈને રહે છે; અને તે પછી વિરાટરૂપે કલ્પવામાં આવે છે, ત્યારે તે કળા સ્થૂલ એટલે વિરાટરૂપ થઈને રહે છે. આ રીતે ત્રણ સ્થિતિઓમાં એ એકની એક કળા છે, પણ ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કલ્પવામાં આવે છે. એ કળા જ પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને તેના સત્ત્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણ ધર્મો છે. એ ત્રણ ગુણોરૂપી ધર્મોવાળી જે પ્રકૃતિ છે, તેને જ તમે અવિદ્યા સમજો. એ અવિદ્યા જ જીવના સંસારરૂપ છે અને એ અવિદ્યાનો જે અંત છે, તે પરબ્રહ્મ છે. એ અવિદ્યામાં સત્ત્વ, રજ અને તમ નામના જે ત્રણ ગુણો કહ્યા તેમાં સત્ત્વગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો, રજોગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો અને તમોગુણ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે; એટલે ગુણોના ભેદને લીધે અવિદ્યાના નવ વિભાગ થાય છે. જે કાંઈ આ દૃશ્ય છે, તે સઘળું એ અવિદ્યાથી જ કલ્પાયેલું છે. ઋષિઓ, મુનિઓ, સિદ્ધો, નાગો, વિદ્યાધરો અને દેવતાઓ, એ સર્વ અવિદ્યાનો સાત્ત્વિક ભાગ છે એમ તમે સમજો. સાત્ત્વિક ભાગમાં પણ નાગો તથા વિદ્યાધરો એ તમોગુણના સંસર્ગવાળો ભાગ છે, મુનિઓ તથા સિદ્ધો એ રજોગુણના સંસર્ગવાળો ભાગ છે અને સદાશિવ આદિ દેવતાઓ શુદ્ધ સત્ત્વમય ભાગ છે. શુદ્ધ સત્ત્વમય દેવયોનિમાં વિષ્ણુ તથા સદાશિવ આદિ દેવતાઓ સ્વાભાવિક બ્રહ્મવિદ્યાથી, પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું વગેરે અપ્રાકૃત ગુણોને લીધે, અવિદ્યાના આવરણથી રહિત આત્મપદને સર્વદા પામેલા છે (સ્વભાવથી જ જીવન્મુક્ત છે), માટે શુદ્ધસત્ત્વ કહેવાય છે. હે રામચંદ્રજી ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સદાશિવ—તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ જીવન્મુક્ત છે; માટે જે પુરુષ તેઓની ઉપાસના કરે છે, તે પણ પુનર્જન્મમાં નહિ પડતાં જીવન્મુક્ત થાય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રજી! સત્ત્વગુણના શુદ્ધ ભાગરૂપ એ સદાશિવ આદિ પુરુષો કે જેમનાં શરીરો જગતની સ્થિતિ પર્યંત રહે છે, તેઓ શરીર રહેતાં સુધી જીવન્મુક્ત જ રહે છે. શરીરો રહેતાં સુધી જીવન્મુક્તપણે રહેનારા એ મહાત્મા લોકો કલ્પને અંતે પોતાનાં શરીરોનો અંત થતાં શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ—સ્વભાવમાં રહેશે. આ રીતે અવિદ્યાના શુદ્ધસત્ત્વ નામના વિભાગરૂપ એ વિષ્ણુ આદિ પુરુષો જગતનો પ્રલય થતાં વિદેહમુક્ત થાય છે. આ જગત જે અવિદ્યારૂપ કાર્ય છે, તે પ્રલયમાં અવિદ્યારૂપ કારણ થાય છે અને જે કારણ છે તે જ આરંભમાં કાર્ય થાય છે. જેમ પાણીમાંથી પરપોટો ઉદય પામે છે, તેમ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ બ્રહ્માદિકમાંથી એ સૃષ્ટિ ઉદય પામે છે; અને જેમ પરપોટો પાછો પાણીમાં લીન થાય છે, તેમ પ્રલયના સમયમાં સૃષ્ટિ પાછી બ્રહ્માદિકમાં લીન થાય છે. જેમ બેપણાની ભાવનાને લીધે જ જળમાં અને તરંગમાં ભિન્નતા છે, તેમ ભેદની ભાવનાને લીધે જ જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં ભિન્નતા છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં જળ અને તરંગ એક જ છે, તેમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પણ એક જ છે. બ્રહ્મમાં વિદ્યાપણું કે અવિદ્યાપણું કાંઈ પણ નથી; કેમ કે વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંને માયાની જ વૃત્તિઓ છે. વિદ્યાથી નાશ પામતાં અવિદ્યા મિથ્યા ઠરે છે, તો અવિદ્યાનો બાધ કરનારી વિદ્યા પણ મિથ્યા ઠરે છે; કેમ કે બાધ્ય હોય તો જ બાધક હોવાનો સંભવ છે. આમ હોવાને લીધે વિદ્યાની દૃષ્ટિને તથા અવિદ્યાની દૃષ્ટિને ત્યજી દેતાં જે કાંઈ બાકી રહે છે, તે તે જ છે. હે રામચંદ્રજી ! વિદ્યા કે અવિદ્યા કાંઈ નથી, માટે અવશેષ રહેલ ચૈતન્યમાત્રમાં જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખો. અવિદ્યા પણ નથી અને વિદ્યા પણ નથી; માટે એની કલ્પના રાખવી નકામી જ છે. જેમાં પોતાથી જુદી કોઈ વસ્તુ પણ નથી એવો કોઈક પદાર્થ છે કે જે ચૈતન્ય અને જ્ઞાન કહેવાય છે, એ જ પદાર્થ ખરી રીતે જાણવામાં ન

આવ્યો હોય ત્યાં સુધી તે જ અવિદ્યા કહેવાય છે; અને તે જાણવામાં આવે ત્યારે 'અવિદ્યાનો બાધ' એ નામથી કહેવાય છે. વિદ્યા નહિ હોવાને લીધે અવિદ્યા નામની કલ્પના પણ મિથ્યા જ ઉદય પામે છે. મનમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા કે જેઓ છાયા અને તડકાની પેઠે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, તેમાંથી અવિદ્યા બાધિત થઈને ચૈતન્યમાં લીન થાય છે, ત્યારે એ બંને કલ્પનાઓ ક્ષય પામે છે. હે રામચંદ્રજી! એ બંને કલ્પનાઓ ક્ષીણ થઈ જતાં વિદ્યાનું આનંદરૂપે પૂર્ણ પ્રકટ થયેલું સર્વથી નિરાળું ફળ અવશેષ રહે છે. આ રીતે અવિદ્યાનો પક્ષ મિથ્યા ઠરતાં વિદ્યાનો પક્ષ પણ મિથ્યા જ ઠરે છે. જે અવશેષ રહે છે, તે સર્વના બાધરૂપ હોવાથી કાંઈ નથી એમ પણ કહી શકાય છે અને સદ્રૂપ હોવાને લીધે કાંઈક છે એમ પણ કહી શકાય છે. એ તત્ત્વમાં જ સઘળું જોવામાં આવે છે અને અપવાદની દૃષ્ટિ કરતાં એ તત્ત્વમાં કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી. જેમ વડના બીજમાં પાંદડાં તથા ફળ ઈત્યાદિ સહિત આખો વડ રહેલો છે, તેમ બ્રહ્મમાં અધ્યારોપની* દૃષ્ટિ કરતાં આ સઘળું જગત રહેલું છે. એ બ્રહ્મતત્ત્વ સઘળી શક્તિઓવાળું છે, સઘળી શક્તિઓના ડાબલારૂપ છે. આકાશ કરતાં પણ અધિક શૂન્ય છે અને ચૈતન્યરૂપ હોવાને લીધે શૂન્ય પણ નથી. જેમ સૂર્યકાંત નામના મણિમાં અગ્નિ રહ્યો છે અને જેમ દૂધમાં ઘી રહેલું છે, તેમ એ બ્રહ્મતત્ત્વમાં આ સઘળું જગત રહ્યું છે. દેશના તથા કાળના ક્રમનો ઉદય થાય છે ત્યારે જેમ અગ્નિમાંથી તણખાઓ નીકળે છે અને સૂર્યમાંથી કિરણો નીકળે છે, તેમ ચકચકિત થયેલા એ બ્રહ્મરૂપ ચૈતન્યમાંથી જીવોરૂપ ચૈતન્યો નીકળે છે. જેમ સમુદ્ર તરંગોના ભંડારરૂપ છે અને નિર્મળ મણિ પ્રભાઓના ભંડારરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મ અનંત જીવોના ભંડારરૂપ છે. બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત આ સઘળું જગત બ્રહ્મમાં જ છે; કેમ કે જગતની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાને આધીન છે. જેમ ઘડાઓનો નાશ થતાં આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમ ઉપાધિઓનો વિનાશ થતાં બ્રહ્મનો વિનાશ થતો જ નથી. બ્રહ્મ સર્વદા અવિનાશી જ છે. જેમ લોઢાના ચલનમાં લોહચુંબક અકર્તા છે તોપણ તેનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે, તેમ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં બ્રહ્મ અકર્તા છે તોપણ તેનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે. જેમ લોઢું જડ હોવા છતાં પણ લોહચુંબકના સાન્નિધ્યમાત્રથી ચલાયમાન થાય છે, તેમ આ દેહ જડ હોવા છતાં પણ આત્માની સત્તાથી ક્રિયાઓ કરે છે. આકાશ કરતાં પણ અધિક નિરાકારપણાવાળા અને જગતના મુખ્ય બીજરૂપ એ બ્રહ્મતત્ત્વમાં આ જગત જલમય ચપળ તરંગોની જાળની પેઠે, પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓથી થયેલી ઉત્તરોત્તર કલ્પનાઓથી રહેલું છે. એ તત્ત્વ જાણવામાં આવતાં તેમાં બીજું કાંઈ પણ પ્રતીત થતું નથી. ૧—૩૩

तत्र स्थितं जगदिदं जगदेकबीजे
चिन्नाम्नि संविदितकल्पितकल्पनेन ।
लोलोर्मिजालमिव वारिणि चित्ररूपं
लावण्यरूपवति यत्र न किंचिदस्ति ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વિદ્યાનિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

સ્થાવર જીવનું વર્ણન અને મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ

वसिष्ठ उवाच

तस्मान्न किंचिदेवेदं जगत्स्थावरजंगमम् ।
न किंचिद्भूततां प्राप्तं यत्किंचिदिति विद्धि हे ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે છે, એટલા માટે સ્થાવર–જંગમ કાંઈ પણ છે

* અધ્યારોપ એટલે દોરડામાં સર્પની ભ્રાન્તિરૂપે જે ઊલટી નજર કરવી તે.

*આ દસમા સર્ગમાં અવિદ્યાના બંધથી ભ્રમણ, સ્થાવરોમાં મનની સ્થિતિ અને બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

નહિ અને કાંઈ પણ થયું નથી; પરંતુ કેવળ તુચ્છ જ છે, એમ સમજો. બ્રહ્મમાં બીજી વસ્તુ હોવા ન હોવા વિષેની કાંઈ કલ્પના જ નથી; માટે જીવ વગેરે સઘળું મિથ્યા જ છે, તે છતાં તમે કોને ઇચ્છો છો? દેહમાં અને બાહ્ય ભોગોમાં અહંતા—મમતા રૂપ જે સંબંધ કહેવામાં આવે છે, તે વિષે વિચાર કરતાં જેમ દોરડામાં સર્પની ઊલટી બુદ્ધિ થવાથી સર્પને લેવા જતાં સર્પ હાથ આવતો જ નથી તેમ તે સંબંધ હાથ આવતો જ નથી. નહિ જણાયેલો આત્મા જ જગતરૂપ ભ્રાંતિપણાને પામેલો છે. જો જાણવામાં આવે તો જે જગત છે, તે આત્મા થઈ જાય છે કે જે આત્મા સઘળાં દૃશ્યોની મર્યાદાની છેલ્લી સીમારૂપ છે. જે ચૈતન્ય છે તે જ દૃશ્યોરૂપ કલ્પિત મેલના સંબંધની અવિદ્યા કહેવાય છે. જો બાધ દ્વારા તેને સઘળી ઉપાધિઓથી રહિત જોવામાં આવે, તો તે વાસ્તવિક રીતે સર્વ દૃશ્યોથી રહિત જ થઈ જાય છે. જીવ ચિત્તમય છે. જેમ ઘડામાં રહેલું આકાશ ફૂટી જતાં મહા આકાશમાં ભળી જાય છે, તેમ જીવ અંતઃકરણ સાથે રહે છે, પરંતુ અંતઃકરણનો નાશ થતાં ચૈતન્યમાં એકરૂપ થાય છે. આ આત્મા બાળકની જેમ ચિત્તની ગતિ વગેરે ધર્મોને પોતામાં માની લે છે. ચિત્ત ચાલતું હોય ત્યારે પોતાને ચાલતો માને છે અને ચિત્ત સ્થિર હોય ત્યારે પિતાને સ્થિર માને છે, એટલે એ આત્મા એ રીતે ભમતા ચિત્તને જ વ્યાકુળ થયેલું પોતાનું રૂપ માની લે છે. ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં પડેલો જીવ કોશેટાના જીવડાની પેઠે, વાસનાઓરૂપી તંતુઓથી પોતાને જ બાંધ્યા કરે છે અને મૂર્ખપણાને લીધે ચેતતો નથી.

રામ બોલ્યા : હે ગુરુ મહારાજ! સ્થાવર આદિ શરીરોને પ્રાપ્ત થયેલું અજ્ઞાન તો અત્યંત ગાઢ હોય છે, માટે તે શરીરોમાં જીવચૈતન્યની અથવા તો ચિત્તની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હોય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ સ્થાવરોમાં જે જીવચૈતન્ય રહે છે તે સુખ—દુઃખના અનુભવવાળા મનને અને વિવેક—વિચારવાળા મનના ભાવને પામતું નથી. જેમાં અંતઃકરણની ક્રિયાઓ શાંત હોવાથી સુખદુઃખ ટાળવાની શકિત હોતી નથી, એટલે તે જીવચૈતન્ય અતિ કષ્ટ પામે છે અને મુકિત તેનાથી અતિશય દૂર હોય છે. આ સ્થાવર શરીરોમાં કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ હોતાં નથી, તેમાં કેવળ ચૈતન્યસત્તા જ છે.

રામ બોલ્યા : હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુ મહારાજ! સઘળા વ્યાપારોથી રહિત થઈને સ્થાવર શરીરોમાં કેવળ સત્તામાત્રથી જ ચૈતન્ય રહેલું હોય, તો યોગીઓની પેઠે સ્થાવર જીવોને તુરત જ વાસનાઓનો ક્ષય અને મનનો નાશ થવાનો સંભવ છે; માટે હું તો ધારું છું કે તેઓની મુકિત સમીપમાં જ રહેલી છે, તે છતાં આપ એથી વિરુદ્ધ કેમ કહો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જગતના સ્વરૂપનો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને યથાર્થ આત્મતત્ત્વના અવલોકનથી જો એક જ સત્તા સર્વમાં અખંડ રીતે ઓતપ્રોત રહેલી છે એવો અનુભવ થાય, તો જ એ મોક્ષ થયો કહેવાય છે. એ આત્મતત્ત્વને જાણીને ઉત્તમ રીતે વાસનાઓનો પરિત્યાગ થતાં, જે સત્તાસામાન્યરૂપપણું થાય છે, એ જ કૈવલ્યપદ કહેવાય છે. મહાત્માઓની સાથે વેદાંતશાસ્ત્રોનો વિચાર કરીને, મનનપૂર્વક નિદિધ્યાસથી આત્મતત્ત્વનું અવલોકન કરીને જે સત્તાસામાન્યમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ સ્થિતિ પરબ્રહ્મ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. સ્થાવર શરીરમાં તો બીજમાં અંકુરની પેઠે વાસના અંદર સૂઈ રહેલી અને અત્યંત મંદપણાવાળી જ હોય છે; માટે તેઓની સ્થિતિ તો ગાઢ નિદ્રા જેવી જ હોવાથી પુનર્જન્મ આપનાર છે એમ સમજો. જેની અંદર મીત લીન થઈ ગયેલું હોય છે અને વાસનાઓ ચારે બાજુ સૂઈ ગયેલી હોય છે, એવી ગાઢ નિદ્રાના જેવી સ્થાવરોની સ્થિતિ પાષાણ વગેરેની પેઠે વૃત્તિઓથી રહિત હોવા છતાં પણ પુનર્જન્મોનાં સેંકડો દુઃખ આપનારી છે. ગાઢ નિદ્રા જેવા પદને પ્રાપ્ત થયેલા અને તેથી જ વૃત્તિઓથી રહિત રહેનારા આ સ્થાવરાદિક જીવો

તો વારંવાર જન્મો પામવાને જ યોગ્ય છે. હે રામચંદ્રજી! જેમ બીજોમાં અંકુર આદિ રહે છે અને માટીના પુંજમાં ઘડો રહે છે, તેમ સ્થાવરોની અંદર પોતપોતાની વાસના રહેલી છે. જેમાં બીજ જેવી પણ વાસના રહે છે એવી ગાઢ નિદ્રા જેવી સ્થિતિ, કદી પણ મોક્ષ આપનારી થતી નથી. જે સ્થિતિમાં જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલી શકિતવાળી વાસના હોય છે, તે જ જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. વાસના, અગ્નિ, કરજ, રોગ, શત્રુ, સ્નેહ, વેર અને ઝેર એ સર્વનો અવશેષ રહી ગયેલો થોડોક ભાગ પણ દુ:ખદાયી થઈ પડે છે. જેની વાસનાઓની શકિત બળી ગયેલી હોય એવો અને સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલો પુરુષ પણ જીવતાં પણ દુ:ખ ભોગવતો નથી અને મૂઆ પછી પણ ફરી દુ:ખ ભોગવતો નથી. સ્થાવર આદિ પદાર્થોમાં ચૈતન્યનું અત્યંત આવરણ કરનારી અને સુષુપ્તિના જેવા ધર્મવાળી વાસના બીજરૂપે જેમ બીજમાં અંકુરશકિતરૂપ રસ રહે છે, તેમ સર્વદા રહેલી હોય છે. વાસના બીજોમાં પૃથ્વીના તથા જળના યોગથી ઉદય પામે છે, પથરા વગેરેમાં જડપણારૂપે તથા કઠણપણારૂપે તે રહેલી છે, રત્ન આદિ ઉત્તમ પદાર્થોમાં તે મનનું આકર્ષણ કરનારપણારૂપે રહેલી છે, ભસ્મમાં તે કાષ્ઠ વગેરેના નાશરૂપે રહેલી છે, ધૂળમાં તે અણુરૂપે રહેલી છે, શ્યામ પદાર્થોમાં તે શ્યામપણારૂપે રહેલી છે અને ખડ્ગોમાં તે તીક્ષ્ણ ધારરૂપે રહેલી છે. ચૈતન્યશકિત તો ઘટપટ આદિ સઘળા પદાર્થોમાં સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલી છે કે જેથી વાસનાની સત્તા પણ વિચાર કરતાં જુદી પાડી શકાતી નથી. એ પ્રમાણે જેમ મેઘની જાળથી ઢંકાયેલી વર્ષાઋતુ સઘળા આકાશને ભરપૂર કરીને રહે છે, તેમ ચૈતન્યશકિત સઘળાં દૃશ્યોની સ્થિતિને ભરપૂર કરીને રહેલી છે. મેં સારી પેઠે વિચારેલું આ ચૈતન્યશકિતનું સ્વરૂપ તમને કહ્યું કે જે સ્વરૂપ સર્વથી રહિત હોવા છતાં સર્વમાં વ્યાપક છે અને સત્ય હોવા છતાં મિથ્યાભૂત માયાના વિકારોના સ્વરૂપને પામેલા જેવું છે. આ ચૈતન્યશકિત ન જોવામાં આવેલી હોય, ત્યાં સુધી સંસારરૂપી ભ્રમ થયા કરે છે અને જોવામાં આવે તો તરત જ સઘળાં દુ:ખોનો નાશ કરે છે. આ ચૈતન્યશકિતનું અથવા આત્માનું અદર્શન છે, તેને જ પંડિતો અવિદ્યા કહે છે. અવિદ્યા જગતના કારણરૂપ છે, એટલે કે અવિદ્યાથી સઘળું થાય છે. અવિદ્યા કે જે વાસ્તવિક જોતાં સ્વરૂપ વગરની જ છે, તેનું અવલોકન કરવામાં આવે કે તરત જ જેમ હિમની કણી તડકામાં પીગળી જાય છે, તેમ તે અવિદ્યા પીગળી જાય છે. જેમ નિદ્રામાંથી જાગતો માણસ પોતાના અંત:કરણમાં ભૂતકાળનો વિચાર કરે છે, એટલામાં તેની નિદ્રા દૂર થાય છે અને જેમ રજ્જુ-સર્પાદિક 'આ સત્ય છે કે મિથ્યા છે' એમ વિચાર ઉપર લેવામાં આવે તેટલામાં ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યા પણ જરાક વિચાર ઉપર લેવામાં આવે તેટલામાં જ અંધકારની પેઠે પ્રકાશ વડે ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેમ માણસ અંધકારનું રૂપ જોવાની ઈચ્છાથી હાથમાં દીવો લઈને આવે કે તરત જ અંધકાર લીન થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવામાં આવે કે તરત જ અવિદ્યા સહિત સઘળું જગત અગ્નિના તાપથી ઘીની પેઠે લીન થઈ જાય છે. જેમ દીવો લાવવામાં આવતાં જ અંધકારનું રૂપ કશું ન દેખાતાં નિર્મળ સ્વરૂપવાળો કેવળ પ્રકાશ જ ઉદય પામે છે, તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવા માંડતાં જ, અવિદ્યા નાસીને ક્યાં ય જતી રહે છે અને કેવળ આત્મપ્રકાશ જ ઉદય પામે છે. તુચ્છ હોવાને લીધે મિથ્યા રૂપવાળી અવિદ્યા વિચાર ન કરવાથી જ જોવામાં આવે છે. જેમ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતાં અંધકાર જોવામાં આવતો નથી, તેમ વિચાર પ્રાપ્ત થતાં અવિદ્યા જોવામાં આવતીજ નથી. જો અંધકારને વસ્તુરૂપ માનતા હો, તો પ્રકાશ આવવાથી તેનો નાશ થતો નથી પણ તે અદૃશ્ય થાય છે, એમ માનો; પરંતુ અવિદ્યાનું અવસ્તુપણું તો સિદ્ધ જ છે, માટે વિચાર પ્રાપ્ત થયાથી તેનો બાધ જ થાય છે, એમ માનવું જોઈએ. જેમ રજ્જુ-સર્પાદિકનું અવલોકન

કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેનું ખરું તત્ત્વ જોવામાં આવતું નથી; પણ અવલોકન કરવામાં આવતાં જ જેવું હોય તેવું જણાઈ રહે છે. તેમ અવિદ્યાનું અવલોકન કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેનું ખરું તત્ત્વ(અસતપણું) જોવામાં આવતું નથી, પણ અવલોકન કરવામાં આવે કે તરત જ જણાઈ રહે છે. રુધિરના, માંસના તથા અસ્થિઓના યંત્રરૂપ આ દેહમાં 'હું કોણ છું?' એવી રીતે પોતાથી વિચાર કરવામાં આવે કે તરત અવિદ્યા સહિત સઘળું જગત બાધિત થઈ જાય છે. સઘળું દૃશ્યરૂપ જગત કે જે આદિમાં તથા અંતમાં અસત્ છે, તેનો હૃદયથી ત્યાગ કરવામાં આવતાં ચિદાત્મા જ અવશેષ રહે છે; કેમ કે અધ્યસ્ત* વસ્તુનો બાધ અધિષ્ઠાનથી જુદો હોતો નથી. જો એને બાધરૂપે જોઈએ, તો કાંઈ રહેતું નથી; અને અધિષ્ઠાનરૂપે જોઈએ, તો તે અવિનાશી બ્રહ્મ જ છે. બાધ કે જેથી અવિદ્યા ટળી જાય છે તે જ વસ્તુ છે અને તે જ સ્વરૂપપણાથી ગ્રાહ્ય છે. માયાનું અથવા અવિદ્યાનું મિથ્યાપણું માયા તથા અવિદ્યા એ નામને લીધે જ જણાઈ રહે છે. જેમ જીભ ઉપર આવેલા પદાર્થનો સ્વાદ જીભથી જ જણાય છે, તેમ માયાનું અથવા અવિદ્યાનું મિથ્યાપણું, તેઓનાં નામો ઉપરથી જ જણાય છે. અવિદ્યા ક્યાંય છે જ નહિ; પણ જે છે તે અખંડિત બ્રહ્મ જ છે કે જે બ્રહ્મથી અનંત સારીનરસી કલ્પનાઓવાળું સઘળું જગત વ્યાપ્ત છે. 'આ જગત બ્રહ્મ નથી' એવો નિશ્ચય એ જ અવિદ્યાનું સ્વરૂપ છે અને 'જે જગત છે તે બ્રહ્મ છે' એવો જે નિશ્ચય તે જ અવિદ્યાનો ક્ષય છે. 'ઘટ, પટ તથા ગાડું ઈત્યાદિ સ્વરૂપે પ્રતીત થતું આ જગત ચિદાત્મા નથી પણ બીજું છે' એવી રીતની જે આરોપિત દૃષ્ટિ છે તે જ અવિદ્યા છે; અને 'ઘટ, પટ તથા ગાડું ઈત્યાદિ સ્વરૂપે પ્રતીત થતું આ જગત ચિદાત્મા જ છે, પણ બીજું કાંઈ નથી' એવી રીતની જે સન્માત્ર દૃષ્ટિ તે જ અવિદ્યાનો નાશ છે. ૧—૪૫

घटपटशकटावभासजालं न विभुरितीत्युदितेह सा त्वविद्या। घटपटशकटावभासजालं विभुरिति चेद्गलितैव सात्म विद्या ॥४५॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જીવન્મુક્તની સ્થિતિનું સામાન્ય વર્ણન' નામનો સર્ગ દશમો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો*

જીવન્મુક્તોની સ્થિતિનું સામાન્ય વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

पुनः पुनरिदं राम प्रबोधार्थं मयोच्यते। अभ्यासेन विना साधो नाभ्युदेत्यात्मभावना ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! હું વારંવાર તમને એનો એ ઉપદેશ કરું છું તે તમારા બોધની દૃઢતાને માટે કરું છું, કેમ કે વારંવારના અભ્યાસ વિના આત્મસ્વરૂપની ભાવના ખીલતી નથી. જેનું 'અવિદ્યા' એ બીજું નામ છે એવું અજ્ઞાન બલવત્તર છે અને હજારો જન્મોજન્મથી ઊઠેલું હોવાને લીધે બહુ જ ઘાટું થઈ ગયેલું છે; માટે તેનો નાશ એક વારના ઉપદેશથી થઈ શકે નહિ. દેહની સ્થિતિની દશામાં બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત અજ્ઞાન સઘળી ઈન્દ્રિયોથી અનુભવવામાં આવે છે અને દેહની મરણની દશામાં સાક્ષીથી અનુભવાય છે; માટે અત્યંત પ્રબળપણાને પામેલું છે. આત્મજ્ઞાન તો કોઈ પણ ઈન્દ્રિયોના વિષયરૂપ નથી અને મનથી તથા પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી પર થાય ત્યારે જ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે, માટે દુર્લભ છે. ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિમર્યાદાથી પર હોવાને લીધે આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોથી સમજી શકાય

*સર્પ અને દોરડામાં, દોરડું એ અધિષ્ઠાન છે—આધાર છે અને તે આધારથી જ દેખાતો સર્પ અધ્યસ્ત છે; તેવી રીતે આ બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે અને જગત અધ્યસ્ત છે.

*આ અગિયારમા સર્ગમાં વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ મહાત્માઓ 'સઘળું બ્રહ્મ છે' એવી જે દૃષ્ટિથી જીવન્મુક્ત થઈને રહેલા છે, તે દૃષ્ટિનો રામને ઉપદેશ કરવામાં આવશે.

તેમ નથી; માટે તે જીવથી અનુભવાતું નથી. હે રામચંદ્રજી! તમે હૃદયરૂપી ઝાડમાં ઊગેલી આ અવિદ્યારૂપી લતાને જ્ઞાનના અભ્યાસના ખડ્ગોના ઘાથી કાપી નાખો કે જેનાથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય. જે કાંઈ જાણવાનું છે; તેને જાણી ચૂકેલા જનકરાજા જે રીતે વિહાર કરે છે, તે રીતે તમે પણ આત્મજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તત્પર રહીને વિહાર કરો. વ્યવહારમાં અને સમાધિમાં પણ પોતાના આત્મતત્ત્વમાં લીન રહીને જ વિહાર કર્યા કરતા એ જનકરાજાને, જાગ્રત આદિ સઘળી અવસ્થાઓમાં બ્રહ્મતત્ત્વનો પાકો નિશ્ચય થઈ ગયો છે. બીજા વિદ્વાનો પણ એવા જ નિશ્ચયથી બ્રહ્મરૂપ થયા છે. વિષ્ણુ તે તે યોનિઓમાં અવતારો ધારણ કરે છે તે છતાં પણ જે નિશ્ચયને લીધે અવતારો સંબંધી દુઃખોના સ્પર્શને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી, તે નિશ્ચય જ બ્રહ્મવેત્તાપણું કહેવાય છે. હે રામચંદ્રજી! સર્વદા સ્ત્રીની સાથે જ રહેનારા સદાશિવનો જે નિશ્ચય છે અને રાગથી રહિત રહેનારા બ્રહ્માનો પણ જે નિશ્ચય છે, તે નિશ્ચય તમને પ્રાપ્ત થાઓ. જીવન્મુક્તપણાથી રહેનારા બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય, સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, અગ્નિ, નારદ, પુલત્સ્ય, હું, અંગિરા, પ્રચેતા, ભૃગુ, ક્રતુ, અત્રિ, શુકદેવજી અને બીજા પણ બ્રહ્મર્ષિઓ તથા રાજર્ષિઓ તેઓના જે નિશ્ચય છે, તે નિશ્ચય તમને પ્રાપ્ત થાઓ.

રામ બોલ્યા : હે ગુરુ મહારાજ! એ મોટી બુદ્ધિવાળા વિષ્ણુ આદિ ધીર લોકો જે નિશ્ચયથી શોકરહિત થઈને રહેલા છે તે નિશ્ચય મને વિગતવાર જણાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્ઞેયને* સંપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકેલા હે મહાવીર રાજકુમાર! તમે એ લોકોના નિશ્ચયનું પૂછ્યું, માટે તેઓના નિશ્ચય વિષે હું સ્પષ્ટ રીતે કહું છું તે તમે સાંભળો. એ લોકોનો નિશ્ચય આ પ્રમાણે છે. જે કાંઈ અતિ મોટા વિસ્તારવાળી આ જગતરૂપ જાળ જોવામાં આવે છે તે સઘળું નિર્મળ બ્રહ્મ જ છે, એમાં કશો સંશય નથી. જે ચૈતન્ય છે તે બ્રહ્મ છે, જે બ્રહ્માંડ છે તે બ્રહ્મ છે, જે જે પ્રાણીઓના સમૂહો છે તે તે સર્વ બ્રહ્મ છે, હું બ્રહ્મ છું, મારો શત્રુ પણ બ્રહ્મ છે, મારા મિત્રો પણ બ્રહ્મ છે, મારા બાંધવો પણ બ્રહ્મ છે અને ત્રણે કાળ પણ બ્રહ્મ છે; કારણ કે સઘળું બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનમાં જ કલ્પનામાત્રથી ઊભું થયેલું છે. જેમ સમુદ્ર તરંગોની હારરૂપે પોતામાં જ સ્ફુરે છે તેમ બ્રહ્મ તે તે પદાર્થોરૂપે પોતામાં જ સ્ફુરે છે. જે ગ્રહણ કરે છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે, જેનું ગ્રહણ થાય છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે; જે ભોગવે છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે અને જે ભોગવાય છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ પોતાની માયાશક્તિથી અનેક વિવર્તો÷ પામીને, જગતરૂપે જાણે વધ્યું હોય એમ જણાય છે. જે મારો શત્રુ છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે અને હું પણ બ્રહ્મ જ છું; માટે જો મારા શત્રુથી કંઈ પણ મારું અપ્રિય થાય, તો તે અપ્રિય પણ બ્રહ્મ છે. અપ્રિયનો કરનાર પણ બ્રહ્મ છે અને જે અપ્રિય થાય તે પણ બ્રહ્મ જ છે; તો પછી કોણે કોનું શું કર્યું? રાગ આદિ અવસ્થાઓ કે જે આકાશમાંના વૃક્ષની પેઠે કલ્પિત જ છે અર્થાત્ સંકલ્પ નહિ કરવા માત્રથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેનો બ્રહ્મમાં શો પ્રસંગ છે? કશો નથી. ગમન તથા દર્શન આદિ ક્રિયાઓ સર્વરૂપ બ્રહ્મમાં જ કલ્પાયેલી છે. બ્રહ્મ જ સર્વ જગતરૂપે સ્ફુરે તો પછી સુખીપણું કે દુઃખીપણું શાથી હોય? બ્રહ્મ બ્રહ્મમાં જ તૃપ્ત છે અને બ્રહ્મ બીજા કોઈમાં નહિ પણ બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. હુંરૂપ બ્રહ્મ બ્રહ્મમાં જ સ્ફુરે છે. હું કોઈ બીજારૂપ નથી પણ બ્રહ્મરૂપ જ છું; ઘડો પણ બ્રહ્મ છે અને વસ્ત્ર પણ બ્રહ્મ છે. આ જે ફેલાયેલું જગત છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ હું જ છું. આમ છે એટલા માટે મારામાં રાગના તથા દ્વેષના વિકારોની કલ્પના શી હોય? એ

*દેખાતા અને અનુભવાતા સઘળા દૃશ્ય પદાર્થો.

÷ એકને બદલે બીજાનો આરોપ થવો તેને વિવર્ત કહે છે; જેમ કે, દોરડું દોરડારૂપે નહિ દેખાતાં તેમાં સર્પની ભ્રાંતિ થવી તે.

કલ્પના ખોટી જ છે. મરણરૂપી બ્રહ્મ યથેષ્ટ રીતે દેહરૂપી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય તો, તેથી દુઃખીપણું વળી કેવું થાય? દુખિયાપણું તો રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાંતિ થયા જેવું છે. સંભોગાદિકનાં સુખરૂપી બ્રહ્મને દેહરૂપી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થતાં 'આ સુખ મને પ્રાપ્ત થયું' એવી ખોટી કલ્પના શા માટે કરવી જોઈએ? જેમ જળમાં ઊઠેલા બે તરંગોમાં હાલતા જળ સિવાય બીજું કશું નથી, પણ જે કાંઈ છે તે તો માત્ર જળ છે, તેમાં તુંપણામાં અને હુંપણામાં સ્ફુરણાત્મક બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું નથી, પણ જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં જળમાં તરંગો છે જ નહિ, તેમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં બ્રહ્મમાં તુંપણું કે હુંપણું છે જ નહિ, જેમ ચકરીનું મરણ (નાશ) થતાં, પાણીમાં ક્યાંય પણ કશું પણ મરતું નથી, તેમ દેહરૂપ બ્રહ્મ મરણરૂપ બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થતાં બ્રહ્મમાં ક્યાંય કશું પણ મરતું નથી. જેમ ચંચળ થયેલા જળમાં તરંગપણું કે અતરંગપણું છે જ નહિ, તેમ જડ તથા અજડરૂપે સ્ફુરણ પામેલા બ્રહ્મમાં તુંપણું કે હુંપણું છે જ નહિ. જેમ કડાપણું સુવર્ણનું જ થાય છે અને ચકરીપણું જળનું જ થાય છે, તેમ જડ પદાર્થોપણું તથા અજડ પદાર્થોપણું બ્રહ્મનું જ થયેલું છે. 'આ ચેતનરૂપ છે અને આ જડરૂપ છે' એવો મોહ અજ્ઞાનીને જ થાય, પણ જ્ઞાનીને કદી થાય નહિ. જેમ આંધળાને આખું જગત આંધળું છે, તેમ અજ્ઞાનીને આખું જગત દુઃખના સમૂહમય છે; અને જેમ દેખતાને આખું જગત પ્રકાશમય છે, તેમ જ્ઞાનીને આખું જગત આનંદમય છે. જ્ઞાનીને જગત આનંદરૂપ, અમૃતરસમાં તરબોળ થયેલું છે અને મૂર્ખને જગત અત્યંત દુઃખદાયી છે. જેમ બાળકને રાત્રિ ભૂતપ્રેતવાળી જણાય છે અને જુવાનને ભૂતપ્રેત વગરની જણાય છે, તેમ અજ્ઞાનીને જગત દુઃખવાળું જણાય છે અને જ્ઞાનીને દુઃખ વગરનું જણાય છે. આ બ્રહ્મરૂપી અમૃતપૂર્ણ ઘડો કે જે સર્વદા સર્વ સ્થળોમાં એક જ રહેલો છે, તેમાં કાંઈ મરતું પણ નથી અને કોઈ જીવતું પણ નથી. જેમ સમુદ્રમાં ગમે તેવી ઊલટપાલટ થતાં, તરંગાદિક કશું નષ્ટ પણ થતું નથી અને ઉત્પન્ન પણ થતું નથી, તેમ આત્મામાં ગમે તેવાં સ્ફુરણો થતાં પ્રાણીઓનો સમૂહ નષ્ટ પણ થતો નથી અને ઉત્પન્ન પણ થતો નથી. 'આ છે અને આ નથી' એ તો એક જાતની પોતાની પોતામાં જ ભ્રાંતિ છે. જેમ સ્ફટિકમણિની પ્રભા કુદરતી રીતે પોતાની મેળે જ સ્ફુર્યા કરે છે, તેમ આત્મશક્તિ પ્રયોજન વિના પણ પોતાની મેળે જ સ્ફુર્યા કરે છે. જગતરૂપે તથા તે તે પદાર્થોની શક્તિઓરૂપે જે સ્ફુરણ થાય છે, તે સ્ફુરણ બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ પોતાના જ અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં રહેલું છે. જેમ પાણી તરંગોના કણોરૂપે પાણીમાં જ રહેલું છે, તેમ બ્રહ્મ અનેક પ્રકારનાં સ્ફુરણોરૂપે બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. જેમ મહાસાગરનું જળ તરંગાદિક જળથી જુદી સત્તાવાળું છે જ નહિ, તેમ શરીર વગેરે બ્રહ્મથી જુદી સત્તાવાળું છે જ નહિ; માટે શરીરના નાશથી બ્રહ્મનો નાશ થવો કેમ સંભવે? જેમ જે મોટો કણ છે, જે નાની કણી છે, જે નાનો તરંગ છે, જે મોટો તરંગ છે, જે ફીણ છે અને જે લહરી છે તે સઘળું જળમાં જળ જ છે; તેમ જે દેહ છે, જે કલ્પના છે, જે દૃશ્ય છે, જે મરવું છે, જે જીવવું છે, જે હર્ષ વિષાદ આદિની રચના છે અને જે ભોગ છે, તે સઘળું બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ જ છે. જેમ કડાં વગેરે આકારોની વિચિત્ર રચના સુવર્ણથી ભિન્ન નથી, તેમ શરીરો વગેરેની વિચિત્ર રચના બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એમાં મૂઢ લોકો જે ભિન્નપણાની ભાવના કરે છે, તે ખોટી જ છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, શબ્દ, સ્પર્શ આદિ તન્માત્રાઓ અને ઇન્દ્રિયો એ સઘળું બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મ જ છે; માટે સુખ-દુઃખ કશું છે જ નહિ. જેમ એક જ શબ્દ પર્વતની ગુફા વગેરેના સમીપમાં પડઘારૂપે બે વાર બોલાયેલા જેવો પ્રતીત થાય છે, તેમ એક જ બ્રહ્મ 'આ હું છું

અને આ ચિત્ત છે' ઇત્યાદિક નામરૂપોના ભેદને લીધે દ્વૈતરૂપે સ્ફુરે છે. નહિ જાણવામાં આવેલું બ્રહ્મ જ જીવપણાને તથા જગતપણાને પામેલા જેવું થઈ રહ્યું છે. જેમ સ્વપ્નમાં પોતાના ચિત્તથી પોતામાં જ સઘળું કલ્પાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં પોતાથી પોતામાં જ સઘળું કલ્પાયેલું છે. જેમ સોનું સોનારૂપે ન જણાય તો માટીરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપે જાણવામાં ન આવે તો જગત નામના મેલરૂપે પ્રતીત થાય છે. સ્વયં પ્રભુ મહાત્મા જ બ્રહ્મ છે એમ બ્રહ્મજ્ઞો કહે છે; અને તે જ બ્રહ્મ અજ્ઞાત હોય તો અજ્ઞાનીઓનું અજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ સોનું સોનારૂપે જાણવામાં આવે, તો ક્ષણવારમાં સોનું થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ બ્રહ્મભાવથી જાણવામાં આવે, તો ક્ષણવારમાં બ્રહ્મ થઈ જાય છે. સઘળી શક્તિઓવાળો આત્મા પ્રયોજન વિના જ પોતાની શક્તિથી જેવી દૃઢ ભાવના કરે છે, તેવું જ તુરત દેખાવા લાગે છે. બ્રહ્મ કર્મથી, કર્તાથી, કરણોથી, કારણોથી તથા દોષોથી રહિત છે, પોતાના બોધથી પોતે થઈ જાય એવું છે અને સર્વ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, એમ બ્રહ્મવેત્તાઓએ નિશ્ચય કરેલો છે. નહિ જણાયેલું બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનીઓનું અજ્ઞાન કહેવાય છે. જાણવામાં આવેલું બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, જેમ નહિ ઓળખવામાં આવેલો બાંધુ અબાંધુ કહેવાય છે અને ઓળખવામાં આવેલો બાંધુ અબાંધુપણાનો ભાવ દૂર થવાથી બાંધુ થઈ જાય છે, તેમ નહિ ઓળખવામાં આવેલું બ્રહ્મ સંસારરૂપ થઈ જાય છે અને ઓળખવામાં આવેલું બ્રહ્મ સંસારપણાનો ભ્રમ નષ્ટ થઈ જવાથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે. 'વિચાર કરતાં જીવનું તથા જગતનું રૂપ ટકી શકતું નથી' એમ જો અંદર જાણવામાં આવે, તો બ્રહ્મભાવનાનો ઉદય થાય છે કે જેથી જીવ તથા જગત નીરસ જણાતાં પુરુષને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. 'દ્વૈત અસત્ય જ છે' એમ જો અંદર જાણવામાં આવે, તો બ્રહ્મભાવનાનો ઉદય થાય છે કે જેથી દ્વૈત રસહીન જણાતાં પુરુષને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. 'આ દેહ હું નથી' એમ સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં આવે, તો બ્રહ્મભાવનાનો ઉદય થાય છે કે જેથી પુરુષને ખોટા અહંકાર ઉપર અરુચિ થાય છે. 'હું બ્રહ્મ જ છું' એમ ખરી રીતે જાણવામાં આવે, તો એવી ભાવનાનો ઉદય થાય છે કે જેનાથી પોતાના સાચા સ્વરૂપની અંદર લીન થાય છે. 'હું બ્રહ્મ છું' એ અખંડ વાક્યાર્થનો વિસ્તાર પ્રકટ થતાં તુંપણા તથા હુંપણા વગેરેનો બાધ થયાથી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, નામ તથા રૂપ, એ જગતમાં રહેલા પાંચે અંશો બ્રહ્મ જ છે એમ જાણું છું.!' આ જે જગત છે, તે સત્ય અને સર્વ પ્રકારોના અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મ છે' એમ હું જાણું છું; તેથી મને મોહ, દુઃખ, કર્મો કે તૃષ્ણા કાંઈ પણ નથી. હું સમ છું, સ્વચ્છ છું અને શોકથી રહિત છું. હું બ્રહ્મ છું એ જ સાચું છે. હું કલ્પનારૂપ કલંકથી રહિત છું, નિર્દોષ છું અને સર્વરૂપ છું. હું કાંઈ છોડતો પણ નથી અને કાંઈ ઇચ્છતો પણ નથી. હું બ્રહ્મ છું એ જ સાર છે. રુધિર, પણ હું જ છું, માંસ પણ હું છું, હાડકાં પણ હું છું, શરીર પણ હું છું, ચૈતન્ય પણ હું છું અને ચેતના આપનાર પણ હું છું. હું બ્રહ્મ છું એ સાચું છે. સ્વર્ગ પણ હું છું, આકાશ પણ હું છું, સૂર્ય પણ હું છું. દિશાઓ પણ હું છું, પૃથ્વી પણ હું છું અને ઘટ, પટ આદિ આકારો પણ હું છું. હું બ્રહ્મ છું એ જ સત્યતા છે. ખડ પણ હું છું, પૃથ્વી પણ હું છું, જાળુ પણ હું છું, વન વગેરે પણ હું છું, પર્વતો પણ હું છું, સમુદ્રો પણ હું છું અને પ્રાણીઓનો સમૂહ પણ હું છું; મારી બ્રહ્મસ્વરૂપે સર્વત્ર એકતા જ છે. લેવું, દેવું તથા સંકોચાવું ઇત્યાદિ પ્રાણીઓના ધર્મો હું છું. હું સર્વરૂપ છું, ચિદાત્મા છું, વ્યાપક રૂપવાળો છું અને મારા સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મમાં જ રહ્યો છું. પલ્લવ આદિ રૂપોના આવિર્ભાવને ઇચ્છનારાં લતાઓ, ગુલ્મો અને અંકુરો ઇત્યાદિની અંદર

રહેલું શાંત, રસમય પરબ્રહ્મરૂપ જે ચૈતન્ય છે, તે હું છું. સઘળું જગત જેમાં રહ્યું છે, સઘળું જગત જેનાથી થયું છે, સઘળું જગત જે રૂપ છે, જે સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપી રહેલું અને જે સર્વરૂપ છતાં એક જ છે એમ માનવામાં આવેલું છે તે પરબ્રહ્મ હું છું એ નિશ્ચય છે. સર્વમાં વ્યાપક અને દૃશ્યોથી રહિત જે ચિન્માત્રતત્વ* છે, તે જ ચિત્ત, આત્મા, બ્રહ્મ, સત્, સત્ય, ઋત તથા જ્ઞ, એ નામથી કહેવાય છે. ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મ પ્રકાશમાત્ર છે, નિર્મળ છે, સઘળાં પ્રાણીઓને જીવરૂપે ચેતના આપનાર છે, સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપક છે અને શાંત છે, એવો અનુભવ થાય છે. મનોના, બુદ્ધિઓના તથા ઈન્દ્રિયોના સમૂહોમાં અને તેઓની સર્વ વૃત્તિઓમાં ઓતપ્રોત રહેલું છે. દ્વૈતને દૂર કરતાં સ્વયં પ્રકાશરૂપે જણાતું અને રાગાદિક દોષોથી રહિત જે ચૈતન્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે તે હું છું. શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓ, આકાશ આદિ સઘળાં તન્માત્રાઓનાં કારણો અને તેઓએ કરેલી જગતની સ્થિતિ, તેઓની સત્તારૂપ, તેઓના સ્ફુરણરૂપ અને સ્વચ્છ જે ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. મારો ક્ષય છે જ નહિ. વૃત્તિઓરૂપ ઉપાધિઓની ધારાઓ દ્વારા નિરંતર નીકળતી સ્વચ્છ ચૈતન્યની ધારાઓની ખાણરૂપ, પ્રકાશરૂપ, અજરામર અને યોગીઓથી પણ જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી, એવું જે ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ છે, તે હું છું. સઘળા ભોક્તાઓના સમૂહો પ્રત્યે તે તે ભોગોની વૃત્તિઓરૂપ ઉપાધિઓ દ્વારા રસની ધારાની પેઠે જેનું સ્વરૂપ નિરંતર પડયા કરે છે, એવું અજરામર, અખંડ અનુભવરૂપ અને નિર્લેપ, સમાધિમાં સુષુપ્ત જેવું શાંત, જ્ઞાનમય અને નિર્મળ સ્વરૂપવાળું જે ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. સઘળાં વિષયસુખોથી ઉત્તમ સુખરૂપ સ્વયંપ્રકાશ અને વાસનાઓથી રહિત જે ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. ખાંડ આદિ મીઠા પદાર્થોના સ્વાદનો અનુભવ કે જે જીભથી ગળે ઊતરતાં સુધીના થોડા કાળ સુધી જ રહે છે, તે જ અનુભવ જ્યારે મર્યાદાવાળાં દેશ, કાળ તથા ચિત્તાદિક આનંદના એક રસથી જણાય, ત્યારે અખંડ થઈ જાય છે; એ અખંડ અનુભવ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ હું છું; જેનું ચિત્ત રાત્રે સ્ત્રીમાં લાગેલું હોય, તે પુરુષને ચંદ્રનો ઉદય થતાં જે અનુભવ સ્ત્રીમાંથી ખસીને અને ચંદ્ર સુધી પહોંચતાં પહેલાં વચમાં અખંડ ચૈતન્યરૂપે નિર્વિષયપણે રહે છે, તે બાધ વિનાનું ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ હું છું. પૃથ્વી ઉપર રહેલાં માણસોની દૃષ્ટિઓ આકાશમાં ચંદ્ર સુધી પહોંચતાં પહેલાં, વચમાં અખંડ અનુભવરૂપ અને વિષયોથી રહિત જે નિર્મળ ચૈતન્યશકિત રહે છે, તે બ્રહ્મ છે, અને તે બ્રહ્મ હું છું. સુખ-દુઃખ આદિ કલ્પનાઓથી રહિત, નિર્મળ, સાચો અનુભવરૂપ સ્વરૂપવાળો, ચૈતન્યરૂપ અને વિનાશ વગરનો જે પરમાત્મા છે, તે હું છું. અહીં રહેલા પુરુષનું મન, પોતાને ચોરવાનો વિષય દૂર પ્રદેશમાં હોય ત્યારે વચલા પદાર્થોને જોતું નથી, તે સમયે વચલા પ્રદેશમાં વિષયોના સ્પર્શરૂપ અપરાધ વગરની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે જ ચૈતન્યરૂપ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ હું છું. પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને બીજ એ સર્વનું મળવું થતાં અંકુરરૂપ, કાર્યોમાં બહાર નીકળવાને ઉપયોગી જે ચૈતન્યશકિત છે, તે બ્રહ્મ છે અને તે બ્રહ્મ હું છું. પોતાના જડ સ્વભાવમાં રહેનારાં ખજૂર, લીમડો અને ધિલોડાં આદિમાં રહેલી અને મધુર તથા કડવા આદિરૂપે પ્રકટ નહિ થયેલી સ્વાદની જે સામાન્ય સત્તા છે, તે ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે અને તે બ્રહ્મમાં સર્વત્ર સમરૂપે રહેલો હું છું. જે અનુભવરૂપ વૃત્તિ ગમતા પદાર્થનો લાભ થતાં, આનંદવાળી અને તે નહિ મળતાં ખેદવાળી થાય છે, તે જ વૃત્તિ શાસ્ત્રને અનુસરતા મનનના ઉદયથી સ્વચ્છ કરવામાં આવતા આનંદથી તથા ખેદથી રહિત થાય છે, તો તે નિર્દોષ બ્રહ્મ છે અને તે બ્રહ્મ હું છું. પૃથ્વીથી માંડીને સૂર્ય પર્યંત ફેલાયેલ દૃષ્ટિરૂપે જે દોરી છે, તેના મધ્ય જેવું એટલે વિષયોને પ્રકાશ આપનારી શકિતવાળું

* ચૈતન્ય એ એક જ તત્ત્વ.

છતાં પણ વિષયો વગરનું, શાંત, નિર્મળ તથા વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે હું છું. જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં સાક્ષીસ્વરૂપ, ત્રણે અવસ્થાઓનો ત્યાગ કરતાં ચોથી અવસ્થાવાળું, નિર્દોષ અને આદિ તથા અંતથી રહિત જે ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. જેમ સેંકડો ખેતરોમાં ઊગેલી શેરડીઓમાં મીઠાશ એકરૂપે રહેલી છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં એકરૂપે રહેનાર અને અખંડિત જે ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. સર્વમાં વ્યાપક, વિકારરહિત, સ્વચ્છ સ્વરૂપ અને સૂર્યની પ્રભાની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનાર તથા વ્યાપક જે અતિ રમણીય ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે તે હું છું. મનુષ્યલોક સંબંધી સંભોગના તુચ્છ આનંદમાં અને દેવલોક સંબંધી અમૃતના સ્વાદમાં મોટા આનંદમાં રહેલા સામાન્ય અનુભવની પેઠે, જે સર્વમાં કેવળ અનુભવચૈતન્યરૂપ અવિનાશી બ્રહ્મ છે, તે હું છું. કમળની નાળમાં તંતુની જેમ દેહમાં રહેલું છતાં પણ ગુપ્ત સ્વરૂપવાળું અને દેહનું છેદન– ભેદન થતાં જેનું સ્વરૂપ ખંડિત થતું નથી, એવું જે નિર્દોષ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છે, તે હું છું. જેમ વાદળાંઓનો સમૂહ સઘળા આકાશમાં હોવા છતાં આમતેમ ખસ્યા કરે છે અને જોવામાં આવે નહિ એવાં સૂક્ષ્મ જળનાં બિંદુઓવાળો હોય છે, તેમ જે ચૈતન્યશક્તિ સઘળાં બ્રહ્માંડોમાં ભરપૂર થઈને રહેલી છતાં પણ સ્ફુરણરૂપ ચલનવાળી છે અને જોવામાં આવે નહિ એવા સૂક્ષ્મ જીવોવાળી છે, તે હું છું, દૂધમાં જેમ ઘીની સત્તા રહેલી છે, તેમ અનુભવમય સારવાળી અને સ્નેહમાત્રથી (ચીકાશ અને પરમ પ્રેમના પાત્રપણામાત્રથી) જણાતી જે અવિનાશી ચૈતન્યશક્તિ છે, તે હું છું. જેમ કડાંની બાજુબંધની તથા પહોંચીની રચનાવાળી અથવા રચના વિનાની સત્તા, સોનામાં રહેલી છે, તેમ આકારોની રચનાવાળી અથવા રચના વગરની દેહાદિકની સત્તા જે ચૈતન્યશક્તિમાં રહેલી છે, તે ચૈતન્યશક્તિરૂપ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ હું છું. પર્વત આદિ સઘળા પદાર્થોની બહાર તથા અંદર જે લેપ વિનાની ચૈતન્યશક્તિ સઘળે સ્થળે એક સત્તારૂપે રહેલી છે, તે ચૈતન્યશક્તિ હું છું. સઘળા પ્રકારની અનુભવવાળી વૃત્તિઓનો અકૃત્રિમ અને જેને કોઈ પ્રકારનો મેલ કે રેખા લાગુ જ પડતાં નથી, એવા અરીસારૂપ જે મોટું ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તે હું છું. ચિદાત્મા કે જે સઘળા સંકલ્પોનાં ફળોને આપનાર છે, સૂર્ય આદિ સઘળાં તેજોનો પ્રકાશ આપનાર છે અને જેને માટે સઘળા ગ્રાહ્ય ભોગોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે સઘળાં અવયવોમાં રહેલો હોવા છતાં સઘળા અવયવોથી ન્યારો છે અને સર્વદા સ્ફુર્યા કરે છે તેની ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે ઘરમાં, વસ્ત્રમાં, કિનારામાં અને ચારે પ્રકારનાં શરીરોમાં સત્તારૂપે રહેલો છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં પણ સુષુપ્તની પેઠે સામાન્ય રૂપે રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે અગ્નિમાં ગરમી, હિમમાં ઠંડી, અન્નમાં મીઠાશ, અસ્ત્રોમાં ધાર, અંધકારમાં કાળાશ અને ચંદ્રમાં ધોળાપણારૂપે રહે છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે બહાર તથા અંદર પ્રકાશરૂપે રહેલો છે, આત્મા હોવાને લીધે સમીપ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનને લીધે દૂર રહેલ છે અને પોતાના સત્યસ્વરૂપમાં જ રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે મધુર આદિ પદાર્થોમાં મધુરતા આદિ રૂપે રહેલ છે અને તીક્ષ્ણ આદિ પદાર્થોમાં તીક્ષ્ણતા આદિરૂપે રહેલ છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં, ચોથી અવસ્થામાં અને ચોથી અવસ્થાથી પણ પર, સર્વદા સર્વત્ર સમરૂપે રહેલો છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે સર્વ સંકલ્પોથી રહિત છે, જેમાં કોઈ કૌતુક (ભોગોની ઉત્કંઠા) નથી. અને જેમાં કોઈ પ્રકારનો રાગદ્વેષ આદિ વેગ નથી, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ, ચિદાત્મા કે જે ઉત્કંઠાઓથી રહિત છે, ભયથી રહિત છે. ચેષ્ટાઓથી રહિત છે, સર્વરૂપ છે, અંશો-

થી રહિત છે અને અહંકારથી પણ રહિત છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે સર્વની અંદર રહેલો છે, સર્વરૂપ હોવા છતાં પણ અપાર એકરૂપવાળો જ છે અને અપાર જીવોને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેનું અનુસંધાન કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે ત્રૈલોક્યમાં રહેલાં શરીરોરૂપી મોતીઓમાં ગૂંથાઈને ફેલાયેલ તંતુરૂપ છે અને જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિને કરનાર છે, તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જે પોતે જ ઘેરેલાં જગતોરૂપ પક્ષીઓને પોતાની અંદર લઈને વિચિત્રતાવાળી મોટી જાળની પેઠે છુપાઈને રહેલ છે તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જેમાં આ સઘળું જગત છે, જેમાં આ સઘળું જગત જરા પણ નથી, જે પોતે સૃષ્ટિમાં સર્વને સત્તા આપનાર હોવાથી સદ્રૂપ છે અને પ્રલયમાં સર્વનું અસત્ પણું કરનાર હોવાથી અસદ્રૂપ પણ એક જ છે. તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જે એક ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, પૂર્ણ છે, સઘળા આનંદોનું સ્થાન છે અને સઘળા આકારોમાં તથા વિહારોમાં રહેલ છે, તેને હું પામ્યો છું. ચૈતન્યરૂપી આ દીવો છે, જે સ્નેહના—પ્રેમના આધારે ઝગમગે છે, જેને જડ પદાર્થોના પવન ડોલાવ્યા કરે છે તોપણ હોલવાતો નથી અને જે સર્વ ઠેકાણે અંદર તથા બહાર તેમ જ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રકાશે છે, તેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે હૃદયરૂપી સરોવરમાં કમલિનીના કંદની જેમ છુપાયેલો છે, સઘળા હાથ, પગ આદિ અંગોને દોરડાંની જેમ બાંધી રાખે છે અને સઘળા લોકોના જીવનના ઉપાયરૂપ છે, તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જે ગરુડ આદિથી ન હરી શકાય એવા ક્ષીરસમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલા અને કેવળ ચંદ્ર આદિની પાસે જ નહિ રહેલા સાચા અમૃતરૂપ છે, તેનું અમે અનુસંધાન કરીએ છીએ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ ઇત્યાદિરૂપે પ્રગટ થયેલા અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેઓના સંબંધથી પણ રહિત રહેનારા શાંત ચિદાત્માનું હું અનુસંધાન કરું છું. ચિદાત્મા કે જે આકાશના કોશની જેમ નિર્લેપ હોવા છતાં આકાશ નથી અને સર્વ લોકોને આનંદ આપનાર છતાં રંગ નથી, તેને હું પામ્યો છું. ચિદાત્મા કે જે મોટા મહિમાવાળો હોવા છતાં સઘળી વિભૂતિઓથી રહિત છે અને આરોપની દૃષ્ટિથી કર્તા હોવા છતાં પણ અપવાદની દૃષ્ટિથી અકર્તા છે, તેનું હું અનુસંધાન કરું છું. 'આ સઘળું જગત હું છું, આ સઘળું જગત મારું જ છે, અપવાદની દૃષ્ટિથી હું અહંકાર પણ નથી અને અન્યરૂપ તો હું નથી જ' એવી રીતે હું પાકું સમજ્યો છું માટે જગત માયામય હોય તોપણ ભલે અને આત્મરૂપે સત્ય હોય તોપણ ભલે; હું તો સઘળા સંતાપોથી મુક્ત જ છું. ૧—૧૧૨

अखिलमिदमहं ममैव सर्वं त्वहमपि नाहमथेतरच्च नाहम् । इति विदितवतो जगत्क्षतं मे स्थिरमथवास्तु गतज्वरो भवामि ॥ ११२ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જીવન્મુક્તનિશ્ચયયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો*

જીવન્મુક્તોના વ્યવહારનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

इति निश्चयवंतस्ते महांतो विगतैनसः । सत्याः सत्ये पदे शांते समे सुखमवस्थिताः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આવી રીતના નિશ્ચયવાળા અને તેને લીધે સત્યતાને પામેલા એ નિષ્પાપ જનકરાજા આદિ મહાત્મા લોકો, શાંત અને સમતાવાળા સત્યપદમાં સુખથી રહેલા છે. આવી રીતના નિશ્ચયથી, પૂર્ણ બુદ્ધિવાળા અને રાગથી રહિત તથા સમચિત્તવાળા એ જીવન્મુક્ત લોકો જીવનને કે મરણને નિંદતા પણ નથી અને તેની પ્રશંસા પણ કરતા નથી. આવી રીતના નિશ્ચયને લીધે અતિ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યને પણ વેધવાના

* આ બારમા સર્ગમાં રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠનાં કહેવા પ્રમાણે જનક વગેરે જીવન્મુક્ત પુરુષોની સ્થિતિનું ગ્રહણ કર્યાનું કહેવામાં આવશે.

ચમત્કારવાળા હોવાથી નારાયણના ભુજની જેમ રહેલા સરળ તથા નમ્ર સ્વભાવવાળા અને જાણે બીજા મેરુ પર્વતો હોય તેવા દૃઢ એ મહાત્મા લોકો, વનોના ખંડોમાં, દ્વીપોમાં, નગરોમાં, દેવતાઓમાંનાં અનેક ઉપવનોમાં ને સ્વર્ગમાં દેવતાઓની જેમ રમતા હતા. એ મહાત્મા લોકો પુષ્પોથી ભરપૂર અને ઝૂલતા હીંડોળાઓવાળાં વિચિત્ર વનોમાં અને મેરુપર્વતનાં શિખરોની ટોચોમાં ફરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો શત્રુઓને જીતીને છત્રચામરોવાળાં, વિચિત્ર સમૃદ્ધિઓવાળાં અને વિચિત્ર પ્રકારનાં રાજ્યો કરતાં હતા. એ મહાત્મા લોકો ઘણા પ્રકારના શિષ્ટ લોકોના આચારો ઉપર ધ્યાન રાખીને, પોતે પણ વર્ણાશ્રમધર્મોને અનુસરતા હતા અને શ્રુતિઓમાં તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના યજ્ઞો વગેરે કરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો આ તમારી જેવી સંપત્તિઓથી રમણીય સ્ત્રીઓનાં હાસ્યોથી મનોહર લાગતા અને વિહારોથી તથા આહારોથી મનને દોરનારા વિશાળ મહેલોમાં શણગાર ધરીને મોજ કરતા હતા. એ મહાત્મા લોકો સુંદર આંબાવાળી, મંદાર નામનાં કલ્પવૃક્ષોથી દોરાયેલી અને અપ્સરાઓનાં ગાયનોથી છવાઈ રહેલી, નંદનવનના બગીચાઓની ભૂમિકાઓમાં આનંદ કરતા હતા. એ મહાત્માઓ સ્થાવર—જંગમ પ્રાણીઓથી ભરેલાં સર્વ ભુવનોમાં ફરતા હતા. અને જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાય છે, એવા યજ્ઞોની ક્રિયાઓ કરતા હતા તથા ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી સુખોમાં યોગ્ય રીતે વિનોદ કરતા હતા. વળી મરેલા મોટા હાથીઓનાં શબોથી દોરાયેલી, ભેરી નામનાં વાજાંઓના ભેંકાર શબ્દોથી ભયંકર લાગતી હતી અને જેમાં ઘણી ઘણી ફાઉડીઓ માંસાદિ ખાવાને માટે ભમતી હતી એવી સંગ્રામરૂપી સાગરોની ભૂમિકાઓમાંથી મોટાં મોટાં પરાક્રમો કરીને એ મહાત્માઓ તરી ગયા હતા. એ મહાત્માઓ ચિત્તને કઠણ રાખવાની જરૂરવાળી, ધનનું હરણ કરી જનારા શત્રુઓએ વધારેલી અને ક્રોધ તથા ક્ષોભને લીધે ભયંકર લાગનારી મોટી મોટી વિપત્તિઓમાં પણ પડયા હતા; પરંતુ મહાત્માઓનું મન રાગ વગરનું, ઉપાધિઓ વગરનું, ભ્રમ વગરનું, આસક્તિથી રહિત, સર્વથી છૂટેલું, અત્યંત શાંત અને પરમ સત્ત્વપણાને પામેલું હતું. મોટાં મોટાં સંકટો અને મોટાં મોટાં ઐશ્વર્યો આવી પડતાં પણ તેઓ જેમ તળાવોમાં મોટા પર્વતો ડૂબી જતા નથી તેમ તે સંકટોમાં ડૂબી જતા ન હતા. હે રામચંદ્રજી! જેમ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની શોભાથી સમુદ્ર છલકાઈ જાય છે, તેમ એ લોકો મોટા મોટા વિલાસોવાળી અતિ સુંદર લક્ષ્મીથી છલકાઈ જતા ન હતા. જેમ ગ્રીષ્મઋતુથી વનો કરમાઈ જાય છે, તેમ એ લોકો દુ:ખથી કે શોકથી કરમાઈ જતા ન હતા; અને જેમ ચંદ્રનાં ઝાકળબિંદુઓ પડવાથી ઔષધિઓ ખીલે છે, તેમ એ લોકો ભોગોના સમૂહોથી આનંદ પામતા ન હતા. હે રામ! એ લોકો કર્તાપણાનો આગ્રહ ન રાખતાં ભોગોને ભોગવતા હતા, પણ સારાં ફળો મળવાની કે નરસાં ફળો ટળવાની ઇચ્છા કરતા ન હતા. એ લોકો ધારેલાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં ફૂલી જતાં નહોતાં, શત્રુઓ વગેરેનાં દબાણો આવી પડતા ખિન્ન થતા નહોતા. સુખોની પ્રાપ્તિ થતાં રાજી થતા નહોતા અને સંકટોની પ્રાપ્તિ થતાં ગ્લાનિ પામતા નહોતા. એ લોકો કષ્ટોમાં મૂંઝાઈ જતા નહોતા, વિપત્તિઓનાં દબાણોથી શોકમા ડૂબી જતા નહોતા, શુભ ફળોની પ્રાપ્તિઓથી રાજી થતા નહોતા અને તમારી જેમ શોકમાં રોતા પણ ન હતા. પોતાના વ્યવહારને ચલાવવા જે કાંઈ કામ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, તે કામને આગ્રહ વિના કરતા હતા અને જાણે બીજા મેરુપર્વતો હોય તેમ કોઈ જાતના વેગમાં નહિ આવતાં સ્થિર રહેતા હતા. હે રામચંદ્રજી! તમે પણ સઘળા દોષોને નષ્ટ કરનારી એ દૃષ્ટિનો આધાર લઈને અને શુદ્ધ ચૈતન્યમાં જ આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરીને યોગ્ય ક્રમથી વિહાર કરો. આ સૃષ્ટિની પરંપરાને મારા કહ્યા પ્રમાણે જેવી છે તેવી જ જોયા કરતા ભ્રાંતિઓને ત્યજી દઈને

મેરુની જેમ સ્થિર અને સમુદ્રની જેમ ગંભીરતા રહો અને સર્વત્ર ચિત્તની સમતા ધારણ કરીને વર્તો. આ સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે; કેમ કે બ્રહ્મ જ જગતરૂપે પ્રતીત થયેલું છે. જગતમાં ક્યાંય કાંઈ પણ સાચું કે ખોટું નથી, પણ સઘળું અનિર્વચનીય* જ છે. હે રામચંદ્રજી! તમે સારી પેઠે બ્રહ્મપણાનો આશ્રય કરીને અનાદરથી સંસારનો ત્યાગ કરીને તથા કોઈ પદાર્થમાં બુદ્ધિને આસક્ત નહિ કરીને જીવન્મુક્ત થાઓ. તમે ભારે ઉદ્વેગ રાખીને શા માટે રડો છો? મૂઢની પેઠે શોક શું કરો છો? અને જેમ જળની ચકરીમાં તરણું ભમ્યા કરે, તેમ અસ્થિર ચિત્તવાળા થઈને કેમ ભમો છો?

રામ બોલ્યા: હે ગુરુ મહારાજ! મારું સંપૂર્ણ અજ્ઞાન દૂર થયું છે. જેમ સૂર્યના સંગથી કમળ ખીલે છે, તેમ તમારી કૃપાથી મને જ્ઞાન થયું છે. જેમ શરદઋતુમાં વરસાદનું ઝાકળ ખસી જાય છે, તેમ મારી ભ્રાંતિ દૂર થઈ છે. જેના સઘળા સંદેહો સારી પેઠે શાંત થઈ ગયા છે એવો હું હવે જેમ આપ કહો છો તેમ કરીશ. મદથી, મોહથી, માનથી અને મત્સરથી રહિત થયેલો, ઘણે કાળે શોકથી રહિત થયેલો અને બહુ જ લાંબે કાળે આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો હું હવે ફરી વાર બંધનના ભ્રમને નહિ પામતાં નિશ્ચયવાળી સ્વચ્છ બુદ્ધિથી જેમ આપ કહો છો, તેમ નિઃશંક રીતે કરીશ. ૧—૨૮

व्यपगतमदमोहो मानमात्सर्यमुक्तश्चिरतरमुदितात्मा शांतशोकश्चिरेण । पुनरसुलभमगच्छन् स्वच्छयैकान्तबुद्धया यदिह वदसि साधो तत्करिष्येऽविशङ्कम् ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જીવન્મુક્તવ્યવહારવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

* જગત સાચું છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તે નાશને વશ થાય છે; વળી તે ખોટું છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેનાથી અનેક વ્યવહારો થાય છે. તે જ સત્યપ્રાપ્તિમાં પણ સહાયક છે, માટે તેને વાણીથી ન બોલાય તેવું (અનિર્વચનીય) કહે છે.

સર્ગ ૧૩ મો*

વાસનાનો લય થવા પ્રાણનિરોધ કરવાનો ઉપદેશ

राम उवाच

सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये । जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्नूनं विश्रांतवानहम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે ગુરુ મહારાજ! ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અને વાસનાઓ દૂર થવાથી હું જીવન્મુક્ત બની ચૂક્યો છું; પણ બીજાઓને માટે પૂછું છું કે પ્રાણને રોકી વાસનાઓ દૂર કરીને કેવી રીતે જીવન્મુક્ત બનાય તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સંસારમાંથી નીકળવાની જે યુક્તિ છે, તે 'યોગ' એ શબ્દથી ઓળખાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓ રોકવી એ જ યોગ છે. અને તે યોગના બે પ્રકાર છે. એનો આત્મજ્ઞાનરૂપ એક પ્રકાર તો મેં સઘળા લોકોને સંભળાવીને પ્રકટ કર્યો; હવે પ્રાણના નિરોધરૂપ જે બીજો પ્રકાર છે, તે હું કહું છું તે તમે સાંભળો.

રામ બોલ્યા: એ બે પ્રકારોમાં સુલભ અને જેમાં દુઃખ ન પડે એવો કયો પ્રકાર છે કે જે જાણવામાં આવવાથી વિક્ષેપ ફરી કોઈ પણ સમયે અડચણ ન કરે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જોકે એ બંને પ્રકારો 'યોગ' એ શબ્દથી કહેવાય છે, તોપણ એ યોગ શબ્દના પ્રાણના નિરોધરૂપ પ્રકારમાં અત્યંત વપરાયેલો છે. આત્મજ્ઞાન અને પ્રાણને રોકવો, એ બંને ઉપાયો, સંસારમુક્તિના કામમાં સમાન છે; અને બંને એક જ ફળ આપનારા કહેવાય છે. કોઈને પ્રાણનો નિરોધ કરવો અશક્ય લાગે છે, તો કોઈને આત્મજ્ઞાન કરવું અશક્ય લાગે છે. હે રામચંદ્રજી! મને તો આત્મજ્ઞાન અત્યંત શક્ય લાગે છે. જે પુરુષ વિચાર કરવામાં કુશળ ન હોય, તેને જ આત્મજ્ઞાન અશક્ય લાગે છે. જ્ઞાનના અને અજ્ઞાનના સ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં

* તત્ત્વબોધથી વાસનાનો લય થવાનો ક્રમ કહીને હવે આ તેરમા સર્ગમાં પ્રાણના નિરોધથી વાસનાઓનો લય કરવાનો ક્રમ કહેવા માટે પીઠિકા ગોઠવવામાં આવશે.

શકિત ન હોય, તો જ યોગ્ય વિચારો ધ્યાનમાં આવતા નથી; પણ પ્રમાણોમાં કુશળતા ધરાવનારા પુરુષોને એ વિચારોમાં અકુશળપણું સ્વપ્નમાં પણ થવું સંભવતું નથી. અજ્ઞાન સર્વદા સાક્ષીથી જ પ્રસિદ્ધ થનારું હોવાને લીધે બીજાના આધારે પ્રકાશે છે અને જ્ઞાન તો સ્વયંપ્રકાશ છે માટે જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં ઘણું અંતર હોવાથી વિવેક થવાનો સંભવ છે; તેથી જેવું જ્ઞાન કરવું સહેલું છે, તેવો યોગ કરવો સહેલો નથી, યોગ કરવામાં હૃદય વગેરે ધારણાના પ્રદેશોમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાની અને આસનને યોગ્ય સ્થળ વગેરેની જરૂર હોવાથી યોગ સારી રીતે સધાતો નથી; અથવા જ્ઞાન સારી રીતે સધાય છે અને યોગ સારી રીતે સધાતો નથી, એવી ચિંતા કરવી જ યોગ્ય નથી; કેમ કે ઉદ્યોગમાં મંડયા રહેનારા ધીર પુરુષને જ્ઞાન કે યોગ એમાં કશું અશકય લાગતું નથી. હે રામચંદ્રજી! શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન અને યોગ એ બંને પ્રકારના કહેલા છે. તેઓમાંથી મેં તમારી પાસે જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે કે જે જ્ઞાન વિચારમાત્રથી સાધ્ય હોવાને લીધે અંદર જ રહેલું છે અને ખરી સમજણરૂપ હોવાને લીધે નિર્મળ છે. હવે યોગ કે જે પ્રાણની અને અપાનની સમતારૂપે પ્રસિદ્ધ છે, દેહરૂપી ગુફા દૃઢ હોય તો જ બની શકે એવો છે, સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળાઓને સિદ્ધિઓ આપનાર છે અને જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાઓને સાક્ષાત્કારના કારણરૂપ છે, તે વિશે જણાવું છું, તમે તે સાંભળો. હે રાજકુમાર! તમે ઉદ્યોગી ચિત્ત વડે પ્રાણના સંચારના નિરોધથી સિદ્ધ થવાની સ્થિતિને પામી અક્ષય આત્મપદમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના અભ્યાસની યુકિતથી સમાધિ લઈ જેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી એવા નિરતિશય આનંદરૂપ થઈને રહેશો. ૧—૧૩

मुखानिलस्फुरणनिरोधसंभवस्थितिं गतो नृपसुत चेतसाऽक्षये। समाहितस्थितिरिह योगयुक्तितः परे पदे प्रगलितभीर्निवत्स्यसि ॥१३॥

સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો*

મેરુપર્વતના એક શિખરનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अस्ति तावदनंतस्य तस्य क्वचिदयं किल। जगद्रूपः परिस्पन्दो मृगतृष्णा मराविव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! જેમ મરુભૂમિમાં ઝાંઝવાનું જળ દેખાય છે, તેમ યોગીઓ જ્યાં આરામ સેવે છે, તેવું જે અનંત પદ છે, તેના સ્ફુરણરૂપે આ જગત દેખાય છે. આ બ્રહ્માંડરૂપ વિવર્તમાં કમળથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા, મનુ વગેરેની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થયેલા છે; તેથી અને બીજાં પણ અનેક પ્રાણીઓના સમૂહરૂપ ભ્રમને પેદા કરનારા હોવાથી પિતામહ થઈને રહેલા છે. હું કે જે વસિષ્ઠ કહેવાઉં છું અને સારાં આચરણવાળો કહેવાઉં છું, તે એ બ્રહ્માનો માનસપુત્ર છું; અને આ ચાલતા વૈવસ્વત મન્વંતરમાં ધ્રુવે ધારણ કરેલા સપ્તર્ષિઓના લોકમાં રહું છું. હું એક સમયે સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની સભામાં બેઠો હતો, ત્યાં નારદ આદિ મુનિઓના મુખથી મેં લાંબા કાળ સુધી જીવનારાઓની (ચિરંજીવીઓની) કથાઓ સાંભળી હતી. કોઈ કથાના પ્રસંગમાં તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા અને થોડું બોલનારા પૂજ્ય શાતાતપ નામના મુનિએ કહ્યું કે, 'મેરુ પર્વતના ઈશાન ખૂણામાં માણિકયમય જે શિખર છે, તે ઉપર એક સુંદર કલ્પવૃક્ષ છે અને તે 'આમ્રવૃક્ષ' એવા નામથી પ્રખ્યાત છે. એ કલ્પવૃક્ષની ઉપર સોનેરી તથા રૂપેરી લતાઓથી ઘેરાયેલી દક્ષિણ તરફની શાખાની ગુફામાં પક્ષીઓનો એક માળો છે. જેને સંસારમાં ક્યાંય પણ રાગ નથી એવો ભુશુંડ નામનો એક મહાત્મા કાગડો જેમ બ્રહ્મા પોતાના વિશાળ ખીલેલા કમળમાં રહે છે, તેમ એ મોટા માળામાં રહે છે. હે દેવ! આ બ્રહ્માંડની અંદર એ કાગડો જેવી રીતે દીર્ઘ જીવન ભોગવે છે તેવી રીતે દીર્ઘ જીવન

*આ ચૌદમા સર્ગમાં વસિષ્ઠમુનિ ભુશુંડને જોવાની ઇચ્છાથી મેરુપર્વતના શિખરમાં ગયા એ કથા કહેવામાં આવશે અને તે શિખરનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ભોગવનારો આ સ્વર્ગમાં પણ બીજો કોઈ થયો નથી. અને થશે પણ નહિ. એ જ ખરો ચિરંજીવી છે, વીતરાગી છે. મહાત્મા છે, મહાબુદ્ધિમાન છે, વિશ્રાંત બુદ્ધિવાળો છે, શાંત છે, સાચો રમણીય છે અને એ જ સઘળા કાળને જાણનારો છે. એ કાગડો જે રીતે જીવે છે, તે રીતે જો અહીં જીવવામાં આવે તો જીવન પવિત્ર અને પરમ પુરુષાર્થને પ્રગટ કરે. એ પ્રમાણે શાતાતપ મુનિએ દેવોની સભામાં વાત કરતાં, મેં તેમને બીજી વાર પૂછ્યું, તો તેમણે ફરી પણ એ કાગડા વિષે તે પ્રમાણે જ વાત કરી અને તે સાચી જ હતી. કથા પૂરી થઈ રહેતાં સઘળા દેવો પોતપોતાને ઘેર ગયા પછી હું કૌતુકને લીધે એ ભુશુંડ નામના કાગડાને જોવાને માટે ત્યાંથી નીકળ્યો, મેરુપર્વતનું માણિક્યમય તે ઉત્તમ મોટું શિખર કે જ્યાં એ ભુશુંડ રહ્યો હતો, ત્યાં હું ક્ષણમાત્ર જઈ પહોંચ્યો. એ શિખર રત્નોથી અને ધાતુઓથી શોભી રહેલા પોતાના અગ્નિ જેવા તેજને લીધે, જાણે મદિરાના મદથી દિશાઓના સમૂહને રંગી દેતું હોય એવું લાગતું હતું. જાણે પ્રલયના અગ્નિમાંથી નીકળેલી જ્વાળાઓ એકઠી થઈને પિંડરૂપ બનેલી હોય એવું તે લાગતું હતું. ઊંચે ફેલાયેલી ઈન્દ્રનીલમણિઓની પ્રભાઓથી જાણે ધુમાડાવાળું હોય એવું તે જણાતું હતું અને પ્રકાશથી સઘળા આકાશને તે લાલ કરી દેતું હતું. જાણે જગતમાંની સઘળી રતાશોનો સમૂહ એ પર્વતમાં એકઠો થયો હોય એવું શોભતું હતું. જાણે સંધ્યાકાળનાં સઘળાં વાદળાંની એક ઘાટી ખાણ હોય એવું તે લાગતું હતું. જાણે યોગથી બ્રહ્મરંધ્રને ભેદીને સુષુમ્ણાથી નીકળવા ધારતો, મેરુપર્વતના પેટમાંથી નીકળીને ઉપરના પ્રદેશમાં આવેલો મેરુપર્વતનો જઠરાગ્નિ હોય એવું તે જણાતું હતું. જાણે વનની દેવીએ રમવાના કૌતુકથી મેરુપર્વતના ચંદ્રને લઈ લેવા માટે આકાશમાં પસારેલો અળતાના રસથી રંગાયેલો તેના હાથની આંગળીઓનો સમૂહ હોય એવું તે દેખાતું હતું. જાણે માળાઓની પેઠે ગૂંથાયેલી રાતી જ્વાળાઓથી આકાશમાં જવા માટે ઊંચે ચડીને પર્વત ઉપર રહેલા યજ્ઞનો અગ્નિ હોય એવું તે જણાતું હતું. જાણે ચકચકિત કિરણોરૂપી નખોની અણીઓવાળી ત્રણ ટોચોરૂપી આંગળીઓથી તારાઓને અડીને ગણવા માટે આકાશમાં પહોંચ્યું હોય એવું તે ઊંચું હતું. જાણે પૃથ્વીએ પોષેલી વનલક્ષ્મીનો ગાજતા મેઘોરૂપી મૃદંગોવાળો નૃત્યમંડપ હોય, એવું તે શોભતું હતું. ખીલતાં પુષ્પોના ગુચ્છોથી તે ભરપૂર હતું, ભ્રમરોના ગુંજારવથી ભરપૂર હતું, દંતપક્તિ પેઠે શોભતી તાડપત્રોની પંક્તિથી જાણે કોઈને હસતું હોય એમ તે સ્ફુરતું હતું, હિંડોળાઓમાં ઝૂલતા અપ્સરાઓના સમૂહથી યુક્ત હતું અને સઘળાં પામર પ્રાણીઓના મદમાં અને કામમાં વધારો કરતું હતું. વળી તે ગુફાઓની શિલાઓ પર થાક લેતાં દેવતાઓનાં જોડાંઓથી દીપી રહ્યું હતું, આકાશની શોભાથી તથા ગંગાજીના શ્વેત પ્રવાહની શોભાથી અને ઊભા વાંસની શોભાથી જાણે તે ઉત્તમ મૃગચર્મને ઓઢીને તથા જનોઈ પહેરીને અને હાથમાં દંડ લઈને કોઈ બુઢ્ઢો બ્રહ્મચારી ઊભો હોય એવું લાગતું હતું; ગંગાજીના ઝરાઓથી ગાજી રહેલા લતામંડપોમાં બેઠેલા દેવતાઓથી શોભી રહ્યું હતું; સુગંધર્વોનાં ગાયનોથી મનનું આકર્ષણ કરતું હતું; સુગંધોથી ભરેલા મધુર પવનવાળું હતું; ખીલેલાં સોનેરી કમળોરૂપી માથાના શણગારોવાળું હતું અને તારાઓરૂપી રત્નોથી શણગારેલું હતું. આમ પીળા રંગનું તે મેરુનું શિખર આકાશના પારને પહોંચેલું હોય એવું જણાતું હતું. ધોળાં, લીલાં, પીળાં અને રાતાં બગીચાઓનાં પુષ્પોના સમૂહોરૂપી નવા નવા રંગોથી જાણે આકાશમાં નિર્મળ ચિત્રોને બનાવતું હોય, એવું લાગતું હતું અને દેવતાઓની સ્ત્રીઓનું વિહારસ્થાન હતું. ૧—૨૭

सितहरितपीतपाटलधवलैर्वनकुसुमराशिनवरंगः। दिवि विहितामलचित्रं लीलाचलममरयुवतिवर्गस्य ॥ २७ ॥

સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

મેરુપર્વતના શિખર પરના કલ્પવૃક્ષનું ને ત્યાં રહેતા ભુશુંડ વગેરેનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

कुसुमापूर्णकल्पाभ्रकुंतले तस्य मूर्धनि ।
कल्पांगमहमद्राक्षं शाखाचक्रमिव स्थितम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! પુષ્પથી ભરપૂર મોટાં મોટાં વાદળાંરૂપી કેશોવાળા એ શિખરના મસ્તક ઉપર તે કલ્પવૃક્ષ મારા જોવામાં આવ્યું કે જે કલ્પવૃક્ષ ચારે બાજુ સરખી રીતે ફેલાયેલી શાખાઓને લીધે જાણે શાખાઓનો જ સમૂહ હોય એવું લાગતું હતું. તે પરાગોરૂપી વાદળાંથી ઘેરાયેલું હતું, રત્નમય ગુચ્છોથી ઊંચી શોભાને પામેલું હતું, ઊંચાઈથી આકાશને જીતી લેતું હતું, એક શિખર ઉપર જાણે બીજું શિખર ચડાવવામાં આવ્યું હોય એવું તે લાગતું હતું, વચમાં આવેલા તારાઓને લીધે જાણે બમણાં પુષ્પોવાળું હોય એવું જણાતું હતું, વચમાં આવેલાં વાદળાંને લીધે જાણે બમણો પહેવાળું હોય એવું જણાતું હતું, વચમાં આવતી વીજળીઓને લીધે જાણે બમણી મંજરીઓવાળું હોય એવું જણાતું હતું, શાખાઓમાં કિન્નરોની સ્ત્રીઓનાં ગાયનને લીધે જાણે ભ્રમરોના બમણા ગુંજારવવાળું હોય એવું જણાતું હતું અને હિંડોળાઓમાં હીંચતી અપ્સરાઓના હોઠ આદિ અંગોના દેખાવને લીધે જાણે બમણી કુંપળોવાળું હોય એવું લાગતું હતું. વળી મનગમતો વિહાર કરવા પક્ષીઓનો વેશ ધારણ કરીને શાખાઓમાં ફરતા સિદ્ધ લોકોના તથા ગંધર્વ લોકોના સમૂહોને લીધે જાણે બમણા પક્ષીઓથી ઘેરાયું હોય એવું તે જણાતું હતું; સ્વચ્છ ઝાકળથી બમણી થયેલી રત્નોની કાંતિરૂપ છાલથી જાણે વસ્ત્રો પહેરીને ઊભું હોય એવું દેખાતું હતું; જાણે ચંદ્રના બિંબનું આલિંગન મળવાથી અમૃતના સરસથી ભરપૂર થઈને બમણાં પોષાયેલાં હોય એવાં મોટાં ફળોથી દીપી રહ્યું હતું અને શાખાઓનાં મૂળોમાં ભરાયેલાં પ્રલયકાળનાં વાદળાંને લીધે જાણે બમણા પ્રદેશોવાળું હોય એવું તે જણાતું હતું. એ કલ્પવૃક્ષની શાખાઓમાં દેવતાઓ, પાંદડાંમાં કિન્નરો, ઘટાઓમાં મેઘો અને જળવાળા પ્રદેશોમાં બીજા દેવ આદિ લોકો વિશ્રામ લેતા હતા. અપ્સરાઓરૂપી ભ્રમરીઓ પોતાનાં કંકણોના શબ્દોથી ભ્રમરોને દૂર કરીને એ મોટા આકારવાળાં વૃક્ષોનાં પુષ્પોમાંથી રસ ચૂસતી હતી. દેવતાઓ, કિન્નરો, ગંધર્વો અને વિદ્યાધરો એની ચારે દિશાઓમાં ફરતા હતા. છેડા વિનાની દસે દિશાઓને ભરપૂર કરીને ઊભેલું હોવાથી એ કલ્પવૃક્ષ જાણે કોઈ બીજું બ્રહ્માંડ હોય એવું જણાતું હતું. ઘાટી કળીઓથી, ઘાટાં કોમળ પાંદડાંથી, ઘાટાં ખીલેલાં પુષ્પોથી, ઘાટી વનરાજિથી, ઘાટી મંજરીઓથી, ઘાટાં મણિમય ગુચ્છોથી, ઘાટાં દિવ્ય વસ્ત્રોથી, ઘાટાં રત્નોથી અને લતાઓના સમૂહથી તે ભરેલું હતું. સર્વ પ્રદેશોમાં પુષ્પોના સમૂહોથી, ફળોથી, પાંદડાંઓ અને સુગંધી પરાગોથી અત્યંત વિચિત્ર લાગતું હતું. એ કલ્પવૃક્ષની ડાળીઓમાં, લતાઓથી વીંટાયેલા ભાગોમાં, લતાઓમાં, પાંદડાંમાં, ઉપરના ભાગોમાં અને પુષ્પોમાં માળાઓની અંદર રહેલાં ઘણાં ઘણાં પક્ષીઓ મારા જોવામાં આવ્યાં. ચંદ્રની કળાઓના ટુકડાઓ જેવા કમળની નાળોના ટુકડાઓનાં અને કમલિનીઓના ધોળા કંદોના ભક્ષણથી પોષાતા બ્રહ્માના વાહનરૂપ કેટલાએક હંસો જોવામાં આવ્યા. બ્રહ્માના હંસોનાં બચ્ચાં કે જેઓ સામવેદનું ગાન કરતાં હતાં, ૐકારનું તથા વેદોનું રટણ કરતાં હતાં અને ગુરુમુખથી બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતાં હતાં, તે પણ જોવામાં આવ્યાં. અગ્નિના વાહનરૂપ પોપટો કે જે મંત્રોના સમૂહનું ઉચ્ચારણ કરતા હતા, સ્વાહાકારના જેવા શબ્દો કરતા હતા, મનોહર હોવાને લીધે દેવતાઓની દૃષ્ટિઓનું આકર્ષણ કરતા હતા. કેટલાએક યજ્ઞોની વેદીઓ-

*આ પંદરમા સર્ગમાં શિખર ઉપરનાં કલ્પવૃક્ષનું, પુષ્પો તથા પક્ષીઓ વગેરેની સંપત્તિઓનું, શાખામાંના કાગડાઓના સમૂહનું અને તે સમૂહમાં ભુશુંડનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

માં પાથરેલા દર્ભોનાં પીંછાં જેવા રંગવાળા હતા, કેટલાએક કાળા હતા, કેટલાએક હાડકાંના જેવા ધોળા હતા, કેટલાએક વીજળીઓના જેવા હતા અને કેટલાએક કાળાં વાદળાં જેવા હતા, તેઓ પણ જોવામાં આવ્યા, કાર્તિકેયના વાહનરૂપ મોર કે જે ઉત્તમ પીછાંવાળા હતા, કાર્તિકેયે ઉપદેશ કરેલા સઘળા શિવશાસ્ત્ર સંબંધી વિજ્ઞાનમાં પ્રવીણ હતા; અને તેમનાં પીછાંના સમૂહનું પાર્વતી રક્ષણ કરતાં હતાં; તેઓ તથા તેઓના અગ્નિની જ્વાળાઓની પેઠે દીપતી કલગીઓવાળાં બચ્ચાં પણ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યાં. આકાશમાં જ જન્મેલાં અને ધરતી ઉપર નહિ ઊતરતાં મરણ પર્યંત આકાશમાં જ રહેનારાં કેટલાંએક 'આકાશપક્ષી' નામનાં પક્ષીઓનાં કુટુંબો, કે જેઓ માળાઓ બાંધીને રહ્યાં હતાં અને શરદઋતુનાં વાદળાંના જેવા આકારોવાળાં હતાં, તેઓ પણ મારા જોવામાં આવ્યાં. કેટલાંએક બ્રહ્માના હંસોથી ઉત્પન્ન થયેલાં, કેટલાંએક અગ્નિના પોપટોથી ઉત્પન્ન થયેલાં, કેટલાંએક કાર્તિકેયના મયૂરોથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને કેટલાંએક આકાશપક્ષીઓથી ઉત્પન્ન થયેલાં, જુદી જુદી જાતનાં પક્ષીઓ પણ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યાં. બબ્બે મોઢાવાળાં અને સોનેરી રંગની કલગીવાળાં ભરદ્વાજ નામનાં પક્ષીઓ ચકલાં, બલ નામનાં પક્ષીઓ, ગીધો, કોયલો, ક્રૌંચો, કૂકડાં, ગરજો, નીલકંઠો, બગલીઓ અને બીજી પણ ઘણી જાતોનાં પક્ષીઓ કે જે જથ્થાબંધ હોવાને લીધે જાણે બ્રહ્માંડનાં સઘળાં પક્ષીઓ એકઠાં થયાં હોય એવાં લાગતાં હતાં, તેઓ પણ એ વૃક્ષ પર મારા જોવામાં આવ્યાં. પછી અત્યંત દૂર પ્રદેશમાં રહેલી એ વૃક્ષની એક દક્ષિણ તરફની મોટાં મોટાં પાંદડાંવાળી શાખા ઉપર મેં આકાશમાં ઊભાં ઊભાં દૃષ્ટિ કરી, ત્યારે જાણે લોકાલોક નામના પર્વતના અરણ્યમાં રહેલાં પ્રલયકાળનાં વાદળાંનો સમૂહ હોય, તેમ, તે શાખામાં રહેલું અને મંજરીઓની જાળથી ઢંકાયેલું સઘળા શરીરે કાળા એવા કાગડાઓનું મંડળ ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યું. એ મંડળને હું જોતો હતો, ત્યાં તો રંગબેરંગી ફૂલનાં બિછાનાં પાથર્યાં હતાં, જ્યાં અનેક પ્રકારની સુગંધી ફેલાઈ હતી અને જ્યાં અપ્સરાનાં મનને પણ રુચે તેવા તે શિખરોનાં કોતરોમાં કાગડાઓની સભા મારા જોવામાં આવી. એ સભામાં સુંદર ગુચ્છોથી સુગંધીવાળા, અત્યંત શાંત આકારોવાળા અને જાણે વાયુએ સમભાગે છેદીને ગુફામાં ઘાલી લીધેલાં વાદળાં હોય એવા કાગડાઓ બેઠેલા હતા. એ કાગડાઓના મધ્યમાં જાણે કાળા કાચના ટુકડાઓમાં મોટો ઈન્દ્રનીલમણિ હોય તેવો શોભતો, ઊંચા શરીરવાળો, શાંતિથી ભરપૂર મનવાળો, માન આપવા યોગ્ય સમતાવાળો, સઘળાં અંગોમાં સુંદરતાવાળો, પ્રાણના ચલનના નિરોધથી સર્વદા અંતર્મુખ રહેનારો, સુખી, ચિરંજીવી, સઘળા જગતે જાણેલા લાંબા આયુષ્યવાળો અને કલ્પોના અનેક ઉત્પત્તિ—નાશોને જોવાથી અનુભવ પામેલા મનવાળો 'ભુશુંડ' એ નામથી ખ્યાતિ પામેલો કાગડો ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યો. એ કાગડો પ્રત્યેક કલ્પોમાં રુદ્ર તથા અગ્નિ આદિ લોકપાલોના જન્મોની પરંપરાને ગણીગણીને થાકી ગયો હતો, થઈ ગયેલાં દેવતાઓનાં, દૈત્યોનાં તથા રાજાઓનાં નામ જાણતો હતો, પ્રસન્ન તથા ગંભીર મનવાળો હતો, ચતુર હતો, સ્નેહથી ભરેલી તથા મનોહર વાણીવાળો હતો, ઝીણા વિષયોને પણ સરળતાથી સમજાવનારો હતો, સઘળા શાસ્ત્રીય વિષયોને જાણનાર હતો, મમતાથી તથા અહંતાથી રહિત હતો, મૃત્યુને પણ પુત્રની જેમ પ્યારો હતો, બ્રહ્મરૂપ હોવાને લીધે સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓને સઘળી રીતે વર્ણનના પ્રસંગમાં માન્ય હોવાથી સર્વને સુહૃદ, બંધુ તથા મિત્ર સમાન હતો, બુદ્ધિથી બૃહસ્પતિનો પણ ગુરુ થાય એવો હતો, અસંગપણાથી વ્યવહાર કરનાર હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત હતો અને સૌમ્ય, પ્રસન્ન, મધુર મનવાળો, પ્યારો લાગે એવો, અંદર અખંડ શીતળતાવાળો, કમળને (મનને તથા પદ્મને) પોતામાં જ રાખ-

નારો, સ્વચ્છ, ગંભીરતાને નહિ તજનારો, સ્પષ્ટ જણાતા આશયની શોભાવાળો અને વિશાળ આશયવાળો હોવાને લીધે સરોવરની પેઠે તે શોભતો હતો. ૧—૩૪

सौम्यः प्रसन्नमधुरो रसवान् महात्मा हृद्यः सरोवर इवांतरखंडशैत्यः । हृत्पुंडरीककुहरं व्यवहारवेत्ता गांभीर्यमच्छमजहत्प्रकटाशयश्रीः ॥३४॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુંડદર્શન' નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો*

ભુશુંડે વસિષ્ઠમુનિનો કરેલો સત્કાર

वसिष्ठ उवाच

अथ तस्याहमपतं दीप्यमानवपुः पुरः ।
किंचिद्विक्षोभितसभः खान्नक्षत्रमिवाचले ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! પછી જેમ ચળકતો તારો આકાશમાંથી પર્વત પર પડે, તેમ શોભતાં શરીરવાળો હું કાંઈક એ સભા ક્ષુબ્ધ થાય એવી રીતે, આકાશમાંથી તે ભુશુંડની સમીપમાં ઊતર્યો. જેમ પૃથ્વીના કંપથી સમુદ્ર ક્ષુબ્ધ થાય છે, તેમ મારા ઊતરવાના મંદ પવનથી નીલ કમળોવાળા તળાવ જેવી એ કાગડાઓની સભા ક્ષુબ્ધ થઈ. હું ત્યાં અચાનક રીતે ગયો, તોપણ મને દેખતાં જ એ ભુશુંડ જાણી ગયો કે 'આ વસિષ્ઠમુનિ આવ્યા છે.' પછી જેમ પર્વતમાંથી વાદળાંનું બચ્ચું ઊઠે, તેમ પાંદડાંના ઢગલામાંથી ઊઠીને તે ભુશુંડે 'હે મુનિ! ભલે પધાર્યા' એમ મધુર શબ્દોથી કહ્યું. જેમ મેઘ ઠંડી બરફની કણીઓનો સમૂહ આપે, તેમ એ ભુશુંડે તરત જ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા બે હાથ વડે મને પુષ્પાંજલિ આપી. કોઈ નોકરને આજ્ઞા નહિ કરતાં, કાગડાઓનો અધ્યક્ષ એ ભુશુંડ પોતે જ 'આ આસન' એમ બોલી, જાતે ઊઠીને મારે માટે કલ્પવૃક્ષનાં નવાં પાંદડાંને લાવ્યો અને સભાના કાગડાઓની પાંખો પણ તેના ઊઠવાને લીધે, તેઓની કાંતિઓની પેઠે ફેલાતાં તથા મારું બેસવું થયા પછી જ બેસવું એવી ઇચ્છાથી, એ સઘળા કાગડાઓ પોતપોતાનાં આસનો ઉપર દૃષ્ટિ કરવા લાગતાં હું કલ્પવૃક્ષની લતાઓના પુંજમાં ભુશુંડની સાથે જ તે આસન પર બેઠો અને તે પછી એ બીજા કાગડાઓ પણ અમારી ચારે બાજુ પોતપોતાનાં આસનો પર બેઠા. પ્રસન્ન થયેલા મનવાળા એ મહાતેજસ્વી ભુશુંડે મારું પૂજન કર્યા પછી પ્રેમને લીધે નીચે પ્રમાણે મધુર વચન કહ્યું :

ભુશુંડ બોલ્યો : અહો ! આપે લાંબે કાળે અમારા ઉપર કૃપા કરી છે અને જેમ અમૃતથી વૃક્ષો ખીલે તેમ આપનાં દર્શનથી અમે પાવન થયા છીએ. હે મુનિ ! આપ કે જે સઘળા પૂજ્યોમાં મુખ્ય છો, આપ મારા લાંબા કાળનાં પુણ્યોના સમૂહથી પ્રેરાઈને હમણાં ક્યાંથી પધારો છો ? આ મહામોહરૂપી જગતમાં લાંબા કાળથી વિહાર કરતા હોવા છતાં આપના પવિત્ર ચિત્તમાં સમતા તો અખંડિત રહી છે ને ? આપ શરીરને કષ્ટ આપીને શા માટે અહીં પધાર્યા છો ? અમે આપનાં વચનો સાંભળવા આતુર છીએ, માટે અમને આપે આજ્ઞા કરવી જોઈએ. હે મહામુનિ ! હું આપનાં ચરણનાં દર્શનના પ્રભાવથી આપના અહીં પધારવાનું સઘળું કારણ જાણી ચૂક્યો છું. આપે અહીં પધારીને અમને પુણ્યવાન કર્યા છે. ચિરંજીવીઓની ચર્ચાઓ ચાલતાં અમે આપના સ્મરણમાં આવ્યા છીએ અને તેથી જ આપે આપના ચરણકમળથી આ અમારા નિવાસને પવિત્ર કર્યો છે. હે મુનિ! આપના પધારવાનું કારણ મારા જાણવામાં આવી ચૂક્યું છે, તોપણ હું પૂછું છું તેનું કારણ એ છે કે મને આપનાં વચનામૃતનો સ્વાદ લેવાની આતુરતા બહુ વધી છે.

*આ સોળમા સર્ગમાં ભુશુંડે પોતાની પાસે આવેલા વસિષ્ઠમુનિનો આસનાદિકથી સત્કાર કર્યો અને વસિષ્ઠે તેને તેનાં જન્મકર્મ વગેરે પૂછયાં, એ કથા કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ત્રણે કાળના નિર્મળ જ્ઞાનવાળા એ ચિરંજીવી ભુશુંડે એ પ્રમાણે ભાષણ કર્યું એટલે મેં તેને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે પક્ષીઓના મહારાજ! તમે જે કહ્યું તે સાચું છે. હું લાંબા કાળ સુધી જીવનારા તમને જોવા માટે જ આજ અહીં આવેલો છું. તમે અત્યંત શીતળ અંતઃકરણવાળા છો, કુશળ છો અને આત્મજ્ઞાની હોવાને લીધે આ ભયંકર સંસારરૂપી જાળમાં પડયા નથી, એ બહુ સારું છે. હે મહારાજ! હવે ખરેખર મારા આ સંશયને કાપો. હું પૂછું છું કે આપ કયા કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો? શી રીતે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત થયા છો? આપનું આયુષ્ય કેટલું છે? બની ગયેલા કયા કયા વૃત્તાંતોનું આપને સ્મરણ છે? અને લાંબી દૃષ્ટિવાળા આપે કોના કહેવાથી અહીં નિવાસ કર્યો છે?

ભુશુંડ બોલ્યો : હે મુનિ! આપ જે કાંઈ પૂછો છો, તે સર્વના હું ઉત્તરો આપું છું. આપ ઉતાવળને છોડી દઈને સાવધાનપણાથી મારી વાત સાંભળો. ત્રૈલોકયના પ્રભુઓ પણ જેઓનું પૂજન કરે છે એવા આપ જેવા ઉદાર બુદ્ધિવાળા મહાત્મા પુરુષો, જે વાતને સાંભળે તે વાત કહેવાથી જેમ મેઘની છાયા ફેલાવાથી સૂર્યનો તાપ નાશ પામે તેમ સઘળું અશુભ નષ્ટ થાય છે. ૧—૨૩

युष्मद्विधास्त्रिभुवनप्रभुपूज्यरूपा आकर्णयन्ति यमुदारधियो महान्तः। तेनाशुभं प्रकथितेन विनाशमेति मेघास्पदेन विभवेन यथार्कतापः ॥२३

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'વસિષ્ઠ—ભુશુંડસમાયોગ' નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો*

ભુશુંડના સ્વરૂપનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अथ राम भुशुंडोऽसौ न प्रहृष्टो न वक्रधीः। सर्वांगसुंदरः श्यामः प्रावृषीव पयोधरः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! પછી એ ભુશુંડ કે જે હર્ષથી તથા શોકથી રહિત હતો, વર્ષાઋતુના મેઘના જેવો શ્યામ અને સઘળાં અંગોમાં સુંદર હતો. પ્રેમાળ તથા ગંભીર વચનવાળો હતો, પ્રથમ મંદ હાસ્ય કરીને પછી બોલવાની ટેવવાળો હતો, ત્રણે લોકની સ્થિતિને હાથમાં રહેલા બીલાની જેમ પૂરી રીતે જાણી ચૂકયો હતો, સઘળા ભોગોના સમૂહને તરણા સમાન લેખતો હતો, લોકોની વિષયો ઉપરની દોડાદોડમાં કેવળ જન્મ–મરણરૂપ માઠાં જ ફળ થાય છે એવા નિશ્ચયવાળો હતો. બ્રહ્મવિદ્યાના આગલા–પાછલા સઘળા વિષયોને જાણનાર હતો; ધીર, સ્થિર તથા મોટા શરીરવાળો હતો, શાંત હોવાને લીધે મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસમુદ્રના જેવો લાગતો હતો, પૂર્ણકામ હતો, શુદ્ધ હતો, ઠરેલી બુદ્ધિવાળો હતો, શાંત હતો, પરમાનંદમાં મસ્ત હતો, સંસારની સઘળી વસ્તુઓ પ્રકટ થઈ લોપ પામે છે એ માયાથી તથા આત્મતત્ત્વથી જ થાય છે એવી પાકી સમજણવાળો હતો; વીણાના ગાયન જેવાં પ્યારાં, મીઠાં તથા યોગ્ય વચનો બોલનારો હતો, જાણે સઘળા ભયોને હરનાર પરમાત્મા જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે નવા સ્વરૂપને ધારણ કરીને બેઠેલા હોય એવો લાગતો હતો, પરમ આનંદથી યુકત હતો અને મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં ઉદ્યોગી થયેલા મુખથી બહુ જ પ્યારો લાગતો હતો, તેણે વિનય વગેરે રીતિને અનુસરીને ક્રમપૂર્વક પોતાના શુદ્ધ તથા અજરામર સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે, સુંદર મેઘ જેમ ગર્જનાથી ભ્રમરને કહે,

* આ સત્તરમા સર્ગમાં ભુશુંડના જીવન્મુકતપણાનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરીને પછી તે ભુશુંડ પૂછેલી વાતનો ઉત્તર દેવા લાગ્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

તેમ નિર્મળ વાણીથી મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

इदममलगिरा समाह शुद्धममृतमनुज्झितसंभ्रमक्रमेण । कथयितुमखिलं निजं स्वरूपं मधुपमिव स्तनितेन मुग्धमेघः ॥ ७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુંડસ્વરૂપવર્ણન 'નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો*

માતૃકાઓના ઉન્માદનું વર્ણન

भुशुंड उवाच

अस्त्यस्मिञ्जगति श्रेष्ठः सर्वनाकनिवासिनाम् । देवदेवो हरो नाम देवदेवाभिवंदितः ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વસિષ્ઠ મુનિ ! આ જગતની અંદર સઘળા દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને જેને બ્રહ્માદિક પણ પ્રણામ કરે છે, એવા સદાશિવ નામે એક મોટા દેવ છે. જેમ આંબાના અર્ધા શરીરમાં ભ્રમરોની હાર જેવી નેત્રોવાળી અને ઊંચા ગુચ્છોરૂપ સ્તનોવાળી લતા રહેલી હોય છે, તેમ એ સદાશિવના અર્ધા શરીરમાં ભ્રમરોની પંક્તિ જેવાં નેત્રોવાળાં અને ઊંચા ગુચ્છો જેવાં સ્તનોવાળાં પાર્વતી નામનાં પત્ની રહેલાં છે. એ સદાશિવનો, જટાજૂટ હિમના જેવી તથા મોતીના હાર જેવી ધોળી અને લહરીઓથી ગૂંથાયેલી ગંગાજીરૂપ પુષ્પમય માળાઓથી વ્યાપ્ત છે. ક્ષીરસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો, જેમાંથી અમૃતના ઝરાઓ નીકળ્યા કરે છે એવો અને પ્રતિબિંબોને લેનારો ચંદ્રમા સદાશિવનો ચૂડામણિ છે. ચૂડામણિરૂપ ચંદ્રના બિંબમાંથી નિરંતર પડતા અમૃતનાઝરા એ અમૃતરૂપ કરી નાખેલું કાલકૂટ નામનું ઝેર સદાશિવના કંઠમાં ઈન્દ્રનીલમણિની પેઠે આભૂષણનું કામ કરે છે. જગતનો પ્રલય કરનાર નેત્રના અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, બહુ જ ઝીણી અને જેમાંથી ઊડતા કણોની રેખાઓ મોટી ચક્રીઓ જેવી દેખાય છે એવી પ્રલયકાળની ધોળી ભસ્મને એ સદાશિવ યોગશક્તિથી ઉત્પન્ન કરેલા જળ વડે પલાળીને પોતાનાં અંગ પર લગાવે છે. ચંદ્રની પ્રભાને પણ ઝાંખી પાડે એવાં ધોળાં હાડકાંને સદાશિવ માળા વગેરેના આકારોથી ગોઠવી પોતાનાં અંગોમાં રત્નોનાં આભૂષણોની જેમ ધારણ કરે છે. ચંદ્રના અમૃતથી ધોવાયેલું, વાદળાંરૂપી કાળા છેડાઓવાળું અને તારાઓરૂપી છાંટણાંથી વિચિત્ર લાગતું આકાશરૂપી વસ્ત્ર જ એ સદાશિવે પોતાનાં અંગો પર ધારણ કરેલું છે. ઊડતી ભસ્મોને લીધે હિમ જેવું ધોળું લાગતું, નગરો આદિ પ્રદેશોથી દૂર ભાગમાં રહેલું અને ભમતી શિયાળીઓથી મોટા મોટા પરિપકવ માંસોના ઢગલાઓથી તથા ભાત વગેરેનાં બલિદાનોથી ભરપૂર રહેનારું સ્મશાન જ એ સદાશિવનું પ્યારું ઘર છે. ખોપરીઓની માળાઓરૂપી આભરણોવાળી, લોહી, ચરબી તથા મદ્યનું પાન કરનારી અને આંતરડાંરૂપી માળાઓથી સઘળાં અંગોમાં શોભી રહેલી માતૃકાઓ એ સદાશિવને ક્રીડામાં સહાય કરે છે. ચારે તરફ ગતિ કર્યા કરતા, ચળકતા સુવર્ણના જેવી કાંતિઓવાળા, કોમળ અંગોવાળા અને જેઓનાં માથાંમાં મણિઓ ઝળકયા કરે છે એવા સર્પો એમનાં કંકણો છે. એમનું ભયંકર ચરિત્ર રમતમાત્રમાં દૈત્યોને વ્યાકુળ કરી નાખે છે, દૃષ્ટિમાત્રથી મોટા મોટા પર્વતોને બાળી નાખે છે અને જગતનો કોળિયો કરી જાય છે. કલ્યાણનો જ વિચાર કરવાથી જગતને શાંત કરનારા અને તેથી જ જેવું ચિત્ત સમાધિમાં લાગ્યું રહે છે, એવા એ સદાશિવ જો કોઈ વખત આપોઆપ જ હાથ હલાવે, તો તેટલાથી જ દૈત્યોનાં નગરોનો નાશ થઈ જાય છે, સ્નેહ, રાગ તથા દ્વેષ વગેરેથી રહિત રહેનારા, જળ આદિ પદાર્થોથી યુક્ત છતાં પણ અક્કડ રહેનારા અને સારાં ભોજનોથી તૃપ્ત થયેલાં માણસોની જેમ ક્ષુધા -તૃષા વગરના હિમાલય આદિ પર્વતો એ સદાશિવની ધ્યાનમૂર્તિઓરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. માથાં-

---

*આ અઢારમા સર્ગમાં ભુશુંડે પોતાનો જન્મ કહેવાને વાસ્તે મહાદેવનું, મહાદેવના ગણોનું, માતૃકાઓનું અને મદ્યપાનથી માતૃકાઓને થયેલા ઉન્માદનું વર્ણન કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

થી ખરીઓનાં કામ કરનારા, ખરીઓથી કારીગરી વગેરે હાથોનાં કામ કરનારા તથા વિચિત્ર શક્તિવાળા, હાથ, દાંત, મુખ અને પેટવાળા તથા રીંછ, ઊંટ, બકરાં અને સર્પોના જેવાં મોઢાંવાળા પ્રમથ ગણો એમના સેવકો છે. જેમનું મુખ ત્રણ નેત્રોથી શોભી રહ્યું છે એવા એ સદાશિવની પાસે નિર્મળ કાંતિવાળી અને પ્રમથ ગણોના જેવી જ શક્તિવાળી માતૃકાઓ પણ કુટુંબમાં ગણાય છે અનેક પ્રાણીઓથી પ્રણામ કરાતી અને ચૌદે બ્રહ્માંડોનાં અનંત પ્રાણીઓને એક કોળિયામાં જ ખાઈ જવાની શક્તિ ધરાવનારી માતૃકાઓ એ સદાશિવની પાસે નાચ્યા કરે છે. ગધેડાના જેવાં તથા ઊંટના જેવાં મોઢાંવાળી, રુધિર, મેદ અને વસાનું પાન કરીને મત્ત રહેનારી, સઘળી દિશાઓમાં વિહાર કરનારી અને શબોના હાથ—પગ વગેરે અવયવોને માળાઓની પેઠે ધારણ કરનારી એ માતૃકાઓ (જોગણીઓ) પર્વતોનાં શિખરોમાં, આકાશમાં, અનેક લોકોમાં, ખાડાઓમાં, મસાણોમાં અને પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં વસે છે. સઘળી માતૃકાઓમાં જયા, વિજયા, જયંતી, અપરાજિતા, સિદ્ધા, રક્તા, અલંબુષા અને ઉત્પલા —એ આઠ માતૃકાઓ મુખ્ય છે. બીજી માતૃકાઓ તેઓની દાસીઓ છે અને બીજી કેટલીએક તો દાસીઓની પણ દાસીઓ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ મોટી શક્તિવાળી આઠ માતૃકાઓમા અલંબુષા નામની જે સાતમી માતૃકા છે, તેનું વાહન વજ્રના ખીલા જેવી ચાંચવાળો અને ઈન્દ્રનીલમણિના પહાડ જેવો ઊંચો ‘ ચંડ ’ નામનો કાગડો છે. જેમ વૈષ્ણવી શક્તિનું વાહન ગરુડ છે, તેમ અલંબુષાનું વાહન એ કાગડો છે. આ સિદ્ધિઓવાળી અને ભયંકર ચેષ્ટાવાળી એ સઘળી દેવીઓ કોઈ એક સમયે વિહાર કરવાના હેતુથી આકાશમાં ભેગી થઈ હતી. ત્યાં તેઓએ વામમાર્ગને અનુસરી તુંબુરુ નામના રુદ્રનું આરાધન કરીને ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા સમાધિમાં વાસ્તવિક આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ થાય એવો મદિરા પીવાનો મોટો ઉત્સવ કર્યો. જેઓનું સઘળું જગત પૂજન કરે છે, એવા તુંબુરુ નામના રુદ્રનું અને ભૈરવનું પૂજન કર્યા પછી મદિરાના મદથી સંતોષ પામેલી એ જોગણીઓ પરસ્પરની સાથે વિચિત્ર વિષયોવાળી વાતો કરવા લાગી. તેઓમાં એવી વાત નીકળી કે, ‘ પાર્વતીના પતિ સદાશિવ આપણી સામે અનાદરભરેલી દૃષ્ટિથી જુએ છે, માટે સદાશિવને આપણે એવો પ્રભાવ દેખાડવો કે જેથી આપણને પ્રબળ શક્તિવાળી ગણીને ફરી કદી પણ આપણું અપમાન કરે નહિ. ’ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી, એ દેવીઓએ પોતાની માયાશક્તિના બળથી સદાશિવના અંગમાંથી પાર્વતીનું હરણ કર્યું અને પોતાના મંડળમાં લઈ કબજે કરીને ‘ એ પાર્વતીને સદાશિવ ન ઓળખી શકે ’ એટલા માટે તેમના મુખનો તથા અંગોનો વર્ણ બગાડી નાખીને, પૂરી કાળજીથી જેમ યજ્ઞમાં મારવાને માટે પશુનું પ્રોક્ષણ (મંત્રેલા જળથી સિંચન) કરવામાં આવે છે, તેમ તે દેવીઓએ પાર્વતીનું પ્રોક્ષણ કર્યું. પ્રોક્ષણ કર્યા પછી એ દેવીઓએ ચપળ કેડવાળાં પાર્વતીને ભક્ષ્ય બનાવી દીધાં, પાર્વતીનું પ્રોક્ષણ કરવાને દિવસે એ સઘળી માતૃકાઓએ તે સ્થળમાં નૃત્યોથી તથા ગાયનોથી મનનું આકર્ષણ કરે એવો મોટો ઉત્સવ કર્યો. તેમાં એ ઉત્સવને લીધે આકાશમાં મોટો આનંદ વ્યાપી રહ્યો અને ભારે ભારે શબ્દો થવા લાગ્યા. લાંબા લાંબા અવયવોને ઊંચા—નીચા કરવાથી જેમનાં પેડ તથા પેટ ખુલ્લાં દેખાતાં હતાં એવી કેટલીએક માતૃકાઓ અંગોનાં ચાલન વગેરે અદ્ભુત વિકારો કરી, તાળીઓ પાડી તથા ઘાટા સિંહનાદો કરીને હસવા લાગી અને તેને લીધે પર્વતો સહિત વનો ગાજી ઊઠયાં. મદિરા પીવાથી પ્રસન્ન થયેલી કેટલીએક માતૃકાઓ જગતના મંડળમાં એક કોતર જેવા એ સ્થળોમાં પર્વતોની ગુફાઓમાંથી પડ પડે એવી રીતે ગાવા લાગી, કેટલીએક માતૃકાઓ ચંદ્રના ઉદયના રંગથી રંગાયેલા સમુદ્રના જળની જેમ પ્રબળ ગર્જનાઓ કરવા લાગી, કેટલીએક માતૃકાઓ ક્રીડાઓની ઘરઘરાટીથી ગાજી રહેલા

આકાશના કોતરમાં, પોતાના મસ્તકથી તે તે ખરી પર્યંત સઘળાં અંગોને ચંદનાદિથી ખરડીને મદ્યપાન કરવા લાગી, કેટલીએક માતૃકાઓ રુધિર વગેરે પીવા લાગી, કેટલીએક અત્યંત ઊછળવા લાગી, કેટલીએક ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલવા લાગી, કેટલીએક મનગમતી રીતે બોલવા લાગી, કેટલીએક ઊંચા સ્વરથી હસવા લાગી, કેટલીએક મદિરાના મદથી પડી જતાં જતાં બીજી માતૃકાઓનું રક્ષણ કરવા લાગી, કેટલીએક એકબીજીનાં મુખોમાં માંસ વગેરે નાખવા લાગી, કેટલીએક પડી જવા લાગી, કેટલીએક એકબીજી સાથે મસ્તી કરવા લાગી, કેટલીએક નાચવા લાગી, કેટલીએક નિરંતર મીઠાં મીઠાં માંસ ખાવા લાગી ને ગાંડાના જેવાં આચરણોવાળી કેટલીએક માતૃકાઓ તો ત્રૈલોક્યને આચારભ્રષ્ટ કરવા લાગી. ૧—૩૬

पपुरुद्गुरथोच्चैः सत्वरा जग्मुरूचुर्जहसुरपुरहौषुःपेतुरुच्चैर्ववल्गुः । ननृतुरनिशमाहुः स्वादु मांसं च देव्यस्त्रिभुवनपमवृत्तं चक्रुरुन्मत्तवृत्ताः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'માતૃકાવ્યવહારવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો*

ભુશુંડના જન્મ અને સ્થાનની કથા

भुशुंड उवाच

इत्युत्सवे वर्तमाने तासां वाहास्त उत्तमाः ।
तथैव मत्ता जहसुर्ननृतुः पपुरप्यसृक् ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વસિષ્ઠ મુનિ! એ પ્રમાણે જ્યારે માતૃકાઓ આનંદ કરતી હતી, ત્યારે તેમનાં વાહનો પણ મત્ત થઈ હસવા લાગ્યાં નાચવા લાગ્યાં અને લોહી વગેરેનું પાન કરવા લાગ્યાં. એ ઉત્સવમાં મદ્યપાનથી ઉન્મત્ત થયેલા બ્રહ્માણીના વાહનની કેટલીએક હંસીઓ અને અલંબુષાના રથનો કાગડો આકાશમાં એકઠાં થઈને નાચવા લાગ્યાં. નાચતી અને મદિરાપાન કરતી હંસીઓને સમુદ્રના કિનારાની સપાટ ભૂમિકામાં અત્યંત કામ થયો. પ્રમત્ત થવાને લીધે અનુરાગથી ઘેરાયેલી તે સઘળી હંસીઓએ અનુક્રમે ચંડ નામના એ કાગડાની સાથે રમણ પણ કર્યું. એ સાતે ઉત્તમ હંસીઓને પ્યારો થઈ પડેલો તે કાગડો પણ અન્યોન્યની ઈચ્છા પૂર્ણ થાય એવી રીતે અનુક્રમે તેમનો સંગ કરીને રાજી થયો અને તેથી એ સઘળી હંસીઓ ઘણી પ્રસન્ન થઈ તથા ગર્ભિણી પણ થઈ ગઈ. પછી નાચ કરી રહેલી એ મોટી માયાવાળી માતૃકાઓ શાંત દેખાવથી સદાશિવની પાસે આવી ને તેમના ભોજનના પાત્રમાં તેમનાં પ્રિય પત્ની પાર્વતીનું માંસ પીરસી દીધું. 'મને પાર્વતીનું માંસ ભોજનમાં આપ્યું' એમ જાણવામાં આવી જવાથી સદાશિવને માતૃકાઓની ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો; એટલે એ માતૃકાઓએ પોતપોતાનાં અંગો આપીને ફરી વાર પાર્વતીને ઉત્પન્ન કરી અને તે પાર્વતીની સાથે સદાશિવનો વિવાહ કરી દીધો. પછી માતૃકાઓ સદાશિવ તથા તેઓના સઘળા ગણો મનમાં પ્રસન્ન થઈને સર્વ પોતપોતાનાં સ્થાનમાં ગયાં. હે વસિષ્ઠમુનિ! કાગડાના વીર્યથી ગર્ભિણી થયેલી એ હંસીઓએ બ્રાહ્મી નામનાં દેવી પાસે જઈને તેમને સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એ સાંભળીને બ્રાહ્મીએ તે હંસીઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

બ્રાહ્મી બોલી : હે પુત્રીઓ! તમે હમણાં ગર્ભિણી હોવાને લીધે મારા વાહનપણાનું કામ કરી શકશો નહિ; એટલા માટે પ્રસવ થતાં સુધી મારી સેવા કરવાની કશી કાળજી નહિ રાખતાં તમે ઈચ્છા પ્રમાણે ફરો.

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વસિષ્ઠમુનિ! ગર્ભવતી થવાથી સેવા કરવામાં અશક્ત થયેલી હંસીઓને દયાથી એ પ્રમાણે બ્રાહ્મીદેવીએ છૂટી આપી અને

*આ ઓગણીસમા સર્ગમાં બ્રાહ્મીની હંસીમાં ચંડ નામના કાગડાના સંગથી ભાઈઓની સાથે પોતાનો જન્મ થયાની, બ્રાહ્મીના અનુગ્રહથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયાની અને પિતાના સ્થાનકની પ્રાપ્તિની કથા ભુશુંડ કહી સંભળાવશે.

પોતે તેટલા દિવસ સુધી ફરવું—હરવું બંધ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ રહ્યાં. હવે ગર્ભવતી થવાથી બ્રાહ્મીની સેવામાં અશક્ત થયેલી તે રાજહંસીઓ વિષ્ણુના નાભિકમળના મૂળમાં બ્રહ્માના તળાવની અંદર વિચરવા લાગી. જેમ લતાઓ અંકુરોને જન્મ આપે છે, તેમ પ્રસવનો સમય પ્રાપ્ત થતાં એ સાતે રાજહંસીઓએ નાભિકમળના પલ્લવમાં ત્રણ ત્રણ કોમળ ઈંડાંઓને જન્મ આપ્યો. જેમ સૃષ્ટિના સમયમાં બ્રહ્માંડો વિરાટના દબાણથી બબ્બે કપાલોરૂપે ભેદાય છે, તેમ એ અંદર ગર્ભવાળાં એકવીસ ઈંડાં, સમય પ્રાપ્ત થતાં ગર્ભના દબાણથી બબ્બે કપાલોરૂપે ભેદાયાં. હે વસિષ્ઠમુનિ! એ રીતે એ ઈંડાંમાંથી ચંડના પુત્રો અને પરસ્પરના ભાઈઓ એવા અમે એકવીસ કાગડાઓ ઉત્પન્ન થયા. કમળના પત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા અમને મોટા થતાં પાંખો ઊગી અને તે પછી અમે આકાશમાં ઊડવાને સમર્થ થયા. પછી સમાધિમાંથી વિરામ પામેલાં બ્રાહ્મીદેવીની અમે તથા અમારી જનની હંસીઓએ લાંબા સમય સુધી સારી રીતે આરાધના કરી. હે વસિષ્ઠમુનિ! સમય પ્રાપ્ત થતાં એ ભગવતી બ્રાહ્મીદેવીએ પ્રસન્ન થઈને અમને એવો આત્મબોધ આપ્યો કે જેથી અમે સઘળા જીવન્મુક્ત થઈને રહ્યા. 'આપણે શાંત મનવાળા છીએ, તો હવે આપણે એકાંતમાં ધ્યાનનિષ્ઠાથી શાંતિમાં જ રહેવું જોઈએ' એવો નિશ્ચય કરીને અમે અમારા પિતાની (ચંડ નામના કાગડાની) પાસે ગયા. ત્યાં અમારું આલિંગન કર્યું અને અમે અલંબુષાની પૂજા કરી. અલંબુષાએ પણ અમારી ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરી અને તેથી અમે ત્યાં જ સાવધાનપણાથી રહ્યા. (આ પ્રમાણે અમે રહ્યા હતા ત્યારે એક દિવસે અમારા પિતાએ અમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.)

ચંડ બોલ્યો : હે પુત્રો! અપાર વાસનાઓરૂપી તંતુઓથી ગૂંથાયેલી આ સંસારરૂપી જાળમાંથી તમે નીકળ્યા છો કે નહિ? જો ન નીકળ્યા હો તો આ ભક્તવત્સલ ભગવતી અલંબુષાની પ્રાર્થના કરો. એથી તમે જ્ઞાનના પારને પ્રાપ્ત થશો.

અમે બોલ્યા : હે પિતાજી! બ્રાહ્મીદેવીની કૃપાથી અમે પરમ તત્ત્વને સારી પેઠે જાણ્યું છે, પણ હવે એકાંત સ્થિતિમાં રહેવાને માટે કોઈ ઉત્તમ સ્થળની અમે ઈચ્છા કરીએ છીએ.

ચંડ બોલ્યો : સઘળાં રત્નોના સમૂહમાંના આધારરૂપ અને સઘળા દેવતાઓના આશ્રયરૂપ મેરુ નામનો મોટી ઊંચાઈવાળો એક પર્વત છે. એ પર્વત કે જેમાં ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી બે દીવાઓ શોભે છે અને અનેક પ્રાણીઓના સમૂહો રહે છે; એવા આ બ્રહ્માંડરૂપી મંડપની અંદર જાણે વિધાતાએ સુવર્ણથી બનાવેલો થાંભલો ગોઠવ્યો હોય તેવો લાગે છે. પૃથ્વી જાણે પોતાનો સુવર્ણમય ચંદ્રાકાર, ખંડરૂપી હથેળીવાળો, રત્નોરૂપી વીંટીઓથી ભરપૂર, શિખરોરૂપી આંગળીવાળો અને દ્વીપોરૂપી તથા સમુદ્રોરૂપી ઝળકતાં કંકણોવાળો હાથ ઊંચો કરેલો હોય એવો તે શોભે છે. તે મેરુ પર્વત રાજાધિરાજ જેવો લાગે છે. હિમાલય આદિ મુખ્ય પર્વતો તેના ખંડિયા રાજા છે, જંબુદ્વીપનું આસન બનાવીને, તે પર્વતોની સભામાં બેસીને સૂર્યચંદ્રરૂપી નેત્રો વડે જુએ છે, તારાઓરૂપી માલતીનાં પુષ્પોની માળા પહેરી છે, દશ દિશાઓવાળા આકાશરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, સર્પ અને હાથીઓને આશ્રય આપે છે, ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓરૂપી ઉત્તમ ભૂષણોવાળો છે. તેને નગરોરૂપી ઘરેણાં પહેરનારી દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ ચારે બાજુ ઝરતાં બિંદુઓ ધારણ કરતા મેઘોરૂપી ચામરથી પવન ઢોળે છે. નાગો, અસુરો અને મહાસર્પો ધરતીની નીચે સોળ હજાર યોજન સુધી રહેલા એવા (એ મેરુપર્વતના) પાદોને (પાયાના વિભાગોને અને ચરણોને) સારી રીતે પૂજે છે. એંશી હજાર યોજન સુધી ઊંચા અને સૂર્ય તથા ચંદ્રરૂપી નેત્રોવાળા એ પર્વતના દેહને સ્વર્ગલોકમાં દેવતાઓ, ગંધર્વો અને કિન્નરો પણ પૂજે છે. બ્રહ્માંડમાં રહેવા છતાં એકબીજાનાં નગરોને નહિ જોનારા તે ચૌદે બ્રહ્માંડનાં પ્રાણીઓ, જેમ

બાંધવો ગૃહસ્થના આશ્રયથી જીવે છે, તેમ એ પર્વતના આશ્રયથી જીવે છે. એ મેરુ પર્વતના ઈશાનખૂણા તરફના ભાગમાં માણિક્યમય મોટું અને જાણે બીજો સૂર્ય ઊગ્યો હોય એવું પ્રકાશતું એક શિખર છે. એ શિખરની ઉપર ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓ રહેતાં હોવાથી જાણે શિખરરૂપી અરીસામાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય એવું જણાતું એક મોટું કલ્પવૃક્ષ છે. એ કલ્પવૃક્ષની દક્ષિણ દિશા તરફની શાખામાં, સોનેરી પાંદડાંવાળી, રત્નો જેવા ગુચ્છાથી ભરપૂર અને ચંદ્રનાં બિંબોની જેમ શોભતાં ફળોવાળી એક શાખા છે. હે પુત્રો ! એ શાખામાં મેં પૂર્વે ચકચકિત મણિઓવાળો માળો કર્યો છે. જ્યારે અલંબુષા દેવી સમાધિમાં રહ્યાં હોય ત્યારે હું એ માળામાં વિનોદ કરું છું. એ માળો રત્નો જેવાં પુષ્પોથી તથા પત્રોથી ઢંકાયેલો છે, ઘડપણ તથા રોગોને હરનારાં ફળોવાળો છે, ચિંતામણિની સળીઓથી બનાવેલા બહારના ગોખવાળી છે, વિચાર કરીને વ્યવહાર કરનારા કાગડાનાં બચ્ચાંથી ભરપૂર છે, અંદર શીતળતાવાળો છે, પુષ્પોના સમૂહથી સંપૂર્ણ છે અને દેવો પણ ત્યાં ન પહોંચી શકે એવો છે. હે પુત્રો ! આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તમે એ માળામાં જઈને રહો, ત્યાં રહેવાથી તમને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ વિના જ ભોગ તથા મોક્ષ એમ બંને પ્રાપ્ત થશે.

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વસિષ્ઠમુનિ ! અમારા પિતાએ એ પ્રમાણે કહીને અમને ચુંબન કર્યું, આલિંગન કર્યું અને અલંબુષા દેવીએ આણેલું માંસ પણ અમને આપ્યું. એ માંસને ખાઈને અમે દેવીના તથા પિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને પછી અમે અલંબુષાના સ્થાનરૂપ તે વિંધ્યાચળના જળવાળા પ્રદેશમાં ઊડયા. ક્રમપૂર્વક આકાશ ઓળંગીને, વાદળાંઓનાં કોતરોમાંથી નીકળીને પવનોના મધ્યભાગમાં આવીને, દેવતાઓને પ્રણામ કરીને તથા સૂર્યને છોડીને અમે સ્વર્ગલોકમાં ગયા અને પછી સ્વર્ગને વટાવી જઈને બ્રહ્મલોકમાં ગયા. હે વસિષ્ઠમુનિ ! ત્યાં જઈને અમારી જનનીને તથા ભગવતી બ્રહ્માણી દેવીને અમે પ્રણામ કર્યા અને પછી અમે પિતાએ જણાવેલી વિગત કહી સંભળાવી. તેઓએ સ્નેહપૂર્વક આલિંગન આપ્યું અને આશીર્વાદ આપી 'ભલે જાઓ' એમ આજ્ઞા આપી. પછી અમે તેમને પ્રણામ કરીને બ્રહ્મલોકમાંથી નીકળ્યા. પછી સૂર્યના જેવા પ્રકાશોવાળી લોકપાલોની નગરીઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું, ઘણી ઉતાવળથી આકાશમાં ગતિ કરી, પવનના સ્કંધોમાં ફર્યા અને પછી આ કલ્પવૃક્ષની પાસે આવીને અમારા માળામાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં અમે કોઈ પણ જાતની અડચણ વિના રહ્યા છીએ. અને સમાધિમાં તત્પર રહીએ છીએ. હે મહાભાગ્યશાળી વસિષ્ઠમુનિ ! અમે જે રીતે ઉત્પન્ન થયા, જે રીતે આ સ્થાનમાં રહ્યા અને જે રીતે યથાર્થ બોધને પ્રાપ્ત થઈને ઉપશાંત બુદ્ધિઓવાળા થયા, એ સઘળું વૃત્તાંત મેં સંપૂર્ણ રીતે અનુક્રમથી આપને કહી સંભળાવ્યું. હવે બીજું જે કાંઈ કહેવાનું રહ્યું હોય, તે કહેવાની આપ આજ્ઞા આપો. ૧—૫૦

जाता यथा वयमिमे स्थितिमागताश्च संप्राप्य बोधमुपशांतधियो यथावत् । एतत्तदुक्तमविखंडमलं मया ते शेषेण यां समनुशाधि महानुभाव ॥ ५० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'આલયલાભ' નામનો સર્ગ ૧૯મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

ભુશુંડનું ચિત્ત સુખ-દુઃખમાં સમાન રહે છે તેનું વર્ણન

भुशुंड उवाच

आसीत्किंचित्पुराकल्पे जगद्यच्चिरमास्थितम् । सन्निवेशेन चैतद्वदद्यापि च न दूरगम् ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વસિષ્ઠમુનિ ! જે કલ્પમાં અમારો જન્મ થયો, તે કલ્પમાં જગત સંબંધી

* આ વીસમા સર્ગમાં ભુશુંડ પ્રત્યેક કલ્પમાં જગતના તુલ્યપણાની તથા ભાઈઓના મરણ અને પ્રલયમાં પણ પોતાનું ચિત્ત સ્થિર રહેવાની વાત કહેશે.

જે કોઈ પદાર્થો લાંબા કાળ સુધી રહ્યા હતા, તેઓ આ કલ્પના પદાર્થોના જેવી જ રચનાવાળા હતા; તેથી તે પદાર્થો અદ્યાપિ સુધી મારી દૃષ્ટિથી દૂર ગયા નથી અને તેને લીધે આ કલ્પના આ કલ્પવૃક્ષો આદિ પદાર્થોને હું એના એ કહું છું. આમ હોવાને લીધે ભ્રાંતિના અભ્યાસથી, મેં પૂર્વના જગતને પણ વર્તમાનકાળના જગતની સાથે એક ગણીને વર્ણવ્યું છે. હે મહામુનિ! લાંબા સમયથી સંપાદન કરેલાં મારાં પુણ્યોએ મને આજ નિર્વિઘ્ન ફળ આપ્યું છે અને તેને લીધે મને આપનાં દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ. આ માળો, આ શાખા, આ હુ અને આ ઝાડ—એ સર્વે આજ આપનાં દર્શનથી પવિત્ર થયાં છે. હું કે જે પક્ષી છું, તેણે આપેલા આ અર્ઘ્યનું અને આ પાદ્યનું આપ ગ્રહણ કરો અને મને આપના પ્રશ્નોના બાકી રહેલા ઉત્તરો આપવાની તરત આજ્ઞા આપો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! 'આ અર્ઘ્ય અને આ પાદ્ય' એમ બોલીને એ કાકભુશુંડે મને ફરી વાર અર્ઘ્ય તથા પાદ્ય આપ્યાં. પછી મેં તેને પૂછ્યું કે, 'હે પક્ષીઓના રાજા! તીવ્ર બુદ્ધિવાળા અને તેવા પૂર્ણ બોધવાળા તમારા ભાઈઓ અહીં દેખાતા નથી અને તમે એકલા જ દેખાઓ છો, તેનું કારણ શું છે?'

ભુશુંડ બોલ્યો: હે વસિષ્ઠમુનિ! અમને અહીં રહેતાં ઘણો સમય વીતી ગયો છે અને અનેક યુગોની પંક્તિઓ તો દિવસની પંક્તિઓની પેઠે વહી ગઈ છે. એટલા કાળથી મારા સઘળા નાના ભાઈઓ પોતાનાં શરીરોને તરણાંની જેમ ત્યજી દઈને વિદેહમુક્ત થઈ ગયા છે. લાંબા આયુષ્યવાળા હોય, મોટા હોય, બળવાન હોય અને સજ્જનો હોય, તોપણ તે સર્વને જેનું રૂપ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી, તેવો કાળ ગળી જાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે કાકભુશુંડ! પોતાના પ્રવાહોમાં સૂર્યોને તથા ચંદ્રોને પણ તાણી જનારા અને પ્રવાહ આદિ વાયુઓને પણ ટપી જનારા પ્રલય સંબંધી વાયુઓ ભારે વેગથી નિરંતર ચાલ્યા કરતા હોય, ત્યારે તમે મૂંઝાતા નથી? પ્રલયકાળમાં ઉદયાચળનાં તથા અસ્તાચળનાં પણ અનેક વનોને બાળી નાખનારાં સૂર્યનાં કિરણો, તમારી અત્યંત સમીપમાં આવતાં હશે, ત્યારે તમે તેમનાથી મૂંઝાતા નથી? જળને પણ પથ્થર બનાવતાં ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો પડવાથી અને સમીપમાં જ કરાઓની વૃષ્ટિઓ પડવાથી તમે મૂંઝાતા નથી? જેનું ઝાકળ કુહાડાઓથી પણ માંડ કપાય એવું દૃઢ થતું હશે, એવાં પ્રલયકાળનાં મેઘમંડળો નિરંતર આ શિખર ઉપર વિશ્રાંત થતાં તેનાથી તમે મૂંઝાતા નથી? અત્યંત ઊંચા સ્થળ પર રહેલું આ ઊંચું કલ્પવૃક્ષ પ્રલયકાળમાં જગતના વિષમ પ્રકારના અનેક ક્ષોભોથી પણ ક્ષોભ પામતું નથી?

ભુશુંડ બોલ્યો: હે વસિષ્ઠમુનિ! જેમાં સર્વદા અદ્ધર જ રહેવું પડે અને જે સર્વ લોકોનાં અપમાનનું પાત્ર છે, એવું આ પક્ષીઓનું જીવન સર્વ પ્રાણીઓમાં અત્યંત તુચ્છ છે. અમારી સ્થિતિ આવાં અધમ પ્રાણીઓના સમુદાયમાં, નિર્જન વનોમાં અને આકાશના ઉજ્જડ માર્ગમાં વિધાતાએ ગોઠવેલી છે, આવી જાતિમાં જન્મેલો અને વળી લાંબા કાળ સુધી જીવનારો પક્ષી જો આશાઓરૂપી પાશોથી બંધાયેલો હોય, તો શોક વગરનો કેમ જ રહે? પણ અમે તો સર્વદા આત્મજ્ઞાનરૂપ સંતોષમાં જ રહેલા છીએ, તેથી કદી પણ આ મિથ્યાભૂત સંસારના વિભ્રમોમાં મૂંઝાતા નથી; અમે પોતાના સ્વરૂપના બોધથી સંતુષ્ટ રહીએ છીએ, કોઈ પ્રકારે પરપીડન વગેરે દુષ્ટ કૃત્યો કરતા નથી અને કેવળ આ પોતાના માળામાં જ કાળ વ્યતીત કરીએ છીએ. અમે જીવવાથી કોઈ પ્રકારની આ લોક સંબંધી કે પરલોક સંબંધી ક્રિયા કરવાને પણ ઇચ્છતા નથી અને મરવાથી દેહના નાશને પણ ઇચ્છતા નથી પરંતુ નિત્યસિદ્ધ નિરતિશય આત્મસ્વભાવથી જ રહીએ છીએ અને હવે પછી પણ પૂર્ણકામપણાથી જ રહીશું. લોકોની જન્મમરણ આદિ સઘળી અનર્થરૂપ દશાઓ જોવામાં આવેલી

છે અને બીજા પણ ઘણા ઘણા દાખલાઓ જોવામાં આવેલા છે; તેથી અમારું આ વિનાશી શરીર જાણે મનથી રહિત હોય એવું થઈ ગયું છે. નિરંતર સ્વાભાવિક પ્રકાશવાળા અને કદી પણ જેમાં ક્ષોભ થતો નથી, એવા આ કલ્પવૃક્ષની ઉપર રહેલો હું સર્વદા કાળના યુગ આદિ વિભાગોની ગતિને જાણું છું. રત્નમય ગુચ્છોના ભારે પ્રકાશવાળા આ કલ્પવૃક્ષના લતામય ઘરમાં જોકે રાત્રિદિવસના વિભાગો જણાય એમ નથી, તોપણ ઉચ્છ્વાસના (બહાર નીકળતા શ્વાસના) અને નિઃશ્વાસના (અંદર પેસતા શ્વાસના) પ્રવાહ ઉપરથી કલ્પની સ્થિતિને પણ બરાબર જાણું છું. જેમાં દિવસની કે રાત્રિની ખબર પડતી નથી, એવા આ ઊંચા પર્વતમાં રહેતાં છતાં હું પોતાની બુદ્ધિથી કાળની ગતિને જાણું છું. હે વસિષ્ઠમુનિ! મારું મન સારના તથા અસારના વિવેકવાળું છે, બોધને લીધે શાંતિ પામેલું છે, ચપળતાથી રહિત છે, શાંત છે અને અત્યંત સ્થિર છે. જેમ પૃથ્વીનો કાગડો ઓડકારના શબ્દોથી વિહ્વળ થતો નથી, તેમ હું સંસારના વ્યવહારથી ઊઠતા ખોટા આશાના પાશોથી વિહ્વળ થતો નથી. ઊંચા ઉપશમથી ભરેલી અને આત્મસ્વરૂપના બોધથી શીતળ થયેલી બુદ્ધિ વડે અમે જગતરૂપી માયાના તત્ત્વને જાણીને ધીરજ પામ્યા છીએ. હે મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિ! કાળના અનુક્રમથી ભયંકર દશાઓ આવી પડે તોપણ અમે નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળા અને સ્ફટિક જેવા ચોખ્ખા રહીએ છીએ. આરંભના સમયમાં જ સારી લાગે એવી આ જગતની ચંચળ સ્થિતિ જો વારંવાર વિચારવામાં આવે, તો તે કાંઈ પણ અજ્ઞાનની ભ્રાંતિ કરી શકતી નથી. હે મહારાજ! પ્રાણીઓના સઘળા સમૂહો જાય છે અને આવે છે અથવા વાસ્તવિક રીતે જોતાં જતા નથી અને આવતા પણ નથી; માટે એ વિષયથી અમને શો ત્રાસ હોય ? અમે પ્રાણીઓના સમૂહોરૂપી તરંગોવાળી અને કાળરૂપી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતી આ સંસારરૂપી નદીના કિનારા ઉપર રહ્યા છીએ, તોપણ તેનાથી કશો ત્રાસ પામતા નથી. અમે કશું તજતા નથી અને કશું લેતા પણ નથી. અહીં રહ્યા છીએ અને અહીં રહ્યા પણ નથી. સંસારરૂપી કાંટાવાળા પૃથ્વીમાં વ્યવહાર નભાવવા માટે જ પોચા પોચા પગ મૂકીએ છીએ, પણ વાસ્તવિક રીતે આ ઝાડમાં નિવાસ કરીને સંસારનું ઉચ્છેદન કરનારા છીએ. હે ભગવન્ ! આપના જેવા શોક, ભય અને દુઃખથી મુક્ત થયેલા પુરુષોએ પ્રસન્ન થઈને અમારા પર અનુગ્રહ કરેલો હોવાથી અમે પણ નિરામય થઈને રહ્યા છીએ. હે મહારાજ! અમારું મન તે તે વિષયોમાં જતા છતાં પણ રાગદ્વેષાદિક વૃત્તિઓમાં લોટતું નથી અને ખરા તત્ત્વનો વિચાર કર્યા વિના રહેતું નથી. અમારું ચિત્ત નિર્વિકાર, ક્ષોભરહિત અને આત્મામાં ઉપશમ પામેલું હોવાથી, અમે જેમ પૂનમને દિવસે ચંદ્રના ઉદયથી સમુદ્રમાં તરંગોની ભરતી આવે છે, તેમ બ્રહ્માકારવૃત્તિના ઉદયથી જાગ્રત બોધવાળા થયા છીએ. હે મહામુનિ! જેમ મંદરાચળ પર્વત ક્ષીરસાગરનું મંથન થવાથી ઉત્પન્ન થયેલું અમૃત મેળવતાં દેવો રાજી થયા હતા, તેમ અમે હમણાં આપનો સમાગમ મળવાથી પ્રસન્ન થયા છીએ. સઘળી તૃષ્ણાઓને ત્યજી દેનારા સત્પુરુષોની સેવા મળે, એ ઉપરાંત બીજી કોઈ પણ શુભની પ્રાપ્તિને હું અધિક માનતો નથી. જેમના શોક, ભય તથા પરિશ્રમ ટળી ગયા હોય છે, એવા આપ જેવા સંતુષ્ટ મહાપુરુષોની અમારા ઉપર દયા થઈ છે; તેથી અમે તાપમુક્ત થઈને રહ્યા છીએ. ભોગોના કે જેઓ કેવળ પ્રાપ્ત થવાના સમયમાં જ રમણીય લાગે એવા છે, તે મેળવવાથી અથવા તેઓ મળવાથી શો લાભ થાય છે ? કશો થતો નથી. સત્સંગરૂપ ચિંતામણિ મળવાથી સર્વોત્તમ સારરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. સ્નિગ્ધ, ગંભીર, કોમળ, મધુર, ઉદાર અને ધીર વચનો બોલનારા આપ એક જ આ ત્રૈલોક્યરૂપી કમળના કોશમાં ભ્રમર સમાન છો. હે મહામુનિ! હું જોકે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છું, તોપણ ધારું છું કે આપનાં દર્શનથી સઘળાં પાપો શાંત થતાં

આજે જ મારો જન્મ સફળ થયો છે, કેમ કે સાધુપુરુષોનો સંગ સઘળા ભયો ટાળનાર છે.

अधिगतपरमात्मनोऽपि मन्ये भवदवलोकनशांतदुष्कृतस्य । मम सकलमिहाद्य जन्म साधो सकलभयापहरो हि साधुसंगः ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'ભુશુંડસ્વરૂપનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

કલ્પવૃક્ષનો મહિમા અને બીજાં અનેક વિચિત્ર વૃત્તાંતોનું સ્મરણ

भुशुंड उवाच

युगक्षोभेषु घोरेषु वात्यासु विषमासु च । सुस्थिरः कल्पवृक्षोऽयं न कदाचन कंपते ॥१॥

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વસિષ્ઠમુનિ! યુગોના ભયંકર ક્ષોભો થાય છે અને અતિ વિષમ વંટોળિયાઓ થાય છે, ત્યારે પણ આ કલ્પવૃક્ષ અત્યંત સ્થિર રહે છે અને કદી પણ કંપતું નથી. સઘળા લોકોમાં ફરવાની શકિત ધરાવનારાં પ્રાણીઓથી પણ આ કલ્પવૃક્ષમાં આવી શકાય એમ નથી; તેથી અમે અહીં સુખપૂર્વક રહીએ છીએ. જ્યારે હિરણ્યાક્ષ નામના દૈત્યે પોતાના બળથી સાત દ્વીપોવાળી આ પૃથ્વીના મંડળનું હરણ કર્યું હતું, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપ્યું ન હતું. જેને સ્થિર રાખવાને માટે ઘણા ઘણા બીજા પર્વતોના ટેકા આપવામાં આવ્યા છે, એવો આ મેરુ પર્વત પણ જ્યારે ચલાયમાન થયો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. જ્યારે ચારે ભુજાઓવાળા વિષ્ણુએ બે ભુજાઓથી મેરુ પર્વતની ઉપર ભાર મૂકીને બીજી બે ભુજાઓથી મંદરાચળને ઉપાડયો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. જ્યારે દેવતાઓના અને દૈત્યોના સંગ્રામથી સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં મંડળો પણ પડવા લાગ્યાં હતાં અને જગત અત્યંત ક્ષોભ પામ્યું હતું, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું હતું. જ્યારે મોટા મોટા પર્વતોની શિલાઓ પણ ઉખેડી નાખનારા અને મેરુ પર્વતનાં વૃક્ષોને પણ કંપાવી નાખનારા પ્રલયકાળના પવનો વાયા હતા, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. જ્યારે અમૃતમંથનને માટે દેવતાઓ તથા દૈત્યો વડે ક્ષીરસાગરમાં ફેરવાતા મંદરાચળની ગુફાઓના પવનોથી કંપીને પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓની પંકિતઓ પણ ચલિત થઈ હતી, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. જ્યારે કાલનેમિ નામના દૈત્યે મેરુ પર્વતને ચારે બાજુથી થોડો થોડો ઉખેડીને પોતાની બાથમાં લઈ હચમચાવ્યો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. જ્યારે અમૃતહરણ માટેના સંગ્રામમાં સિદ્ધ લોકોને પણ નીચે પાડી નાખનારા ગરુડની પાંખોના પવનો વાયા હતા, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. જ્યારે સંકર્ષણ રુદ્રે જેનું હજી સુધી પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખવારૂપ એક કામ પણ સમાપ્ત થયું નથી એવા શેષનાગનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું અને જ્યારે ગરુડ ઉછળીને બ્રહ્માંડ ઉપર ગયો હતો, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. જ્યારે શેષનાગ પર્વતોથી, સમુદ્રોથી તથા બીજાં સઘળાંઓથી પણ સહન થઈ શકે નહિ એવી પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાઓને પોતાની ફણામાંથી કાઢવા લાગ્યા હતા, ત્યારે પણ આ વૃક્ષ કંપિત થયું ન હતું. હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! અમે એવા ઉત્તમ ઝાડમાં રહીએ છીએ એટલે અમોને સંકટો શાથી પ્રાપ્ત થાય? જો દુષ્ટ સ્થાનમાં નિવાસ હોય, તો જ સંકટો પ્રાપ્ત થાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે કાકભુશુંડ! પ્રલયના સમયોમાં ઉત્પાત સંબંધી પવનો વાય છે અને ચંદ્ર, નક્ષત્રો તથા સૂર્ય પણ પડવા લાગે છે, ત્યારે તમે કેમ સ્વસ્થ રહી શકો છો?

ભુશુંડ બોલ્યો : જ્યારે કલ્પને અંતે જગતની સ્થિતિનો સઘળો વ્યવહાર નાશ પામે છે, ત્યારે

*આ એકવીસમા સર્ગમાં કલ્પવૃક્ષનો મહિમા, પ્રલયમાં ધારણાથી પોતાની સ્થિતિ, નિયમો અને ઘણાં ઘણાં વિચિત્ર વૃત્તાંતોનું સ્મરણ એ વિષયો ભુશુંડ કહી સંભળાવશે.

હું જેમ કૃતઘ્ન માણસ સારા મિત્રને છોડી દે તેમ આ માળો ત્યજી દઈને વાસનાઓથી રહિત થયેલા મનની જેમ સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત અને સઘળાં અંગોની ચેષ્ટાઓ ત્યજી દઈને આકાશમાં જ રહું છું. જ્યારે પર્વતોને પણ તાપથી ફાડી નાખીને ટુકડેટુકડા કરી નાખનારા બારે સૂર્યો તપે છે, ત્યારે ધીર બુદ્ધિવાળો હું વરુણ સંબંધી ધારણા (જે જળનો દેવ વરુણ છે તે જ હું, એમ ચિત્તમાં જે ધારણ કરવું તે વરુણ સંબંધી ધારણા કહેવાય છે)ને બાંધીને રહું છું. જ્યારે પર્વતોને ટુકડેટુકડારૂપ કરી નાખનારા પ્રલય સંબંધી પવનો વાય છે, ત્યારે હું 'હું જ પર્વત છું' એવી ચિત્તમાં ધારણા બાંધીને આકાશમાં નિશ્ચળ થઈને રહું છું. જ્યારે મેરુ વગેરે પણ ગળી જતાં સઘળું જગત એક સમુદ્રમય થઈ જાય છે, ત્યારે હું ચિત્તમાં વાયુની ધારણા બાંધીને નિશ્ચળ બુદ્ધિથી વાયુની જેમ આકાશમાં તર્યા કરું છું. હું સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ સમષ્ટિના પરમ અવધિરૂપ કોઈ પણ સમયે વિકાર થાય નહિ તે પદને પ્રાપ્ત થઈને ચોવીસે તત્ત્વોના અંતરૂપ નિર્મળ પદમાં સુષુપ્તિની જેમ એકરસપણાવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિથી રહું છું. જ્યારે બ્રહ્મા પાછા ઉત્પન્ન થઈને સૃષ્ટિ કરવા લાગે છે, ત્યારે વળી બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરીને હું આ માળામાં રહું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે પક્ષીઓના રાજા! તમે ધારણાઓ કરીને જે રીતે કલ્પાંતોમાં અખંડિત રહો છો, તે રીતે બીજા યોગીઓ કેમ રહેતા નથી?

ભુશુંડ બોલ્યો: હે મહામુનિ! મારે આ પ્રમાણે જ રહેવું અને બીજાઓએ બીજા પ્રકારોથી જ રહેવું એવો જે પ્રબળ પ્રારબ્ધને અનુસરનારો ઈશ્વરનો નિયમ છે, તેનું કોઈથી પણ ઉલ્લંઘન કરી શકાય એમ નથી. જે અવશ્ય થવાનું હોય, તેનું માપ કોઈ રીતે બુદ્ધિથી કરી શકાતું જ નથી. પ્રારબ્ધની ગતિથી જે જેમ થવાનું હોય, તે તેમ જ થાય છે; એવો ઈશ્વરના નિયમનો નિશ્ચય છે. પ્રારબ્ધના મૂળરૂપ મારો જે સંકલ્પ છે, તેને લીધે જ પ્રત્યેક કલ્પમાં વારંવાર આ પર્વતના જ શિખરમાં આ ઝાડ આ રીતે જ પ્રકટ થાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: તમે વિદેહમુક્તિ પર્યંત લાંબા આયુષ્યવાળા છો, જૂનાં વૃત્તાંતોને કહી સંભળાવવામાં સર્વોત્તમ છો, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવાળા છો, ધીર છો અને યોગને લગતી મનની ગતિવાળા છો. તમે અનેક પ્રકારોની ઘણી ઘણી સૃષ્ટિઓની ઊથલપાથલો જોઈ છે; માટે હું પૂછું છું કે, આ જગતની રચનામાં તમને ક્યાં ક્યાં આશ્ચર્યોનું સ્મરણ છે?

ભુશુંડ બોલ્યો: હે મહામુનિ! નીચેની આ પૃથ્વી, શિલાઓ, વૃક્ષો, પર્વતો અને વનોના સમૂહોથી પણ રહિત હતી અને તેમાં ખડ કે લતાઓ પણ ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં, તેનું મને સ્મરણ છે. નીચેની આ પૃથ્વી અગિયાર હજાર વર્ષ સુધી ઝીણી ભસ્મના સમૂહથી ભરપૂર હતી, તેનું મને સ્મરણ છે. નીચેની આ પૃથ્વી જેમાં (જે ઉપર) સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો ન હતો, ચંદ્રનું મંડળ ઉત્પન્ન થયું ન હતું અને દિવસના પ્રકાશનો વિભાગ પણ થયો ન હતો, એવી તે હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. આ પૃથ્વી મેરુપર્વતના રત્નમય ભાગોના પ્રકાશોથી અર્ધભાગમાં પ્રકાશવાળી હતી અને તેથી લોકાલોક પર્વત જેવી લાગતી હતી અને કોઈ કોઈ સ્થળમાં પ્રકાશતા પર્વતોવાળી પણ હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. દૈત્યોનો સંગ્રામ વૃદ્ધિ પામ્યો તે સમયમાં આ પૃથ્વી મધ્યમાં ક્ષીણ થતી હતી અને નાસી જવા લાગેલા લોકોથી ચારે બાજુ વ્યાપ્ત થઈ હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. મદોન્મત્ત દૈત્યોએ ચાર યુગ સુધી દબાવીને આ પૃથ્વીને પોતાના અંતઃપુર જેવી કરી મૂકી હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. આ જગતરૂપી ઝૂંપડી મેરુપર્વત સિવાય અનુક્રમે સમુદ્રનાં જળોથી સઘળા પ્રદેશોમાં ઢંકાઈ ગઈ હતી, અને તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર—એ ત્રણ દેવતાઓ

જ અવશેષ રહ્યા હતા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. બીજા બે યુગ સુધી આ પૃથ્વી જંગલનાં વૃક્ષોથી ચારે બાજુ ઢંકાઈ ગઈ હતી અને તેમાં બીજા કોઈ પણ પદાર્થની રચના થયેલી જોવામાં આવતી ન હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. એ રીતે જ આ પૃથ્વી સવા ચાર યુગ સુધી ઘાટા પર્વતોથી ઘેરાયેલી હતી અને તેમાં લોકોની હરફર થતી ન હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. આ પૃથ્વી દશ હજાર વર્ષ સુધી મરણ પામેલા દૈત્યોનાં હાડકાંના પહાડોથી ચારે તરફ અત્યંત વ્યાપ્ત હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. પૃથ્વી અંધકારમય હતી તથા વૃક્ષોથી પણ રહિત હતી અને આકાશમાંથી પણ વિમાનોમાં બેસીને ફરનારા સઘળા દેવતાઓ બીકથી છુપાઈ ગયા હતા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. જ્યારે વિંધ્ય નામનો મોટો પર્વત મેરુની સ્પર્ધાથી મસ્ત થયો હતો, ત્યારે દક્ષિણ દિશા અગસ્ત્યમુનિથી રહિત હતી અને આ જગતરૂપી ઝૂંપડી વિંધ્યાચળથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે એક પર્વતવાળી જણાતી હતી તેનું પણ મને સ્મરણ છે. ઉપર કહેલાં વૃત્તાંતોનું, એ ઉપરાંત પણ બીજાં ઘણાં ઘણાં વૃત્તાંતોનું મને સ્મરણ છે. હવે વધુ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી; માટે સંક્ષેપમાં સાર કહું છું તે સાંભળો. હે વસિષ્ઠમુનિ! ભારે ભારે પ્રભાવવાળા અસંખ્ય મનુઓ પણ સેંકડોવાર જતા રહ્યા અને યુગોની ચોકડીઓ પણ સેંકડોવાર વીતી ગઈ, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ સૃષ્ટિ એક જ હતી, શુદ્ધ હતી અને પુરુષો તથા દેવો વગેરેથી પણ રહિત હતી અને સઘળા સૂર્યાદિ પ્રકાશક પદાર્થોનો સમૂહ પણ સમષ્ટિસ્વરૂપ હતો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક સૃષ્ટિમાં સઘળા બ્રાહ્મણો મદિરાપાન કરતા હતા, શૂદ્રો દેવોની નિંદા કરતા હતા અને જે સ્ત્રીઓ ઘણા પતિઓ કરે તે જ સ્ત્રીઓ સતી કહેવાતી હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક સૃષ્ટિમાં સઘળું પૃથ્વીનું પીઠ વૃક્ષોથી જ વ્યાપ્ત હતું, મહાસાગરો મુદ્દલ હતા જ નહિ અને માણસો પણ સ્ત્રી-પુરુષોના સંગ વિના પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થતા હતા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ એક સૃષ્ટિમાં પર્વતો પણ ન હતા, પૃથ્વી પણ ન હતી, દેવતાઓ તથા મનુષ્યો આકાશમાં જ રહેતા હતા અને ચંદ્રનો કે સૂર્યનો પ્રકાશ જ ન હતો. તેનું પણ મને સ્મરણ છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં ઈન્દ્ર પણ ન હતો, રાજાઓ પણ ન હતા; ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ વિભાગો પણ ન હતા અને સઘળી દિશાઓ ચારે બાજુ અંધકારથી જ ભરપૂર હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભને માટે પ્રજાપતિનો જે સંકલ્પ થયો, ત્રૈલોક્યમાં દ્વીપ આદિ જુદા જુદા પ્રદેશોના વિભાગોનું થવું, કુલ પર્વતોના યથાયોગ્ય પ્રદેશોની કલ્પના જંબુદ્વીપ કે જે નોખો હતો, તેમાં પ્રવેશ કરીને બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોની, તેઓના ધર્મોની તથા તે તે વર્ણોને યોગ્ય વિદ્યાઓની ગોઠવણ કરવામાં આવી તે, ચંદ્ર તથા સૂર્ય આદિનો જન્મ થયો તે, ઈન્દ્ર તથા ઉપેન્દ્ર (વામન) વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ તે, હિરણ્યાક્ષે પૃથ્વીનું હરણ કર્યું હતું તે, વરાહ પૃથ્વીને પાતાળમાંથી બહાર લાવ્યા તે, દેવો, દાનવો તથા મનુષ્યો વગેરે જાતિઓમાં રાજાઓની કલ્પના થઈ તે, વિષ્ણુ મત્સ્યાવતાર ધારણ કરીને વેદોને પાછા લાવ્યા તે, મંદરાચલ ઉખેડવામાં આવ્યો તે, અમૃતને માટે ક્ષીરસાગરનું મંથન થયું તે, ગરુડને પાંખો ન આવી હતી તે અને સમુદ્રો ઉત્પન્ન થયા ઈત્યાદિ વૃત્તાંતો તો હમણાં થોડા કાળમાં જ થયા છે, તેથી તમારા જેવા બાળકોને પણ તેનું સ્મરણ હશે; માટે તે વિષે હું વધારે ભાર દઈને શું કહું? કોઈ એક કલ્પમાં વિષ્ણુ બ્રહ્માનો અધિકાર ચલાવતા હતા, બ્રહ્મા રુદ્રનો અધિકાર ચલાવતા હતા અને રુદ્ર વિષ્ણુનો અધિકાર ચલાવતા હતા, તે પણ લાંબા જીવનને લીધે મારા જોવામાં આવ્યું છે. ૧—૫૨

गरुडवाहनं विहगवाहनं विहगवाहनं वृषभवाहनम् । वृषभवाहनं गरुडवाहनं कलितवानहं कलितजीवितः ॥ ५२ ॥

સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો*

એક પછી એક એમ અનેક સૃષ્ટિઓ થયા કરે છે તેનું વર્ણન

भुशुंड उवाच

ततो जगति जातेषु भगवन् युष्मदादिषु ।
भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेंद्रमरीचिषु ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યા: હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! જગતમાં પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા આપ અને બીજા મુનિઓ ભરદ્વાજ, પુલસ્ત્ય, અત્રિ, નારદ, ઈન્દ્ર, મરીચિ, પુલહ, ઉદ્દાલક, ક્રતુ, ભૃગુ, આંગિરા, સનત્કુમાર, ભૃંગીશ, કાર્તિકેયસ્વામી, ગણપતિ, વગેરે તથા પાર્વતી, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, ગાયત્રી, આદિ અને મેરુ, મંદરાચળ કૈલાસ, હિમાલય, દર્દુર આદિ પર્વતો તથા હયગ્રીવાસુર, હિરણ્યાક્ષ, કાલનેમિ,, બલાસુર, હિરણ્યકશિપુ, ક્રાથ, બલિ, પ્રહ્લાદ આદિ દૈત્યો અને શિબિ, ત્ર્યંકુ, પૃથુલ, પૃથુ, નાભાગ, કેલિ, નલ, માંધાતા, સગર. દિલીપ, નહુષાદિક રાજાઓ તથા આત્રેય, વ્યાસમુનિ, વાલ્મીકિમુનિ, શુકદેવ, વાત્સ્યાયનમુનિ, ઉપમન્યુ-મુનિ, મણિમુનિ, મંકીમુનિ, ભગીરથરાજા અને શુકમુનિ વગેરે કે જેઓમાં કેટલાએકની ઉત્પત્તિને થોડોક જ કાળ વીત્યો છે તથા કેટલાએકની ઉત્પત્તિને કાંઈક વધારે કાળ થયો છે, તેઓના સ્મરણનું અને હાલનાં તાજાં વૃત્તાંતોના સ્મરણનું તો શું જ કહેવું? હે વસિષ્ઠમુનિ—તમે કે જે બ્રહ્માના પુત્ર છો, તેમના આઠ જન્મોનું મને બરાબર સ્મરણ છે. આ આઠમા જન્મમાં તમે મારી સાથે મળ્યા છો. તમે કોઈ સમયે આકાશમાંથી જન્મ્યા હતા, કોઈ સમયે જળમાંથી જન્મ્યા હતા, કોઈ સમયે વાયુમાંથી જન્મ્યા હતા, કોઈ સમયે પર્વતમાંથી જન્મ્યા હતા અને કોઈ સમયે અગ્નિમાંથી પણ જન્મ્યા હતા. આ સૃષ્ટિ જેવી, આ સૃષ્ટિના જેવા જ આચારવાળી અને આ સૃષ્ટિના જેવી જ દિશાઓની ગોઠવણવાળી પૂર્વે ત્રણ સૃષ્ટિઓ થઈ હતી, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. જેઓમાં આચારો, રચનાઓ, પૃથ્વી, દેવો તથા કાળ—એ સઘળાં એક-સરખાં જ હતાં અને તે તે દેવો વગેરેની પદવીઓ વગેરેનો પણ કોઈ અસુરો વગેરેથી કશો ફેરફાર થયો ન હતો એવી દશ સૃષ્ટિઓ થઈ ગઈ છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. પાંચ સૃષ્ટિ-ઓમાં જળમાં ડૂબી ગયેલી પૃથ્વીને વરાહે નહિ પણ કચ્છપે જ પાંચ વાર સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢી હતી. હે વસિષ્ઠ મુનિ! જેમ અમૃતને માટે મંદરાચળ ખેંચવાના વેગથી દેવો તથા દૈત્યો અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા એવાં સમુદ્ર-મંથનો પૂર્વકલ્પોમાં અગિયાર થઈ ગયાં અને આ કલ્પમાં બારમી વારનું થયું, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. જેણે દેવતાઓની પાસેથી કર લીધા હતા એવો હિરણ્યાક્ષ નામનો દૈત્ય સઘળો ઔષધિઓવાળી તથા સઘળા રસોવાળી પૃથ્વીને ત્રણ વાર પાતાળમાં લઈ ગયો હતો, વિષ્ણુએ વચમાં ઘણી ઘણી સૃષ્ટિઓમાં પરશુરામનો અવ-તાર નહિ લીધેલો, પણ હમણાં પરશુરામનો અવતાર લઈ ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો, તે અવતાર છઠ્ઠી વારનો છે. હે મહામુનિ! સો કળિયુગમાં શોક (કીકટ) નામના દેશની અંદર શુદ્ધોદન નામના રાજાને ઘેર વિષ્ણુએ સો વાર બુદ્ધાવતાર ધર્યા, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. સદાશિવે ત્રીસ વાર ત્રિપુરનો દાહ કર્યો, બે વાર દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો અને દશ વાર ઈન્દ્રને પદભ્રષ્ટ કરીને ગુફામાં પૂરી મૂક્યો તેનું પણ મને સ્મરણ છે. બાણા-સુર માટે વિષ્ણુને તથા સદાશિવને આઠ વાર સંગ્રામ થયા અને તે સંગ્રામમાં જ્વરનો, પ્રમથોનો તથા મંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને દેવોનાં સૈન્યોમાં મોટો ક્ષોભ થયો હતો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. પ્રત્યેક યુગમાં પુરુષોની બુદ્ધિના ઓછાવત્તાપણાને લીધે વેદ સંબંધી બ્રહ્મચર્ય આદિ ક્રિયાઓનો, વેદોનાં છ અંગોનો

---

*આ બાવીસમા સર્ગમાં વસિષ્ઠના આઠ જન્મો, સમ તથા અર્ધસમ સૃષ્ટિઓ અને ક્ષીરસાગરનું મંથન ઈત્યાદિ વૃત્તાંતો કે જે ભુશુંડના જોવામાં આવેલા છે. તેઓનું વર્ણન આપવામાં આવશે.

અને વેદોના પાઠનો જે વિચિત્ર ફેરફાર થયો હતો, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. પ્રત્યેક યુગમાં એક અર્થવાળાં સઘળાં પુરાણો જુદા જુદા પાઠફેરોથી ફેલાય છે, તે પણ મારા સ્મરણમાં છે. વેદ વગેરેને જાણનારા મહાત્માઓ પ્રત્યેક યુગમાં પાછા તેના ઈતિહાસોને અને કેટલાએક બીજા ઈતિહાસોને પણ રચે છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. મોટા આશ્ચર્યવાળો મહારામાયણ નામનો ઈતિહાસ કે જે જ્ઞાનશાસ્ત્ર છે અને લાખ શ્લોકના પ્રમાણોનો છે, તેની રચનાનું પણ મને સ્મરણ છે. 'રામની પેઠે નીતિથી જ વર્તવું, પણ રાવણની પેઠે અનીતિથી વર્તવું નહિ' એવી રીતની યોગ્ય મતિને આપનાર ઉપદેશ સહેલાઈથી જેમાં આપવામાં આવ્યો છે એ રામાયણ નામનો ગ્રંથ વાલ્મીકિમુનિએ રચેલો છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. વાલ્મીકિ હવે પછી પણ બત્રીસ હજાર શ્લોકના એક યોગવાસિષ્ઠ નામના ગ્રંથને બનાવશે કે જેને હું ત્રિકાળદર્શીપણાને લીધે જાણું છું અને તમે પણ કેટલાક કાળ પછી એ ગ્રંથને પ્રકટ થતો જાણશો. વાલ્મીકિ નામના એના એ જીવે અથવા કોઈ એ જ નામના બીજા જીવે, પ્રત્યેક કલ્પમાં કરવામાં આવતો એ યોગવાસિષ્ઠ નામનો ગ્રંથ પરંપરાના નાશને લીધે હાલ ભૂલી જવાયો છે, તે હવે બારમી વાર રચવામાં આવશે; એની જ કક્ષાનો બીજો પૂર્વના વ્યાસે કરેલો ભારત નામનો ગ્રંથ કે જે હાલ લોકોથી ભુલાઈ ગયો છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. એ ભુલાઈ ગયેલા ભારત નામના ગ્રંથને વ્યાસ નામનો એનો એ જીવ અથવા એ જ નામનો બીજો કોઈ જીવ હવે સાતમી વાર કરશે, એ પણ હું જાણું છું. હે મહામુનિ! પ્રત્યેક યુગમાં વિચિત્ર ગોઠવણોવાળાં જે જે આખ્યાનો અને જે જે શાસ્ત્રો થઈ ગયાં છે, તે બધાનું મને સ્મરણ છે. પ્રત્યેક યુગમાં વારંવાર તેના તે થતા અને બીજા પણ થતા અનેક પદાર્થો મારા જોવામાં આવ્યા છે અને જે જે જોવામાં આવ્યા છે, તેનું પણ મને સ્મરણ છે. વિષ્ણુ હવે રાક્ષસોનો વિનાશ કરવાને માટે 'રામ' એ નામથી અગિયારમી વાર અવતરશે, એ મારા જાણવામાં છે. વિષ્ણુએ નૃસિંહનું રૂપ ધારણ કરીને, જેમ સિંહ હાથીને મારે તેમ ત્રણ વાર હિરણ્યકશિપુ નામના દૈત્યને માર્યો છે. હે મહામુનિ! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને માટે હવે વસુદેવ નામના યાદવને ઘેર વિષ્ણુનો સોળમી વારનો અવતાર થવાનો છે. આ જગતરૂપ ભ્રાંતિ મુદ્દલ છે જ નહિ અને જો કદાચ છે, તો જળમાં પરપોટાની જેમ પરમાત્મામાં રહેલો છે. જેમ ચપળ તરંગ જળની અંદર જ તરત ઉત્પન્ન થાય છે અને તરત લીન થાય છે, તેમ આ અનિત્ય જગતરૂપ ભ્રાંતિ અનુભવરૂપ આત્મામાં જ તરત ઉત્પન્ન થાય છે અને તરત લીન થઈ જાય છે. ઘણાં ઘણાં એકસરખી રચનાવાળાં ત્રૈલોક્યો, ઘણાં ઘણાં પરસ્પરથી વિષમ રચનાવાળાં ત્રૈલોક્યો અને ઘણાં ઘણાં પરસ્પરની સાથે અર્ધાં મળતાં આવે છે એવી રચનાવાળાં ત્રૈલોક્યો પણ મને સાંભરે છે. કેટલાંએક પ્રાણીઓ તેનાં તે અને તેવાં જ આચરણો કરનારાં મને સાંભરે છે અને કેટલાંએક પ્રાણીઓ પૂર્વથી જુદાં અને તેવાં જ આચરણો કરતારાં મને સાંભરે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! પ્રત્યેક મન્વંતરમાં જગતનો ક્રમ બદલાઈ જતાં, ગોઠવણ પણ બીજી રીતની થાય છે અને તેથી પૂર્વના સઘળા પરિચિત લોકો જતા રહેતાં મારા મિત્રો પણ બીજા જ થાય છે, બાંધુઓ પણ બીજા જ થાય છે, નોકરો પણ બીજા જ થાય છે અને રહેવાનાં સ્થાનો પણ બીજાં જ થાય છે. કોઈ સમયે હું એકાંતમાં વિંધ્યાચળના જળવાળા પ્રદેશની અંદર માળો કરીને રહું છું, કોઈ સમયે સહ્યાદ્રિમાં રહું છું, કોઈ સમયે દર્દુરાચલમાં રહું છું. કોઈ સમયે હિમાલયમાં રહું છું, કોઈ સમયે મલયાચળમાં રહું છું અને કોઈ સમયે એની એ રચનાવાળો આ પર્વત થતાં આ કલ્પવૃક્ષની શાખામાં માળો બનાવીને રહું છું. હે મહામુનિ! ગણતાં જેનો અંત જ આવતો નથી, એવા કેટલાએક યુગો વીતી ગયા પછી, આ વૃક્ષ પોતાના

શરીરને ત્યજીને પાછું પૂર્વના જેવી જ શાખાઓની ગોઠવણથી ઉત્પન્ન થયું છે, માટે જૂનું થઈ ગયું નથી. આ વૃક્ષ એવી ને એવી ગોઠવણથી ઉત્પન્ન થયું છે અને મારા પિતા જીવતા હતા તે સમયમાં આ વૃક્ષની જેવી શોભા હતી તેવી જ શોભા આ કલ્પમાં પણ થઈ છે. તેથી હું પણ પૂર્વના જેવી જ ગોઠવણ કરીને આહીં રહ્યો છું. પૂર્વે આહીં ઉત્તર દિશા પણ ન હતી અને આ પર્વત પણ હતો નહિ. આ ઉત્તર દિશા બીજી થઈ છે અને આ પર્વત બીજો જ થયો છે. મેં એકલાએ જ આ એકના એક દેહથી બ્રહ્માની અનેક રાત્રિઓ વિતાવી છે. હું ધારણાઓ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થયા પછી જાગતાં ફરીવાર થયેલી આ સૃષ્ટિને જોઈને 'આ એનો એ મેરુ છે અને આ એનું એ વૃક્ષ છે' એ પ્રમાણે ઓળખતાં પરમતત્ત્વમાં જ આ સૃષ્ટિ રહી છે, એમ જાણું છું. સૂર્યાદિકની ગતિઓ ઉપરથી અને નક્ષત્રોના ઉદય અને અસ્ત થવામાં તથા ફરવામાં નિયમિતપણાથી મેરુપર્વત વગેરેની દિશાઓ ઓળખી શકાય છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં મેરુ બીજી રીતે ઉત્પન્ન થતાં તેને લીધે દિશાઓ પણ બદલાઈ જાય છે. આમ થવાને લીધે હું માનું છું કે, 'આ જગત સત્ય પણ નથી તેમ અસત્ય પણ નથી; પરંતુ કેવળ બુદ્ધિના ભ્રમરૂપ જ છે અને આત્માના સ્ફુરણના ચમત્કારનો વૈભવ જ આ જગતરૂપે દેખાય છે.' સેંકડો પિતાપુત્રો, શત્રુમિત્રો અને સ્ત્રીપુરુષો થઈ ગયેલાં પણ મને સાંભરે છે. હે મુનીશ્વર! કળિયુગમાં સત્યયુગના આચારો, સત્યયુગમાં કળિયુગના આચારો તેમ જ ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં પણ બીજા યુગના આચારો થયેલા મને સાંભરે છે. કોઈ સમયમાં કેટલીએક સૃષ્ટિઓ વેદોને કે વેદોના અર્થોને જોતી જ ન હતી, પોતાના મન ફાવે તેવા નિયમોથી વર્તતી હતી અને પ્રતિબંધ વિનાનાં આચરણો પણ કરતી હતી તે પણ મને સાંભરે છે. બ્રહ્મા હજાર ચોકડીને અંતે સૂઈને યોગનિદ્રાના બહાનાથી પરમાત્માના ધ્યાનમાં લાગે છે ત્યારે દેવતાઓ, દૈત્યો તથા મનુષ્યો સહિત આ જગત શૂન્ય જેવું થઈ જાય છે, તે પણ મને સાંભરે છે. દશ સૃષ્ટિઓ તો માનસિક રચનાઓવાળી જ હતી. સ્થૂલ પૃથ્વીમય શરીરોથી રહિત હતી અને વાયુમય ભૂતોથી જ વ્યાપ્ત હતી, તેઓનું પણ મને સ્મરણ છે. દેશોની વિચિત્ર પ્રકારની ગોઠવણોવાળી, વિચિત્ર કાર્યોમાં વ્યાકુળ થયેલાં અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલી અને જેઓમાં રચનાઓ, વિલાસો તથા વેષો વિચિત્ર હોય છે; એવી બ્રહ્માના દિવસોમાં થયેલી સઘળી સૃષ્ટિઓ મને સાંભરે છે. ૧—૫૩

विचित्रसंस्थानविशेषदेशान्विचित्रकार्याकुलभूतकोशान् । विचित्रविन्यासविलासवेषान्स्मरोम्यहं ब्रह्मदिनेष्वशेषान् ॥ ५३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણનો પૂર્વાર્ધનો 'ચિરંજીવિતવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો*

મૃત્યુ કોને બાધ નથી કરતુ ?

वसिष्ठ उवाच

अथासौ वायसश्रेष्ठो जिज्ञासार्थमिदं मया ।
भूयः पृष्टो महाबाहो कल्पवृक्षलताग्रके ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્ર ! પછી મેં વધારે જાણવાને માટે કલ્પવૃક્ષની લતાના છેડા પર રહેલા એ કાગડાઓમાં ઉત્તમ ભુશુંડને ફરીવાર પૂછ્યું કે, 'હે પક્ષીઓના રાજાધિરાજ! જગતના કોશમાં ફર્યા કરતા અને વ્યવહાર કરનારા લોકોને પણ મૃત્યુ નડે નહિ એવો કોઈ ઉપાય છે કે?

ભુશુંડ બોલ્યો : હે મહારાજ! તમે સર્વજ્ઞ હોવાથી સઘળું જાણો છો, છતાં જાણે તમને જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમ મને પૂછો છો. મહાત્મા પુરુષો પ્રશ્ન દ્વારા પોતાના દાસની

*આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં જે દોષોનો ત્યાગ કરવાથી માણસને મૃત્યુ નડતું નથી અને મન સર્વદા જેમાં સ્થિર કરી રાખવું જોઈએ તે સઘળું કહેવાશે.

ચાતુરીને પ્રખ્યાત કરવાને માટે જ દાસને મોઢેથી વાત કરાવે છે; તોપણ આપે મને જે પૂછ્યું તેનો હું ઉત્તર આપું છું; કેમ કે મહાત્માઓની આજ્ઞાને માથે ચડાવવી એ જ મહાત્માઓની મુખ્ય સેવા છે. દોષોરૂપી મોતીઓથી પરોવાયેલી વાસનારૂપ દોરી જેના હૃદયમાં ગૂંથાયેલી હોય નહિ તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. ચિંતાઓ કે જેઓ સઘળી દેહરૂપી લતાને ઘણ- નામના જીવડાની પેઠે કોતરી નાખે છે અને દેહરૂપી વૃક્ષને કાપી નાખનારાં નિઃશ્વાસોરૂપી કરવતોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સર્વ જેને ભેદે નહિ, તે પુરુષને મૃત્યુ બાધ કરતું નથી. શરીરરૂપી ઝાડના કોતરમાં રહેનારી અને માથે ચિંતાઓરૂપી ફણાને ધર-નારી, આશાઓરૂપી નાગણીઓ જેના અંતઃ-કરણમાં દાહ ઉત્પન્ન કરે નહિ તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. રાગદ્વેષરૂપી ઝેરથી ભરપૂર અને મન-રૂપી રાફડામાં રહેનારો લોભરૂપી સર્પ જેને કરડે નહિ તે પુરુષને મૃત્યુ નડતું નથી. શરીરરૂપી સમુદ્રમાં રહેનારો અને વિવેકરૂપી સઘળા જળને પીનારો ક્રોધરૂપી વડવાગ્નિ જેને બાળે નહિ, તેને મૃત્યુ નડતું નથી. જેમ ઘાણી તલના મોટા ઢગલાઓને પણ કચરીને પીલી નાખે છે, તેમ કામદેવ જેને વ્યાકુળ કરીને પીલે નહિ, તે પુરુષ-ને મૃત્યુ નડી શકતું નથી. પરમ પવિત્ર અને નિર્મળ એક પરમ પદમાં જ જેના ચિત્તને શાંતિ મળી હોય, તે પુરુષને મૃત્યુ નડી શકતું નથી. શરીરરૂપી વનખંડમાં રહેનારો અને વારંવાર કૂદ્યા કરતો મનરૂપી વાંદરો ચંચળતાને ત્યજી દે, તે માણસને મૃત્યુ બાધ કરી શકતું નથી. હે મહારાજ! ચિત્ત જો સમાધિવાળું થયું હોય, તો સંસારરૂપી વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરનારા એ સઘળા મોટા દોષો તે ચિત્તને જરા પણ ગભરાવી શકતા નથી. ચિંતાઓથી તથા વ્યાધિઓથી ઊઠતાં અને મોટા મોટા ભ્રમોને ઉત્પન્ન કરનારાં દુઃખો સમાધિવાળા ચિત્તને જ લૂંટી શકતાં નથી. જેનું ચિત્ત સમાધિવાળું થયું હોય, તે માણસનો અસ્ત પણ થતો નથી. ઉદય પણ થતો નથી, સ્મરણ પણ થતું નથી, ભૂલ પણ થતી નથી, નિદ્રા પણ હોતી નથી અને જાગૃતિ પણ હોતી નથી. જેનું ચિત્ત સમાધિવાળું થયું હોય તે માણસને હૃદયરૂપી આકાશમાં ભારે અંધારું કરનારી અને તૃષ્ણા તથા ક્રોધના વિકારોથી ઉત્પન્ન થનારી ચિંતાઓ પીડી શકતી નથી. જેનું ચિત્ત સમાધિવાળું થયું હોય, તે પુરુષ વ્યવહાર સંબંધી કામકાજોને કરતાં છતાં પણ કશું આપતો નથી, કશું લેતો નથી, કશું ત્યજી દેતો નથી અને કશું માગતો પણ નથી. જેનું ચિત્ત સમાધિવાળું થયું હોય, તે પુરુષને દુષ્ટ ધન, દુષ્ટ કાર્યો, દુર્ગુણો, દુર્વચનો કે દુષ્ટ વર્તણૂકો દુઃખ આપી શકતી નથી. જેનું ચિત્ત સમાધિવાળું થયું હોય તે માણસને પ્રકાશવાળાં અને ગુણોવાળાં સઘળાં મોટાં મોટાં સુખો પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે લાભ પરિણામમાં હિતકારી છે, સત્ય છે, અવિચળ રહેનાર છે, ભ્રાંતિથી રહિત છે અને ભોગોની તૃષ્ણાને ઉત્પન્ન થવા દેતો જ નથી તે આત્મલાભમાં જ મનને તત્પર રાખવું જોઈએ. ચિત્તને અતિ વિહ્વળ કરી દેનારા મહા-મલિન દ્વૈતરૂપી પિશાચની દૃષ્ટિ જેના ઉપર પડતી જ નથી, તે સુખમાં જ મનને તત્પર કરવું જોઈએ. જે વસ્તુ આદિમાં સુખકારી આરંભવાળી છે, મધ્યમાં પણ મધુર છે, અંતમાં પણ સઘળાં દુઃખોનું નિવારણ કરનાર છે અને લાંબા કાળ સુધી અતિ શાંતિ આપનાર છે, તે વસ્તુમાં જ મનને તત્પર કરવું જોઈએ. જે સુખ અંત વિનાનું છે મનને હિતકર છે, સત્ય છે, આદિમાં, મધ્યમાં, તથા અંતમાં પણ એકસરખું છે અને સઘળા સાધુઓએ સેવેલું છે, તે સુખમાં જ (આત્મ-સુખમાં જ) મનને તત્પર કરવું જોઈએ. જે સૌભાગ્ય બુદ્ધિને મોટું અજવાળું આપનાર છે, પ્રથમ છે, પરમ અમૃતરૂપ છે અને સર્વોત્તમ છે, તે સૌભાગ્યમાં જ (નિત્ય નિરતિશય આનંદ-માં જ) મનને તત્પર કરવું જોઈએ. સ્વર્ગ કે જેમાં દેવતાઓ, રાહુ આદિ અસુરો, ગંધર્વ, વિદ્યાધરો, કિન્નરો અને અપ્સરાઓ વસે છે,

તેમાં પણ કોઈ સુખ અતિ સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી. વૃક્ષો, રાજાઓ, પર્વતો, નગરો તે સમુદ્રોવાળા ભૂતળમાં પણ કોઈ સુખ અતિ સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી. જેમાં નાગો, અસુરોના સમૂહો અને અસુરોની સ્ત્રીઓના સમૂહો વસે છે, એવા સઘળા પાતાળમાં પણ કોઈ સુખ અતિ સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી. સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ, પાતાળો અને દિશાઓવાળા આ સઘળા જગતમાં પણ કોઈ સુખ સારી પેઠે સ્થિર રહેનારું કે સારું નથી. ચિંતાઓથી તથા રોગોથી ચપળતા ધરાવનારી અને દુઃખોના સમૂહોથી જ દોરાયેલી નિત્ય તુચ્છ ક્રિયાઓથી પણ કાંઈ સ્થિર કે સારું સુખ મળે એમ નથી. બુદ્ધિના વિકારોરૂપ, ચિત્તને ચપળ કરનારી અને સમય પર ચિત્તને આનંદ પણ આપનારી ચિંતાઓથી પણ સ્થિર કે સારું સુખ મળે એમ નથી. પોતાના સંકલ્પવિકલ્પો કે જેઓ ચંચળ છે અને મનરૂપી ક્ષીરસાગરને ક્ષોભ આપવામાં મંદરાચળ જેવા છે, તેઓથી પણ કાંઈ સ્થિર કે સારું સુખ મળે એમ નથી. ઈન્દ્રિયો વગેરેની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કે જેઓ નિરંતર જવા—આવવાના સ્વભાવવાળી છે અને તલવારની તીક્ષ્ણ ધાર જેવી છે, તેઓથી પણ કશું સ્થિર કે સારું સુખ મળે એમ નથી. પૃથ્વીનું ચક્રવર્તી રાજ્ય પણ સારું નથી, બૃહસ્પતિપણું કે ઈન્દ્રપણું ઈત્યાદિ પણ સારું નથી અને પાતાળનું મોટું રાજ્ય પણ સારું નથી; કેમ કે વિવેકી પુરુષોનું મન એમાં ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ પામતું નથી. મોટાં મોટાં વસ્ત્રોનો વિચાર કરવામાં કુશળ પાંડિત્ય પણ સારું નથી, પરાયાં કાર્યોનું વિવેચન કરવાનું સામર્થ્ય પણ સારું નથી અને ઉત્તમ ઉત્તમ કથાઓનું વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય પણ સારું નથી; કેમ કે, વિવેકી પુરુષોનું મન એમાં ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ પામતું નથી. લાંબા કાળ સુધીનું જીવન કે, જે ઘણી ચિંતાઓથી ભરપૂર હોય છે, તે પણ સારું નથી; મરણ કે જે એક જાતનું મોટું મૂઢપણું છે તે પણ સારું નથી અને નરકવાસ કે સ્વર્ગવાસ પણ સારાં નથી; કેમ કે વિવેકી પુરુષોનું મન પણ ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ પામતું નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં વિવેકી પુરુષને જગતના વિવિધ પ્રકારના ક્રમોમાંથી કોઈ પણ ક્રમ રમણીય લાગતો નથી; કેમ કે સઘળા ક્રમો મતિને મૂઢ કરનારા છે. મૂઢ મતિવાળા માણસને જ જગતના ક્રમો રમણીય લાગે છે. જે પદાર્થ અત્યંત અનિત્ય સમજાયો હોય, તેમાં મહાત્મા પુરુષોને સદાની તે વિશ્રાંતિ કેમ જ પ્રાપ્ત થાય? ૧—૩૬

इति विविधजगत्क्रमाः समस्ताः खलु मतिमूढतया नरस्य रम्याः । चलतरकलनाहिते पदार्थे कथमुपयांति चिरस्थितिं महांतः ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણનો પૂર્વાર્ધનો 'સમાધાનસંકલ્પનિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો+

દેહમાંની નાડીઓ અને ચક્ર વગેરેનું વર્ણન

भुशुंड उवाच

एकैव केवला दृष्टिर्निरापाया गतभ्रमा । विद्यते सर्ववित्त्वेषु सर्वश्रेष्ठा समुन्नता ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યા: હે વસિષ્ઠમુનિ! સઘળાં જ્ઞાનોમાં એક બ્રહ્મવિદ્યા જ અવિનાશી ફળને આપનારી, ભ્રાંતિ વગરની અને ઊંચાઈવાળી હોવાથી સઘળા અંશોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સાક્ષાત્કાર પર્યંત આત્મવિચાર જ સઘળાં દુઃખોનો અંત કરનાર છે અને લાંબા કાળથી પ્રાપ્ત થયેલા સંસારરૂપી ખરાબ સ્વપ્નના ભ્રમને હરનાર છે. એક આત્મચિંતા જ નિષ્કલંક છે, જ્યાં મન પણ પહોંચતું નથી, એવા મોટા માર્ગમાં (નિરતિશય આનંદમાં) વિચરનારી છે. સઘળાં દુઃખોનો તથા ચિંતા આદિ અનર્થોનો વિનાશ કરનારી છે. જેમ ચાંદનીથી અંધકારનો સારી રીતે નાશ થાય છે તેમ આત્મચિંતાથી સઘળા અનર્થોના અંત

+ આ ચોવીસમા સર્ગમાં દેહની નાડીઓના ક્રમ સહિત અને છ ચક્રોના રહસ્ય સહિત પ્રાણચિંતાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સારી રીતે થાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જેમાં કાંઈ પણ સંકલ્પ હોતો નથી એવી અને શ્રેષ્ઠ કોટિમાં રહેલી એ આત્મચિંતા, આપના જેવાઓથી સહેજે પામી શકાય એવી છે અને અમારા જેવાઓથી તે કોઈ રીતે પામી શકાય એવી નથી. અમારા જેવાં સામાન્ય બુદ્ધિવાળાં પ્રાણીઓ તો છેલ્લામાં છેલ્લી કોટિમાં રહેલાં અને સઘળી કલ્પનાઓથી પર એ આત્મચિંતનરૂપ પદને શી રીતે પામી શકે? હે મહામુનિ! એ આત્મ-ચિંતારૂપી મહારાજ્ઞીની કેટલીક સખીઓ છે, કે જેઓ વિજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રના પ્રકાશથી શીતળ છે અને થોડાક અંશમાં આત્મચિંતા જેવી જ છે. આત્મચિંતનનું સમાનપણું ધરાવનારી આત્મ-ચિંતાની કેટલીએક સખીઓમાંની એક પ્રાણ-ચિંતા નામની સખી કે જે સઘળાં દુઃખોનો નાશ કરનારી છે, સઘળાં સૌભાગ્યને વધારનારી છે અને જીવનના કારણ રૂપ છે, તેનો મેં આશ્રય કર્યો છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે તે કાકભુશુંડનું બોલવું સાંભળીને મેં પછી પ્રાણચિંતાનો વિષય મારા જાણવામાં છતાં પણ કૌતુકને લીધે ધીરજથી એ કાકભુશુંડને પૂછ્યું કે, 'હે સઘળા સંશયોનું છેદન કરનારા અને અત્યંત લાંબા કાળ સુધી જીવનારા મહાત્મા મુનિ! તમે જે પ્રાણચિંતા કહી, તે કેવા પ્રકારની હોય છે? એ મને સારી રીતે જણાવો.'

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વસિષ્ઠ મુનિ! તમે સઘળાં વેદાંતોને જાણો છો તથા સઘળા સંશયોને દૂર કરનાર છો, તે છતાં મને—કાગડાને પૂછો છો; માટે હું ધારું છું કે, મારી મશ્કરી કરવા માટે જ પૂછો છો અથવા તમારી પાસેથી પ્રાણચિંતાનો વિષય વિશેષ રીતે જાણવા માટે હું તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપું છું, એમાં મને શી હાનિ છે? જેથી મને લાંબા કાળ સુધીનું જીવન મળ્યું છે અને આત્મલાભ થયો છે એવી પ્રાણચિંતા વિષે તમને જણાવું છું તે સાંભળો. હે મહામુનિ! આ દેહરૂપી સર્વાંગસુંદર ઘરને જુઓ કે જે ઘર વાત, પિત્ત તથા કફરૂપી મોટા થાંભલાઓવાળું છે, મુખ આદિ નવ દ્વારોવાળું છે. લિંગશરીરરૂપી સ્ત્રીવાળા તથા લિંગશરીરરૂપી કુટુંબવાળા અહંકારરૂપી ગૃહસ્થે ચારે બાજુ પાળેલું છે; કાનની બૂટો-રૂપ અગાશીઓવાળું છે, કેશોરૂપી છાજવાળું છે, નેત્રોરૂપી મોટા ગોખોવાળું છે કે જેનો તમે સાક્ષીરૂપે અનુભવ કરો છો. તે મોઢારૂપી પ્રધાન દ્વારવાળું છે, હાથ તથા પડખાંરૂપી ખંડોવાળું છે, દાંતોની પંક્તિઓરૂપ બોરસલ્લીની માળાઓથી શણગારેલી દ્વારની કોતરણીવાળું છે. સર્વદા આંખ, જીભ તેમ જ ચામડી આદિ દ્વારપાળોવાળું છે, લિંગશરીર દ્વારા સર્વત્ર ફેલાયેલા આત્મપ્રકાશ-થી વ્યાપ્ત છે, વિશેષે કરીને આંખોની કીકીઓરૂપ આગલા ગોખોમાં બેસનારા જીવરૂપી સ્વામી-વાળું છે. રુધિર, માંસ તથા વસાના લેપવાળું છે, નાડીઓરૂપી દોરડાંના સમૂહવાળું છે, જાડાં હાડકાંરૂપી કાષ્ઠોથી બંધાયેલું છે અને તેથી જ મજબૂત તથા સારી રીતે ગોઠવાયેલું રહેનાર છે. હે મહામુનિ! આ દેહની અંદર ડાબા પડખામાં ઈડા નામની કોમળ સૂક્ષ્મ નાડી રહેલી છે અને જમણા પડખામાં પિંગલા નામની કોમળ સૂક્ષ્મ નાડી રહેલી છે. એ બે નાડીઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી આખા દેહમાં પ્રકટ નથી (પણ નાકના પુટોમાં પ્રાણના સંચારરૂપ ચિહ્નથી જણાય છે). હૃદય-માં કોમળ, એકબીજાની સાથે મળતાં કુમળાં પત્રોવાળાં, હાડકાંથી તથા માંસથી ગોઠવાયેલાં અને ઊંચી નાળોવાળાં કમળોની ત્રણ જોડીઓરૂપ ત્રણ યંત્રો છે. એ કમળોની પાંખડીઓ સઘળા દેહના આકાશમાં ફરતા નિઃશ્વાસ(બહારથી અંદર જતા શ્વાસ)રૂપ વાયુના અમૃતના સિંચનથી જરાક ઊઘડે છે અને ઉચ્છ્વાસ (અંદરથી બહાર જતા શ્વાસ)રૂપ વાયુથી જરાક બિડાઈ જાય છે. અર્થાત્ પ્રાણવાયુથી (ઉચ્છ્વાસથી) ઘેરાઈને જરાક સંકોચાઈ જાય છે અને અપાનવાયુથી (નિઃશ્વાસથી) ઘેરાઈ જઈને જરાક ઊઘડે છે. પ્રત્યેક ઉચ્છ્વાસમાં તેઓનું જરાક બિડાવું થાય છે અને પ્રત્યેક નિઃશ્વાસમાં તેઓનું જરાક

ઊઘડવું થાય છે. જેમ અરણ્યમાં લતાનાં પાંદડાં હાલતાં, વાયુ ચારે બાજુ વધે છે, તેમ હૃદય-કમળોની પાંખડીઓ ડોલતાં અંદરનો વાયુ વધે છે. વૃદ્ધિ પામેલો એ વાયુ નીચે તથા ઊંચે રહેલી નાડીઓમાં અનેક પ્રકારનાં પોતાનાં સ્થાન કરીને આ દેહમાં પ્રસરે છે. એ હૃદયનો વાયુ એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ઠેકાણે સ્થાન કરીને જુદા જુદા પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે કે જે ચેષ્ટાઓ ઉપરથી વિદ્વાન લોકોએ તેને પ્રાણ, અપાન તથા સમાન આદિ જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે. જેમ ચંદ્રના બિંબમાંથી કિરણો ઊંચે તથા નીચે ફેલાય છે, તેમ હૃદયકમળનાં એ ત્રણ યંત્રોમાંથી સઘળી પ્રાણશકિતઓ દેહમાં ઊંચે તથા નીચે ફેલાયેલી છે. એ પ્રાણશકિતઓ અન્નરસને દેહમાં ફેલાવવા માટે જાય છે, આવે છે, ખેંચે છે, હરે છે, વિહાર કરે છે, ઊંચી ચડે છે અને નીચે પણ ઊતરે છે. હૃદયકમળોમાં રહેલા એ વાયુને પંડિતો 'પ્રાણ' કહે છે. એ પ્રાણની કોઈ શકિત નેત્રોને ઉઘાડ—મીંચ કરાવે છે, કોઈ શકિત સ્પર્શનું ગ્રહણ કરે છે, કોઈ શકિત ગંધનું ગ્રહણ કરે છે, કોઈ શકિત અન્નને પચાવે છે અને કોઈ શકિત વચનોને બોલે છે, ઝાઝું શું કહું? ટૂંકમાં એટલું જ સમજવાનું છે કે, જેમ યંત્રનો સૂત્રધાર યંત્રમાં રહેલી દરેક ક્રિયા ચલાવે છે, તેમ એ મહાસમર્થ પ્રાણવાયુ શરીરમાં સઘળી ક્રિયા કરે છે. તેમાં ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ નામના બે પવનો કે જેઓ પ્રાણ તથા અપાન' એ નામોથી પ્રખ્યાત છે અને પ્રકટ છે, તેઓમાં ઉચ્છ્વાસ અંદરથી ઉપર આવે છે અને નિઃશ્વાસ ઉપરથી અંદર જાય છે. હે મહામુનિ! એ બે પવનો કે જે અનુક્રમે ઉષ્ણ તથા શીતળ છે, સર્વદા દેહરૂપી આકાશમાં ખેપો કર્યા કરે છે, દેહરૂપી મોટા યંત્રને ચલાવ્યા કરે છે, એમ કરવા છતાં પણ શ્રમથી રહિત જ રહે છે, હૃદયરૂપી આકાશમાં અનુક્રમે સૂર્યનું તથા ચંદ્રનું કામ કરે છે, અનુક્રમે અગ્નિસ્વરૂપ તથા ચંદ્રસ્વરૂપ છે, શરીરરૂપી નગરનું પાલન કરનારા મનના રથનાં પૈડાંરૂપ છે અને અહંકારરૂપી રાજાને વખાણવા યોગ્ય પ્યારા ઘોડાઓરૂપ છે. તેઓની ગતિને હું સર્વદા અનુસરી રહ્યો છું. (જેમ ઉચ્છ્વાસ તથા નિઃશ્વાસ એ પાપથી અને વિષયોમાં જ આસકિતથી રહિત છે, તેમ પાપથી અને વિષયોમાં આસકિતથી રહિત રહેવું અને સમદૃષ્ટિ પ્રાણરૂપ હું છું' એવી ધારણા કરવી એ તેની ગતિને અનુસરીને રહેવા બરાબર સમજવું.) હે વસિષ્ઠ મુનિ! એ ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ નામના શરીર સંબંધી બે પવનો કે જેઓ શરીર ટકતાં સુધી એકધારી રીતે રહે છે; અને જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં તથા સુષુપ્તિમાં સર્વદા સમરૂપે જ રહે છે, તેઓની ગતિને હું અનુસર્યા કરું છું; તેથી જેમ સુષુપ્તિમાં રહેલાના દિવસો પસાર થાય તેમ મારા દિવસો પસાર થાય છે. એમની નાડીઓમાં ગતિ હોય છે, તોપણ કમલ-નાળના તંતુના એક નાના ટુકડાના હજારમા ટુકડાથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે, માંડ જણાય એવી છે. હે મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિ! નિરંતર ચાલ્યા કરતા એ હૃદયના પવનોની ગતિ, જે શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલી છે, તેને અનુસરવામાં આવે તો પુરુષ મનમાં સર્વદા આનંદ અનુભવે છે, મૃત્યુના પાશથી મુકત થાય છે અને કદી પણ આ સંસારમાં ફરીવાર જન્મતો નથી. ૧-૩૮

अविरतगतयोर्गतिं विदित्वा हृदि मरुतो-रनुसृत्य चोदितां ताम्। न पुनरिह हि जायते महात्मन् मुदितमनाः पुरुषः प्रणष्टपाशः॥३८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પ્રાણવિચારણ' નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો*

પ્રાણ-અપાનની ગતિ અને પ્રાણાયામ-ઉપાસનવિધિ

वसिष्ठ उवाच

इत्थं स कथयन् पक्षी पृष्टस्तत्र पुनर्मया ।
कीदृशी प्राणवातस्य गतिरित्येव राघव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે ભાષણ કરતા તે ભુશુંડી પક્ષીને મેં ફરી વાર તે વિષયમાં પૂછ્યું કે, 'પ્રાણવાયુની ગતિ કેવી હોય છે ?'

ભુશુંડ બોલ્યો : હે વસિષ્ઠમુનિ ! તમે સઘળું જાણો છો, છતાં પણ લીલાથી મને શા માટે પૂછો છો ? આપ મને લીલાથી પૂછો છો તોપણ આપના પૂછવાથી હું ઉત્તર આપું છું. પ્રાણની ગતિના વિષયમાં મારું વચન સાંભળો. એ પવન સર્વદા ચલનશકિતવાળો અને સર્વદા ગતિ કરનારો છે. બહારના તથા અંદરના અનેક વિભાગોવાળા આ દેહમાંથી ઉપર ગતિ કરનારો જે પવન (ઉચ્છ્વાસ) છે, તે પ્રાણ કહેવાય છે. બહારના તથા અંદરના અનેક વિભાગોવાળા આ દેહમાં બહારથી પાછો મોઢામાં પેસીને જે અંદર ગતિ કરનારો પવન (નિ:શ્વાસ) છે, તે અપાન કહેવાય છે. એ અપાન પણ સર્વદા ચલનશકિતવાળો અને સર્વદા ગતિવાળો છે. જાગૃતમાં, સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિમાં પણ એ ઉચ્છ્વાસ તથા નિ:શ્વાસોની ગતિથી યત્ન વગર જ જે રીતે ઉત્તમ પ્રાણાયામો થયા કરે છે, તે રીતને હું લોકોના કલ્યાણને માટે જણાવું છું, તે સાંભળો. કશો યત્ન કર્યા વગર પોતાની મેળે જ હૃદયકમળોની ગુહાઓમાંથી પવન ઉચ્છ્વાસરૂપે બહાર નીકળવા તૈયાર થાય છે અને તેથી અંદરનું આકાશ ખાલી થાય છે તેને ધીર પુરુષો રેચક પ્રાણાયામ કહે છે. ઉચ્છ્વાસ મુખ વગેરેમાંથી બહાર નીકળી નીચે બાર આંગળ સુધીના પ્રદેશને દબાવે છે અને તેથી બહારના આકાશનો પ્રદેશ પુરાઈ જાય છે, તેને ધીર પુરુષો પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે. એવી રીતે જ બહારથી યત્ન વગર જ નિ:શ્વાસ અંદર પેસે છે તેથી અંદરના આકાશનો પ્રદેશ પુરાઈ જાય છે, તેને પણ ધીર પુરુષો પૂરક પ્રાણાયામ કહે છે. બહારથી અંદર આવેલો નિ:શ્વાસ પૂરો થયા પછી જ્યાં સુધીમાં ઉચ્છ્વાસ હૃદયમાં ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યાં સુધીની અવસ્થા કુંભક કહેવાય છે કે જે યોગીઓના અનુભવમાં આવે છે. બહાર પણ રેચક, કુંભક અને પૂરક, એ રીતે પ્રયત્ન વિના જ પ્રાણાયામની ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે. નાકની ટોચથી બહારનો બાર આંગળ સુધીનો નીચેનો પ્રદેશ કે જે નિ:શ્વાસને આવવાનું સ્થાન છે, તેમાં પણ સર્વદા યત્ન વગર જ પૂરક, કુંભક તથા રેચક નામના ત્રણ સ્વભાવો થવાનું વિદ્વાન લોકોએ જે કહ્યું છે, તે જણાવું છું, તેને તમે સાંભળો. બાર આંગળના પ્રદેશના છેડામાંથી જે નિ:શ્વાસ નામનો પવન ઉદય પામે છે, તે પવનની બહારના પ્રદેશમાં થતી પૂરક આદિ અવસ્થાઓનું નીચે પ્રમાણે ચિંતન કરવું. નાસિકાના અગ્રથી બહાર બાર આંગળ સુધીના નીચેના આકાશમાં જે બારમા આંગળનો છેડો નાસિકાની ટોચની સામો હોય છે, તેમાં માટીની અંદર રહેલા પણ નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ઘડાની પેઠે, નિ:શ્વાસની જે સ્થિતિ હોય છે, તેને વિદ્વાનો કુંભક કહે છે. હૃદયમાંથી બહાર નીકળતાં ઉચ્છ્વાસની નાસિકાની ટોચ સુધી જે ગતિ થાય છે, તેને યોગી લોકો પહેલો બાહ્ય પૂરક કહે છે અને નાસિકાની ટોચમાંથી નીકળેલા ઉચ્છ્વાસથી બાર આંગળ સુધીના પ્રદેશમાં જે ગતિ થાય છે, તેને યોગીલોકો બીજો બાહ્ય પૂરક કહે છે. ઉચ્છ્વાસ નાસિકાની ટોચમાંથી બહાર નીકળી બાર આંગળને છેડે અસ્ત પામ્યા પછી, જ્યાં સુધી નિ:શ્વાસ ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યાં સુધીમાં પૂર્ણ સ્થિતિવાળો કુંભક થાય છે, એમ

* આ પચીસમા સર્ગમાં ઉચ્છ્વાસની તથા નિ:શ્વાસની ગતિઓમાં રેચક આદિ પ્રાણાયામોની કલ્પના કરવામાં આવશે; અને એ બંને પવનનો જેમાંથી જન્મ થાય છે તથા જેમાં લય થાય છે, તે બ્રહ્મનું પણ વર્ણન કરવામાં આવશે.

યોગી લોકો કહે છે. નિઃશ્વાસની નીચે બારમા આંગળના છેડામાં ચલનથી પહેલી ક્ષણમાં જે ગતિ માટે તૈયારીઓ થાય છે, તેને યોગી લોકો બાહ્ય રેચક કહે છે. નિઃશ્વાસનું બારમા આંગળના છેડામાંથી ઊઠીને જે પુષ્ટરૂપપણું થાય છે, તેને યોગી લોકો અપાનનો બીજા પ્રકારનો પૂરક કહે છે. આ ઉચ્છ્વાસના તથા નિઃશ્વાસના બહાર તથા અંદરના જે નિરંતર કુંભક આદિ સ્વભાવો થયા કરે છે, તેઓની ઉપાસના કરવામાં આવે તો ફરી વાર જન્મ થતો નથી. હે મોટી બુદ્ધિવાળા વસિષ્ઠમુનિ! મેં પ્રાણ—અપાનના જે આ દશ સ્વભાવો કહ્યા, તેઓનું રાત્રિદિવસ અનુસંધાન કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત ચંચળતાવાળા આ દશ સ્વભાવોના સ્મરણનો ચાલતાં, બેસતાં, જાગતાં અને સૂતાં પણ અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો સમય પ્રાપ્ત થતાં પવનની ગતિ બંધ પણ કરી શકાય છે. આ કુંભક આદિ સ્વભાવોનું બુદ્ધિથી સારી પેઠે સ્મરણ રાખવામાં આવે તો જે કાંઈ કરવામાં આવે કે જે કાંઈ ભોગવવામાં આવે, તેમાં પોતાને કશું કર્તા—ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રાણચિંતનના કામમાં વળગી રહેનારું મન બહારના વિષયોને પોતાની મેળે જ છોડતું જાય છે. તેથી કેટલેક દિવસે પોતાની મેળે જ કેવળપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ બ્રાહ્મણ કૂતરાના ચામડાના વાસણમાં ભરેલા દૂધ વગેરેમાં રુચિ કરતો નથી, તેમ આ પ્રમાણે ચિંતનનો અભ્યાસ કરનારા પુરુષનું મન બહારના વિષયોમાં રુચિ કરતું નથી. જે વિદ્વાનો આ પ્રાણચિંતનનો અભ્યાસ રાખીને રહે છે, તેઓ શોકથી રહિત જ થઈ ચૂક્યા છે અને જે કાંઈ પામવાનું છે તેને સંપૂર્ણ રીતે પામી ચૂક્યા છે, એમ સમજવું. બેસતાં, ચાલતાં, ઊઠતાં, સૂતાં ને જાગતાં પ્રાણચિંતનનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે, તો બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રાણચિંતનના અભ્યાસથી જેઓને બોધ પ્રાપ્ત થયો હોય છે, એવા પુરુષોનું ચિત્ત મોહથી અને મેલથી રહિત અને સ્વસ્થ થઈને પ્રત્યક્ષ આત્મામાં જ રહે છે. યોગી પ્રાણચિંતન કરવાના પ્રભાવથી સારી રીતે સ્વસ્થ થઈને સુખી રહે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! હૃદયમાં રહેલા કમળપત્રમાંથી પ્રાણના ઉચ્છ્વાસનો ઉદય થાય છે અને એ પ્રાણ બહાર નીકળીને બાર આંગળના પ્રદેશના છેડામાં અસ્ત પામે છે. અપાનનો (નિઃશ્વાસનો) ઉદય બહારના બારમા આંગળના છેડામાંથી થાય છે અને હૃદયમાં રહેલા કમળમાં તેનો અસ્ત થાય છે. બારમા આંગળના છેડા સુધીના આકાશમાં જ્યાં પ્રાણ અસ્ત પામે છે, ત્યાંથી તરત જ અપાન ઉદય પામે છે. પ્રાણ અગ્નિની શિખાની જેમ બહારના આકાશ તરફ ચાલ્યા કરે છે અને અપાન હૃદયના આકાશ તરફ નીચા પ્રદેશમાં જળની પેઠે ચાલ્યા કરે છે. અપાનરૂપ ચંદ્રમા બહારથી આવીને દેહને સંતોષ અને શાંતિ આપે છે અને પ્રાણરૂપ સૂર્ય અથવા અગ્નિ શરીરના અંદરના ભાગને તપાવે છે. પ્રાણરૂપ ઉત્તમ સૂર્ય, પ્રત્યેક ક્ષણમાં, હૃદયના આકાશને તપાવીને પછી મોઢાના આગળના આકાશને તપાવે છે. અપાનરૂપ ચંદ્રમા મોઢાના આગળના ભાગને ભીંજવી દઈને, પછી તરત જ હૃદયના આકાશને ભીંજવી દે છે. અપાનરૂપ ચંદ્રના છેલ્લા ભાગને પ્રાણરૂપી સૂર્ય જે ઠેકાણે (હાર્દબ્રહ્મમાં) ગળી જાય છે, તે પદને પામવાથી ફરીવાર શોક કરવો પડતો નથી. પ્રાણરૂપ સૂર્યના છેલ્લા ભાગને અપાનરૂપ ચંદ્રમા જે ઠેકાણે (બારમા આંગળના છેડાના આકાશરૂપ બ્રહ્મમાં) ગળી જાય છે, તે પદને પામીને મનુષ્યને પાછો જન્મ મળતો નથી. પ્રાણ જ અંદરના તથા બહારના આકાશમાં સૂર્યપણાને પામીને, પાછો પોતે જ આનંદ આપનારા ચંદ્રપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ પ્રાણ જ શરીરને ઉત્સાહ આપનારા ચંદ્રપણાને ત્યજી દઈને ક્ષણમાત્રમાં શોષણ કરનારા સૂર્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પ્રાણપણું અને અપાનપણું એ એક પવનના જ ધર્મો છે. પ્રાણ ઉષ્ણપણાને ત્યજીને જ્યાં સુધી શીતપણાને પામ્યો હોય નહિ, ત્યાં સુધી

વચલી અવસ્થામાં દેહથી બહાર પ્રાણનો લય થવાને લીધે આત્માના નિર્દેહપણું, નિષ્ક્રિયપણું અને મનરહિતપણું ઈત્યાદિ વાસ્તવિક સ્વભાવો વિચારી શકાય છે; અને એ વિચારને લીધે દેશ--કાળની મર્યાદા વિનાના આત્મામાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા યોગીને શોક કરવો પડતો નથી. હૃદયની અંદર જેમાં પ્રાણના તથા અપાનના નિત્ય ઉદય-અસ્તો થયા કરે છે, એવું જે મનનું અધિષ્ઠાન (બ્રહ્મ) છે, તે જો જાણવામાં આવે તો મન ફરી વાર ઉત્પન્ન થતું નથી. હૃદયમાં પ્રાણના, અપાનના, તેમના ઉદય તથા અસ્તોના અને તેમના જવાના અધિષ્ઠાનભૂત જે સ્વયંપ્રકાશ દેવ (આત્મા) છે, તેને જોનારા પુરુષને દેખતો સમજવો, બીજા પુરુષો તો આંધળા જ છે એમ સમજવું. બહારનો અંધકાર ઓછો થાય અથવા ન થાય, તોપણ તેથી કશું થતું નથી; માટે હૃદયના અંધકારનો જ નાશ કરવો જોઈએ કે જેથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. બહારનો અંધકાર ઓછો થાય તો કેવળ જગતનો પ્રકાશ થાય છે, પણ જો હૃદયનો અંધકાર નાશ પામે તો આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે; જેથી હૃદયના અંધકારનો નાશ થાય તે વસ્તુને જાણવાથી મુક્તિ મળે છે. પ્રથમ યત્નપૂર્વક પ્રાણરૂપી સૂર્યના ઉદયનું અને અસ્તનું અવલોકન કરવું જોઈએ. હૃદયકમળની ગુફામાં જ્યાં અપાનરૂપી ચંદ્ર અસ્ત પામે છે, તે જ સ્થાનમાંથી બહાર આવતો પ્રાણરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે. જેમ છાયા અસ્ત પામતાં તે જ સ્થળમાં તરત તડકો ઉદય પામે છે, તેમ અપાન અસ્ત પામતાં, તે જ સ્થળમાંથી (હૃદયકમળમાંથી) પ્રાણ ઉદય પામે છે. જેમ તડકો ચારે બાજુ નાશ પામતાં તરત જ છાયા ઉદય પામે છે, તેમ પ્રાણ બહારના પ્રદેશમાં અસ્ત પામતાં, ક્ષણમાત્રમાં અપાન ઉદય પામે છે. હે મહામુનિ ! પ્રાણની જન્મભૂમિમાં અપાન નાશ પામે છે અને અપાનની જન્મભૂમિમાં પ્રાણ નાશ પામે છે એમ સમજવું. પ્રાણ અસ્ત પામતાં અને અપાનનો ઉદય થતાં બહારના પ્રદેશમાં જે કુંભક થાય છે, તેનું લાંબા કાળ સુધી અવલંબન કરવામાં આવે અર્થાત્ અપાનનો ઉદય રોકવામાં આવે તો ફરીવાર શોક કરવો પડતો નથી. અપાન અસ્ત પામતાં અને પ્રાણ ઉદય પામતાં અંદરના પ્રદેશમાં જે કુંભક થાય છે, તેનું લાંબા કાળ સુધી અવલંબન કરવામાં આવે; અર્થાત્ પ્રાણને ઉદય પામતો રોકવામાં આવે તો ફરીવાર શોક કરવો પડતો નથી. અપાનના ઉદયના સ્થાનથી દૂર ભાગમાં પ્રાણનો જે રેચક થાય છે, તેનો આધાર લઈ પ્રાણને સંપૂર્ણ ખાલી કરી નાખતાં સ્વચ્છ કુંભકનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ફરીવાર પરિતાપ પ્રાપ્ત થતો નથી. અપાન બહારના પ્રદેશને ખાલી કરીને અંદર પેસતાં પ્રાણની ગતિથી પહેલાં દેહની અંદર જે પૂરક થાય છે તેની ઉપાસના કરવામાં આવે, તોપણ ફરીવાર જન્મ લેવો પડતો નથી. પ્રાણ અને અપાન એ બંને જેની અંદર લય પામે છે, તે શાંત આત્મરૂપ પદનું અવલંબન કરવામાં આવે તો ફરીવાર પરિતાપ પ્રાપ્ત થતો નથી. અપાન પ્રાણનું ભક્ષણ કરી જતાં અથવા પ્રાણ અપાનનું ભક્ષણ કરી જતા અર્થાત્ બહાર અથવા અંદર તેઓની વચલી અવસ્થામાં દેશકાળ આદિ સઘળું ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે, તેનું અનુસંધાન કરવામાં આવે તો ફરી વાર શોક કરવો પડતો નથી અને મન ફરીવાર ઉત્પન્ન જ થતું નથી. જે અંદરના સ્થળમાં પ્રાણ અપાનને ગળી જાય છે અથવા જે બહારના સ્થળમાં અપાન પ્રાણને ગળી જાય છે, તે બંને સ્થળમાં દેશ તથા કાળ નાશ પામે છે તેનો વિચાર કરી જુઓ. પ્રાણનો અસ્ત થયા પછી અપાનના ઉદય વગરની જે ક્ષણ રહે છે, તે પ્રયત્ન વિના જ મળેલ બહારનો ઉત્તમ કુંભક છે અને અપાનનો અસ્ત થયા પછી પ્રાણના ઉદય વગરની જે ક્ષણ રહે છે, પ્રયત્ન વિના જ મળેલ અંદરનો ઉત્તમ કુંભક છે એમ યોગીઓએ નિશ્ચય કરેલો છે. એ કુંભક જ આત્માનું રૂપ છે, એ કુંભક જ શુદ્ધ પરમ ચૈતન્ય છે, એ કુંભક જ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને

એ કુંભકને પામીને જ ફરીવાર શોક કરવો પડતો નથી. જેમ પુષ્પની અંદર સુગંધ રહે છે, તેમ પ્રાણની અંદર રહેલ (પ્રાણના અધિષ્ઠાનરૂપ) અને પ્રાણથી પણ રહિત તથા અપાનથી પણ રહિત એવા ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જેમ જળની અંદર રસ રહે છે, તેમ અપાનની અંદર રહેલા (અપાનના અધિષ્ઠાનરૂપ) અને પ્રાણથી પણ રહિત તથા અપાનથી પણ રહિત એવા ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે પ્રાણના તથા અપાનના નાશ થયા પછી પણ રહે છે અને પ્રાણના તથા અપાનના મધ્યરૂપ પણ છે. તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ છે, જીવના પણ પરમ જીવરૂપ છે અને દેહાદિકને પોતામાં રાખનાર છે, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ચિદાત્મા કે જે વાસ્તવિક સત્ય છે, મનના પણ મનરૂપ છે, બુદ્ધિના પણ બુદ્ધિરૂપ છે અને અહંકારના પણ અહંકાર છે, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જેમાં સઘળું રહ્યું છે, જેથી સઘળું થયું છે, જે સઘળારૂપ છે, જે સર્વ સ્થળમાં રહેલ છે અને જે સર્વમય છે તથા નિત્ય છે તે ચૈતન્યતત્ત્વની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે પ્રકાશના પણ પ્રકાશરૂપ છે, પવિત્ર છે, સઘળી પવિત્ર વસ્તુઓને પણ પવિત્ર કરનાર છે અને મન તથા બુદ્ધિ આદિ વિકારો થતાં પણ પોતાના સ્વભાવમાંથી ભ્રષ્ટ થતું જ નથી, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ અપાન અસ્ત પામતાં પ્રાણ ઉદય ન પામ્યો હોય તે ક્ષણમાં દેશકાલાદિની કલ્પનાઓરૂપી કલંકથી રહિત પ્રતીત થાય છે, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણ અસ્ત પામતાં અપાન ઉદય પામ્યો હોય તે ક્ષણમાં અર્થાત્ સંધિકાળમાં ઉપાધિરહિત જણાઈ રહે છે, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ કે જેમાં પ્રાણનો પણ અસ્ત થાય છે, અપાનનો પણ અસ્ત થાય છે અને જેમાં પ્રાણ કે અપાન મુદ્દલ ઉત્પન્ન જ થયા નથી, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. અંદર રહેલું પ્રાણનું ઠેકાણું તથા બહાર રહેલું અપાનનું ઠેકાણું કે જેઓ યોગીઓને વિચારના સ્થાનરૂપ છે, તેઓના અધિષ્ઠાનભૂત ચૈતન્યતત્ત્વરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણ નામની તથા અપાન નામની ઉપાધિઓરૂપ રથમાં ચડેલું છતાં સર્વદા મર્યાદા વિનાનું છે, સર્વદા પ્રાણની શોષણ કરવાની તથા અપાનનાં આહ્‌લાદ કરવાની શકિતરૂપ છે અને એવી જ રીતે સઘળાં કારણોની શકિતરૂપ છે, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વરૂપ દેવ હૃદયમાં તથા બહાર પ્રાણના અને અપાનના કુંભકરૂપ છે અને રેચકરૂપે તથા પૂરકરૂપે વિવર્ત પામે છે, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણનો તથા અપાનના ચલનમાં નિમિત્તરૂપ છે, તેઓની સત્તારૂપ તથા સ્ફુરણરૂપ છે, સઘળાં રૂપોથી રહિત છે અને પ્રાણના ચિંતનથી મેળવી શકાય છે, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રાણવાયુના ચલનરૂપ છે, વિષયોમાં ઈન્દ્રિયોની ગતિના તથા વિષયોના ઉપભોગના કારણરૂપ છે અને સઘળાં કારણોના પણ કારણરૂપ છે, તે ચૈતન્યરૂપ આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે સર્વોત્તમ મુખ્ય પદ સઘળી કલ્પનાઓરૂપી કલેશથી રહિત છે, આરોપની દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વદા સઘળી કલ્પનાઓથી વ્યાપ્ત છે, યથાર્થ અનુભવરૂપ નિરતિશય ઐશ્વર્યવાળું છે અને જેને સઘળા દેવતાઓ પણ પ્રણામ કરે છે, તેનું હું સર્વદા ઉપાસન કરું છું. ૧—૭૫

यदखिलकलनाकलङ्कहीनं परिकलितं च सदा कलागणेन । स्वनुभवविभवं पदं तदग्र्यं सकलसुरप्रणतं परं प्रपद्ये ॥ ७५ ॥

સર્ગ ૨૫મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો*

ભુશુંડ ચિરંજીવી હોવાનાં કારણો

મુશુંડ ઉવાચ

**एषा हि चित्तविश्रांतिर्मया प्राणसमाधिना ।
क्रमेणानेन संप्राप्ता स्वयमात्मनि निर्मले ॥ १ ॥**

ભુશુંડ બોલ્યો: હે વસિષ્ઠમુનિ! મેં જે કહ્યો એ ક્રમથી પ્રાણચિંતન કરીને તેના પ્રભાવથી આપોઆપ નિર્મળ આત્મામાં ચિત્તની વિશ્રાંતિ મેળવી છે. એ વિશ્રાંતિનો આશ્રય લઈને હું રહ્યો છું, તેથી મેરુપર્વતનું ચલન થતાં પણ ક્ષણમાત્ર પણ હું ચલિત થતો નથી. જતાં, ઊઠતાં, જાગતાં અને સૂતાં પણ મારી એ આત્મામાં ચિત્તની વિશ્રાંતિરૂપ સમાધિ કદી પણ ચલિત થતી નથી. ચંચળ અને ઇષ્ટ—અનિષ્ટરૂપ ગમે તેવી સ્થિતિઓ ગમે તેવી પ્રાપ્ત થતાં છતાં પણ હું વિક્ષેપરહિત જ રહું છું, અંતર્મુખ જ રહું છું. અને સ્વચ્છંદીપણે પોતાથી પોતામાં જ રહું છું. કોઈ સમયે સઘળા જગતનો વાયુ રોકાઈ જતાં પણ અને ગંગા આદિ મહાનદીઓના પ્રવાહો અટકી જતાં પણ આ સમાધિનો ભંગ થયો હોય, તેનું મને સ્મરણ નથી. હે મહાતપસ્વી! ઉચ્છ્વાસ તથા નિઃશ્વાસની ગતિને અનુસરવાથી અને પરમાત્માના અવલોકનથી હું શોક વગરના આદ્ય પદને પામેલો છું. મહાપ્રલયથી માંડીને પ્રાણીઓની જે જે ઊથલપાથલ થયા કરે છે, તેઓને ધીરજથી જોયા કરતો હું આજ દિવસ સુધી જીવું છું. હું કદી પણ ભૂતનું-ભવિષ્યનું ચિંતન કરતો નથી, પણ મનથી કેવળ વર્તમાન સ્વભાવવાળું અખંડિત સાક્ષીપણું રાખીને રહ્યા કરું છું; આવી પડેલાં જરૂરી કાર્યોમાં પણ કોઈ જાતની ફળની ઇચ્છા નહિ રાખતાં નિરભિમાનપણાને લીધે કેવળ સુષુપ્ત જેવી બુદ્ધિથી વર્તું છે. ઉદય-અસ્તોથી ભરેલી તથા અનેક કર્તવ્ય-અકર્તવ્યોવાળી આ સંસારની ચિંતાને ત્યાજ્ય ગણીને હું આત્મામાં જ રહું છું. અને નિર્વિઘ્નપણે લાંબા કાળથી જીવ્યા કરું છું. ઉચ્છ્વાસની તથા નિઃશ્વાસની સંધિમાં સ્પષ્ટ પ્રકાશતા બ્રહ્મનું જ અનુસંધાન કર્યા કરતો હું પોતાની મેળે પોતામાં જ સંતુષ્ટ રહું છું અને વિઘ્નરહિત થઈને લાંબા કાળથી જીવ્યા કરું છું. 'આજ મને આ મળ્યું અને હવે પછી અમુક ઉત્તમ વસ્તુ મેળવીશ' એવી રીતની ચિંતા મને કદી પણ થતી નથી, તેથી હું લાંબા કાળ થયાં વિઘ્નરહિત થઈને જીવ્યા કરું છું. હું પોતાના અથવા પરાયા કોઈ પદાર્થને ક્યાંય કદી પણ વખાણતો નથી કે નિંદતો પણ નથી, તેથી લાંબા જીવનને પામ્યો છું. સર્વદા મારું મન સમતામાં જ રહેનારું હોવાને લીધે સુખની પ્રાપ્તિમાં રાજી થતું નથી અને દુઃખની પ્રાપ્તિમાં ખેદ પણ પામતું નથી, તેથી હું લાંબા જીવનને પામ્યો છું. સર્વદા સઘળી રીતે પરમ ત્યાગનું અવલંબન કરીને મેં જીવનના આગ્રહ વગેરેને પણ છોડી દીધેલ છે, તેથી હું ચિરંજીવી થયો છું. હે વસિષ્ઠમુનિ! મારું મન ચપળતાથી રહિત છે, શોક વગરનું જ રહે છે, સ્વસ્થ છે, સમાધિવાળું છે અને શાંત છે, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું સર્વ સ્થળમાં કાષ્ઠને, સ્ત્રીને, પર્વતને, ઘડને, અગ્નિને, હિમને અને આકાશને બ્રહ્મરૂપ જ દેખું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. 'આજ મને શું મળ્યું અને પાછું સવારે મને શું મળશે' એવી રીતનો ચિંતારૂપી જ્વર મને નથી, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને દુઃખથી હું બીતો નથી અને રાજ્યની પ્રાપ્તિ જેવાં સુખોથી રાજી પણ થતો નથી, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હે વસિષ્ઠમુનિ! આ બંધુ છે, આ શત્રુ છે, આ મારો છે અને આ પારકો છે એવું કાંઈ હું જાણતો નથી તેથી લાંબો કાળ થયાં જીવું છું અને મને કાંઈ રોગ આદિ જેવું નથી. ચૈતન્ય કે જે સર્વરૂપ છે, સર્વ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે અને જેમાં દુઃખનું નામ નથી, તે હું છું, એમ

* આ છવ્વીસમાંના સર્ગમાં ભુશુંડ પોતાના ચિરંજીવીપણાનાં કારણો કહી સંભળાવશે.

જાણું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું આહાર કરતાં, વિહાર કરતાં, બેસતાં, ઊઠતાં, ઉચ્છ્વાસ લેતાં કે સૂતાં પણ 'હું દેહ છું' એમ જાણતો નથી. તેથી ચિરંજીવી છું. સુષુપ્તની પેઠે રહેલો હું આ સંસાર સંબંધી કાર્યને 'જાણે ન જ હોય' એવું જાણું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. પોતપોતાના સમય પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થ અને અનર્થને શરીરમાં રહેલા બે હાથની જેમ સમાન જ ગણું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. ચલિત થાય નહિ એવી મનની સ્થિર શક્તિથી અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતા સમાન જોવારૂપ સર્વોત્તમ સ્નેહદૃષ્ટિથી, સર્વ સ્થળમાં સરળ રીતે જ જોયા કરું છું. તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. અહંકારરૂપી કાદવને ત્યજી દેવાને લીધે, પગથી તે માથા સુધીના આ દેહમાં મને મમતા નથી, તેથી મોજમજા કરું છું. હું જોકે શરીરથી કર્તા—ભોક્તા છું, તોપણ જે કરું છું તથા ભોગવું છું, તેમાં અહંતા—મમતાને ત્યજી દેવાથી મારું મન અકર્તાપણાને અને અભોક્તાપણાને સ્વીકારે છે, તેથી હું નિશ્ચિંતપણે જીવું છું. હે વસિષ્ઠમુનિ! હું જ્યારે જ્યારે કાંઈક જાણું છું, ત્યારે ત્યારે પણ મારી બુદ્ધિ ઉદ્ધતપણાને પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું સમર્થ છતાં પણ કોઈને દબાવતો નથી. કોઈએ પરિતાપ કર્યો છતાં પણ સહનશીલપણાને લીધે શોક કરતો નથી અને દરિદ્ર છતાં પણ કશું ઇચ્છતો નથી, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. આ શરીર કે જે ચેતન જેવું ગણાય છે, તેમાં પણ ચિદાત્મા ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખું છું અને તે ચિદાત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન હોવાને લીધે, હું સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થઈને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના શરીર જેવા જોઉં છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું સમાધિ લઈને, આશાઓરૂપી પાશોથી પ્રેરાયેલા ચિત્તની વૃત્તિને અંદર પ્રવેશ કરવા દેતો નથી તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું બહારના વિષયોમાં સુષુપ્ત જેવો રહીને, જગતને મિથ્યાભૂત ધાર્યા કરું છું અને હૃદયમાં જાગ્રત રહીને આત્માની સત્તાને હસ્તામલકની જેમ જોયા કરું છું, તેથી ચિરંજીવી છું. જીર્ણ થયેલા, તૂટેલા, શિથિલ, ક્ષીણ, ક્ષોભ પામેલા અને ક્ષય પામેલાને પણ, હું નિર્વિકાર આત્મતત્ત્વ માત્ર જ દેખું છું તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. લોકોને સુખિયા દેખીને સુખી થાઉં છું, દુખિયા દેખીને દુ:ખી થાઉં છું અને સર્વના પ્રિય મિત્ર જેવો થઈને રહું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હું વિપત્તિને સમયે અચળ ધૈર્યવાળો રહું છું, સંપત્તિના સમયમાં સઘળા જગતનો મિત્ર રહું છું અને ગમે તેવા ઉદય તથા અસ્તો થાય તોપણ આગ્રહથી રહિત જ રહું છું, તેથી વિઘ્નરહિત થઈને જીવ્યા કરું છું. હું દેહ નથી, બીજો કોઈ મારો નથી અને હું બીજા કોઈનો નથી, એવા પ્રકારની ભાવના મને નિરંતર રહ્યા કરે છે, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. 'જગત, આકાશ, દેશ, કાળ અને ક્રિયા પણ હું છું' એવા પ્રકારની મને સર્વ પદાર્થોમાં પણ આત્મપણાની બુદ્ધિ રહે છે, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. 'ઘડો, વસ્ત્ર, આકાશ, વન, ગાડું અને જે કાંઈ છે તે સઘળું ચૈતન્ય છે' એવા પ્રકારનો મારો ભાવ છે, તેથી હું વિઘ્નરહિત થઈને જીવું છું. હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ ઋષિ! ત્રૈલોક્યરૂપી કમળમાં ભ્રમરની જેમ રહેલો હું ભુશુંડ નામનો કાગડો, ઉપર કહેલાં કારણોથી ચિરંજીવ રહ્યો છું. આ બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં ત્રણ જગતો તરંગરૂપ છે, જે પ્રગટ થાય છે, રહે છે અને લીન થાય છે, તેવાં તેનાં વિચિત્ર સ્વરૂપો છે. આ તરંગો વારંવાર મોટા થઈને લય પામે છે અને ફરી પાછા પ્રકટ થાય છે, એ જગતનું ઉત્થાન અને લયહું સમાધિ ધારણ કરી જોયા કરું છું. ૧-૪૦

ब्रह्मार्णवे विलुलितं त्रिजगत्तरंगमुत्पादनाद्यभिमतेन विभिन्नरूपम्। आलीनमुन्नमितमाकुलदृश्यदृश्यमालोकयन् प्रकलयंश्च चिरं स्थितोऽस्मि॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો
'ચિરંજીવિતહેતુકથન' નામનો
સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો*

ભુશુંડના આખ્યાનની સમાપ્તિ

भुशुंड उवाच

एतत्ते कथितं ब्रह्मन् यथास्मि यदिहास्मि च ।
त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थं धार्ष्ट्येन ज्ञानपारग ॥ १ ॥

ભુશુંડ બોલ્યો : જ્ઞાનના પારને પહોંચેલા હે વસિષ્ઠમુનિ! હું જે પ્રકારથી જીવું છું અને વાસ્તવિક રીતે જે છું, એ સઘળું કેવળ તમારી આજ્ઞાને પાળવા માટે મેં ધીરપણાથી તમને કહી સંભળાવ્યું છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહારાજ! તમે પોતાનો વૃત્તાંત જે પ્રકટ કર્યો તે અતિ વિચિત્ર છે, અમારા જેવાને કાનના આભૂષણરૂપ છે અને અત્યંત વિસ્મય આપનારો છે. આપ કે જે મહાત્મા છો, અત્યંત ચિરંજીવી છો અને તેથી જાણે બીજા બ્રહ્મા હો એવા જણાવ છો; તેમનાં જેમને દર્શન થાય તેઓ પણ ભાગ્યશાળી ગણાય અને તેમની દૃષ્ટિઓ પણ ભાગ્યશાળી ગણાય. બુદ્ધિને પવિત્ર કરે એવો આપનો યથાર્થ વૃત્તાંત આપે સંપૂર્ણ રીતે મને કહી સંભળાવ્યો. હું સઘળી દિશાઓમાં ફર્યો છું અને મેં દેવતાઓની પણ વિભૂતિઓ જોયેલી છે; પરંતુ આ જગતમાં આપના જેવો કોઈ પણ મહાત્મા મેં જોયો નથી. આ જગતમાં ફરતાં ફરતાં જવલ્લે જ કોઈ મહાત્મા મળી આવે છે; પરંતુ આપના જેવો પ્રૌઢ મહાત્મા તો ક્યાંય મળે એમ નથી. જેમ કોઈક જ વાંસના વનમાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જગતના કોઈક જ સ્થળમાં આપ જેવા મહાત્મા જોવામાં આવે છે. મેં શરીરવાળા છતાં શરીરના અભિનિવેશ વગરના આપનાં દર્શન કર્યાં છે; તેથી હું ધારું છું કે આજ મેં મોટામાં મોટું શુભ કાર્ય કર્યું છે. આપનું કલ્યાણ થાઓ. હવે આપ સુખથી આપના સુંદર સ્થાનમાં પ્રવેશ કરો. મધ્યાહ્નનો સમય થયો છે, તેથી હું મધ્યાહ્ન સંબંધી કર્મો કરવાને માટે મારા સ્થાનમાં (સપ્તર્ષિઓના લોકમાં) જાઉં છું.

હે રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે મારાં વચનો સાંભળીને એ ભુશુંડે ઊઠીને સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા બે હાથ વડે કલ્પવૃક્ષમાંથી સુવર્ણમય પાત્ર લીધું. પછી પૂર્ણબુદ્ધિવાળા એ ભુશુંડે તે પાત્રને જળથી ભરીને તેમાં કલ્પવૃક્ષની લતાઓનાં પુષ્પો, કેસરાઓ ને હિમ જેવાં ધોળાં મોતીઓ નાખ્યાં. જેમ શંકરનું પૂજન કરવામાં આવતું હતું તે રીતે તે ચિરંજીવી મુનિએ તે અર્ઘ્ય, પાદ્ય અને પુષ્પોથી ભક્તિપૂર્વક પગથી તે માથા સુધી મારું પૂજન કર્યું. પછી 'આપે મને વળાવવા આવવાનો પરિશ્રમ લેવો નહિ' એમ બોલતો બોલતો હું આસન ઉપરથી ઊઠ્યો અને પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ચાલ્યો, તોપણ આકાશમાં યોજન સુધી મારી પાછળ આવેલા એ ભુશુંડને મેં મારા હાથ વડે તેમના હાથ પકડીને બળાત્કારથી અટકાવ્યા. હું ક્ષણમાત્રમાં જ આકાશના માર્ગમાંથી અદૃશ્ય થઈ જતાં એ કાકભુશુંડ ત્યાંથી પાછા વળી ગયા. સજ્જનોનો સમાગમ છોડવાના સમયમાં બહુ ખેદ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. જેમ તરંગો સમુદ્રના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં અદૃશ્ય થાય છે, તેમ અમે આકાશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પરસ્પરથી અદૃશ્ય થયા. પછી હું કે જેના મનમાં ભુશુંડનું સ્મરણ સતત લાગી રહ્યું હતું, તે આકાશમાર્ગે સપ્તર્ષિઓના લોકમાં જઈ સપ્તર્ષિઓને મળ્યો. ત્યાં આવ્યા પછી મારી સ્ત્રી અરુંધતીએ મારી પૂજા કરી. હે રામચંદ્રજી! સત્યયુગના પહેલાં બસો વર્ષ વ્યતીત થયા પછી, હું મેરુપર્વતના શિખર ઉપરના તે કલ્પવૃક્ષમાં ભુશુંડને મળ્યો હતો. હમણાં તો સત્યુગ પૂરો થઈને ત્રેતાયુગ ચાલે છે કે જે ત્રેતાયુગના મધ્યમાં તમે જન્મ્યા છો. એ પછી આજથી આઠમે વર્ષે એ જ પર્વતની ઉપર હું ભુશુંડને મળ્યો હતો, તે સમયે પણ ભુશુંડનું રૂપ વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનું જ હતું

* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં ભુશુંડની પ્રશંસા, ભુશુંડે કરેલું વસિષ્ઠનું પૂજન અને વસિષ્ઠનું આકાશમાર્ગથી પોતાના લોકમાં જવું એ વર્ણન આવશે.

મેં આ પ્રમાણે તમને ભુશુંડનો વિચિત્ર તથા ઉત્તમ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. હવે આ ઉપરથી મનમાં વિચાર કરીને, જે માર્ગે યોગ્ય જણાય, તે માર્ગે (યોગને માર્ગે અથવા જ્ઞાનને માર્ગે) તમે ચાલો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: નિર્મળ બુદ્ધિવાળો જે પુરુષ આ મહાત્મા કાકભુશુંડની ઉત્તમ કથાને જગતમાં ફેલાવશે, તે પુરુષ જન્મ આદિના ભયોથી વ્યાપ્ત થયેલા વ્યાકુળ જીવોથી ભરેલી આ માયારૂપ નદીને પ્રયત્નથી આ શરીર વડે જ તરી જશે. ૧—૨૧

इति सुमति भुशुंडसत्कथां यो विमलमतिः प्रविचारयिष्यतीह । भवभयबहुलाकुलास्थितां स प्रसभमसत्सरितां तरिष्यतीति ॥ २१ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધના 'ભુશુંડોપાખ્યાનની સમાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો*

દેહાદિની અનિયમિતતા અને તેમના પર થયેલી ભ્રાંતિ

वसिष्ठ उवाच

एवं भुशुण्डवृत्तांतः कथितस्ते मयानघ ।
अनया प्रज्ञया तीर्णो भुशुण्डो मोहसंकटात् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે ભુશુંડનો વૃત્તાંત મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. ભુશુંડ આ બુદ્ધિ વડે જ મોહરૂપી સંકટમાંથી નીકળે છે. હે રામચંદ્રજી! તમે પણ પ્રાણચિંતનના અભ્યાસથી આ દૃષ્ટિનો આશ્રય લઈ ભુશુંડની જેમ સંસારરૂપી મહાસાગરને તરી જાઓ. ભુશુંડ નિરંતરના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી અને યોગથી જે રીતે પરમ પદને પામ્યા છે, તે રીતે તમે પણ તે પદને પામો. પ્રાણનું અને અપાનનું અવલોકન કરનારા અને બુદ્ધિને વિષયોમાં આસક્ત નહિ રાખનારા સર્વે પુરુષો ભુશુંડની પેઠે પરમતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. વિજ્ઞાનના આ વિચિત્ર પ્રકારો તમે સાંભળ્યા, તો હવે બુદ્ધિને સ્થિર કરીને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! આપ કે જે પૃથ્વીના સૂર્યરૂપ છો, તેમણે જ્ઞાનરૂપી કિરણોથી મારા હૃદયમાં ઘણા જ દુષ્ટ અજ્ઞાનરૂપ સંપૂર્ણ અંધકારને નષ્ટ કરી નાખ્યો છે. હે મહારાજ! અમે જાગ્રત છીએ, પ્રસન્ન થયા છીએ, પોતાના સ્થાનમાં પેસી ચૂક્યા છીએ અને તમારી જેમ જાણવા યોગ્ય વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઈને સ્થિર થયા છીએ. અહો ગુરુ મહારાજ! અત્યંત વિસ્મય આપનારું અને ઉત્તમ અર્થનો બોધ આપનારું ભુશુંડનું ચરિત્ર આપે કહી સંભળાવ્યું. હે મહારાજ! આપે આ ભુશુંડના ચરિત્રમાં માંસ, ચામડી તથા અસ્થિઓથી રચાયેલું શરીરરૂપી ઘર કહ્યું, તે ઘર કોણે રચેલું છે, ક્યાંથી ઊઠેલું છે, કેવા પ્રકારની સ્થિતિ પામેલું છે અને તેમાં કોણ રહે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્ર! પરમાર્થ સમજાવવાને માટે અને સઘળા દોષોને ટાળવાને માટે હું યથાર્થ રીતે જે કહું છું, તે સાંભળો. હાડકાંરૂપી થાંભલાવાળું, નવદ્વારોવાળું અને રુધિરના તથા માંસના લેપવાળું આ શરીરરૂપી ઘર કોઈએ પણ કરેલું નથી. 'આ શરીરરૂપી ઘર મિથ્યા આભાસમાત્ર છે જ' એવી આપણને ખાતરી થયા કરે છે. નેત્રના દોષને લીધે દેખાતા બીજા ચંદ્રના વિભ્રમ જેવું છે અને અનિર્વચનીય છે. જ્યાં સુધી બે ચંદ્ર દેખાય છે, ત્યાં સુધી ચંદ્રમાં બેપણું છે જ; પણ વાસ્તવિક રીતે ચંદ્ર એક જ છે; તે જ પ્રમાણે જેટલી વાર દેહ દેખાય છે, તેટલીવાર દેહ છે; પણ વસ્તુતઃ દેહ મિથ્યા જ છે. મિથ્યા છતાંય તે પ્રતીત થતો હોવાથી અનિર્વચનીય કહેવાય છે. જેમ સ્વપ્નના સમયમાં સ્વપ્ન છે પણ બીજા સમયમાં તે મિથ્યા જ છે; અને જેમ પરપોટાના આકારમાં પરપોટો છે,

*આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં આખ્યાયિકાનો સંબંધ **દેહનું અનિયમિતપણું અને દેહાદિકનું ભ્રાંતિમાત્રપણું કહેવામાં આવશે.**

પણ બીજા સમયમાં મિથ્યા જ છે, તેમની દેહની પ્રતીતિના સમયમાં દેહ છે, પણ આત્મ-દર્શનના સમયમાં મિથ્યા જ છે. જેમ ઝાંઝવાનું પાણી પોતાની પ્રતીતિના સમયમાં છે, પણ બીજા સમયમાં મિથ્યા જ છે, તેમ દેહની પ્રતીતિના સમયમાં દેહ છે પણ આત્મદર્શનના સમયમાં મિથ્યા જ છે. દેહ ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે આભાસમાત્ર હોવા છતાં પણ હમણાં આ રીત પ્રતીત થાય છે. 'આ દેહ હું છું' એવી રીતે જેણે દેહરૂપ આકાર ગ્રહણ કર્યો છે, એવું મનન જ સંસ્કારની દૃઢતાને લીધે વારંવાર દેહરૂપે ખડું થાય છે. હે રામચંદ્રજી! 'માંસથી અને હાડકાંથી ગોઠવાયેલો દેહ હું છું' એવા ભ્રમને ત્યજી દો; કેમ કે માત્ર સંકલ્પોથી ગોઠવાતા આવા આવા દેહો તો હજારો પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચંદ્રજી! તમે સુખદાયી શયનમાં સૂતા હોવા છતાં સ્વપ્નમાં જે દેહથી અનેક દિશાઓમાં ભમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે? જાગ્રતમાં મનોરાજ્યના સમયમાં, તમે જે દેહથી સ્વર્ગની અંદર અથવા મેરુપર્વતની અંદર ભમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો? એક સ્વપ્નમાં વળી બીજું સ્વપ્ન થાય છે, ત્યારે તમે જે દેહથી પૃથ્વીના અનેક પ્રદેશોમાં ભમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે? એક મનોરાજ્યમાં કલ્પાયેલા બીજા મનોરાજ્યમાં તમે જે દેહથી મોટી મોટી વૈભવોવાળી ભૂમિઓમાં ભમો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે? હે રામચંદ્રજી ! મનોરાજ્યમાં પ્રાપ્ત થયા કરતા, જે દેહોથી તમે જગતની વિચિત્ર ક્રિયાઓ કરો છો, તે તમારા દેહો ક્યાં રહ્યા છે? સ્વપ્નમાં સંકલ્પમાત્રથી રૂપાળી લાગતી અને અનુરાગ-વાળી તરુણીની સાથે તમે જે દેહથી સુખ લો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં રહ્યો છે? હે રામચંદ્રજી! એ સઘળા મનથી કલ્પાયેલા દેહો જેમ પ્રતીતિના સમયમાં છે, પણ બીજા સમયમાં નથી તે પ્રમાણે તમારો મનથી જ કલ્પાયેલો આ દેહ પણ પ્રતીતિના સમયમાં છે, પણ બીજા સમયમાં નથી. તમને જેવા એ દેહો પ્રાપ્ત થાય છે, તેવા જ પ્રકારનો આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે. 'આ ધન છે, આ દેહ છે અને આ દેશ છે' એવા પ્રકારનો આ સઘળો વિભ્રમ ચિત્તના બળરૂપ સંકલ્પનો જ મહિમા છે. હે રામચંદ્રજી ! આ સંસારને લાંબું સ્વપ્ન સમજો અથવા ચિત્તનો લાંબો વિભ્રમ સમજો, અથવા લાંબું મનોરાજ્ય સમજો. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં સઘળું સારી રીતે જોવામાં આવે છે, તેમ તમે કે જે પરમાત્મા જ છો, તેમને જ્યારે આપોઆપ જ યોગબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે આ સઘળો વિચાર સારી રીતે સમજવામાં આવશે. જેમ સ્વપ્નના સંકલ્પોની જાળને લીધે જગતની સ્થિતિ પણ કોઈ પ્રકારની જોવામાં આવે છે, તેમ સંકલ્પોની જાળને લીધે આ જાગ્રત અવસ્થાના જગતની સ્થિતિ પણ કોઈ પ્રકારની જોવામાં આવે છે. જેમ મેં પૂર્વે મનની અંદર જ સંકલ્પની રચનાથી થયેલી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહેલ છે. તેવી જ આ જગત-ની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, વિચિત્ર સંકલ્પોવાળું મન જ જગતની રચનાના વિભ્રમને ગ્રહણ કરે છે. જેમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ સંકલ્પની રચનામાત્ર જ છે, તેમ આ જગતરૂપી પ્રતીતિ પણ સંકલ્પની રચનામાત્ર જ છે. જેમ મનનો કલ્પિત આભાસ જ બ્રહ્મપણાને પામ્યો છે, તેમ પૂર્વ મરણના સમયમાં મને કલ્પી લીધેલો દેહ જ આ દેહરૂપે પ્રતીત થાય છે. પૂર્વે વાસનાના અતિશયપણાથી લાંબા કાળ સુધી પ્રવાહરૂપે, જે દેહને જેવી રીતે ચિંતવવામાં આવ્યો છે, તે દેહ તે તેવી આકૃતિના ઉદયથી હમણાં જોવામાં આવે છે. પુરુષપ્રયત્નથી મનને અંતર્મુખ કરીને, આત્મદર્શન કરવામાં આવે, ત્યારે આ દેહરૂપ તથા જગતરૂપ સંકલ્પ ચૈતન્યરૂપ જ થઈ રહે છે. હે રામચંદ્રજી ! જો વિપરીત સંકલ્પ કરવામાં આવે, તો વિપરીત જ થઈ જવાય છે. 'આ દેહ હું છું અને આ સંસાર મારો છે.' એવી ભાવના કરવામાં આવે તો તેવો જ અનુભવ થાય છે. મિથ્યા પદાર્થ પણ ભાવનાની મજબૂતીને લીધે સાચો પ્રતીત થાય છે. હે રામચંદ્રજી! જેમ અત્યંત પ્રિય

સ્ત્રીની તીવ્ર વેગથી ભાવના કરવામાં આવે, તો તે સ્ત્રી તરત સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, તેમ જે જે વસ્તુની તીવ્ર વેગથી ભાવના કરવામાં આવે છે, તે તે વસ્તુ તુરત સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. જેમ અભ્યાસ કરવામાં આવેલો દિવસનો વ્યાપાર સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે,તેમ ભાવનાથી અભ્યાસ કરવામાં આવેલો આ સંસાર હમણાં જોવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નની ભૂમિકામાં એક ક્ષણ પણ દિવસ જેવડી લાંબી લાગે છે, તેમ અલ્પકાળ સુધી રહેનારું આ જગત પણ અજ્ઞાનના કાળમાં સ્થિર લાગે છે. જેમ નિર્જળ ભૂમિનું આકાશ સૂર્યના તાપથી તપી જવાથી નદી નહિ હોવા છતાં પણ તે જોવામાં આવે છે, તેમ આ ત્રણે લોક વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં પણ સંકલ્પથી જોવામાં આવે છે. જેમ દૃષ્ટિના વિકારને લીધે આકાશમાં પીછાંનો ગુચ્છ જોવામાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે આ જગતની રચના જોવામાં આવે છે. જેમ નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી જોતાં તે પીછાંનો ભારો આકાશમાં જોવામાં આવતો નથી, તેમ યોગ્ય વિચારથી જોતાં આ જગતરૂપી રચના પણ જોવામાં આવતી નથી. જેમ બીકણ મનુષ્ય પણ પોતાના સંકલ્પથી કલ્પેલા મનોરાજ્યના સિંહો ઈત્યાદિથી બીતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સંકલ્પથી કલ્પેલા આ સંસારથી બીતો નથી. જે પોતાનો આત્મા છે,તે જ હમણાં બહિર્મુખ દશામાં જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે; માટે આવી રીતની સંસારની સ્થિતિમાં શા માટે બીવું? જે ભય થાય છે, તે પણ આત્માથી જુદો નથી, માટે જે ડરે છે તેનું જ કાંઈક વિવેચન કરવું યોગ્ય છે. જે ડરનાર છે તે જ વિવેચનથી શુદ્ધ થાય, તો તેમાં આ જગતનો મોહ બિલકુલ જોવામાં આવતો નથી. જેમ સોનામાં ત્રાંબાની ખોટી પ્રતીતિ થતાં, સોનું ત્રાંબારૂપે દેખાય છે, પણ અગ્નિથી તપાવતાં તે દોષ દૂર થઈને સોનું જ દેખાય છે; તેમ કેવળ યથાર્થ વિચારથી શુદ્ધિ પામેલો આત્મા ફરીથી મેલને ગ્રહણ કરતો નથી. 'આ બ્રહ્માંડ સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી; પરંતુ કેવળ આભાસમાત્ર જ છે' એવી રીતે અન્ય કલ્પનાનો ત્યાગ કરવો એ જ યથાર્થ અવલોકન છે, 'મરણ, જીવન, સ્વર્ગ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ઇત્યાદિ સઘળું ચૈતન્ય પ્રકાશથી જુદું છે જ નહિ' એવી રીતે એકતા જોવી એ જ યોગ્ય વિચાર છે. તુંપણા તથા હુંપણા આદિરૂપે દેખાતો આ સંસાર અને દશે દિશાઓ આત્માથી જુદાં નથી. પણ જે કાંઈ છે તે આત્મા જ છે, એવી રીતનો વિચાર એ જ યથાર્થ વિચાર છે. આ અનિર્વચનીય સંસારમાં યથાર્થ અધિષ્ઠાનરૂપપણાનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો મન પ્રગટ થતું નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી. સઘળા પદાર્થોના બાધિતપણાનું અને અધિષ્ઠાનરૂપે સત્યપણાનું સારી પેઠે અવલોકન કરવામાં આવે તો મન નિષ્કામ થઈને શાંત થઈ જાય છે. મન યથાર્થ વિચાર કરે તો તે કોઈની નિંદા પણ કરતું નથી, કોઈની સ્તુતિ પણ કરતું નથી, રાજી પણ થતું નથી અને શોક પણ કરતું નથી; પરંતુ કેવળ શીતળ સત્યપણાને (બ્રહ્માકારપણાને) પ્રાપ્ત થાય છે. સૌ સૌનો કાળ પ્રાપ્ત થતાં સઘળા બાંધુઓ અવશ્ય મરવાના છે; માટે બાંધુઓના વિયોગથી શા માટે વૃથા પરિતાપ પામો છો? પોતાને પણ અવશ્ય મરવું જ પડશે એવો નિશ્ચય છે તે છતાં પોતાના મરણનો શા માટે વૃથા ભય રાખો છો? જે જન્મ્યો હોય, તેને અવશ્ય કાંઈક ઉત્તમ વૈભવ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હર્ષનો પણ શો અવસર છે? સંસારમાં વ્યવહાર કરનારા સર્વ લોકોને આપદાઓ આવે જ છે, માટે શોકનો પણ શો અવસર છે? આ જગતની જાળ બ્રહ્મમાં સમુદ્રના પરપોટાની જેમ વધે છે, ઉદય પામે છે અને સ્ફુરે છે; માટે તેમાંનું કાંઈ નષ્ટ થઈ જાય તો શા માટે વિલાપ કરવો? આ જગત એવું તો સર્વદા મિથ્યા છે કે કદી પણ સત્યતાને પ્રાપ્ત થતું નથી; માટે માયાના વિકારોની વિચિત્રતારૂપ આ જગતમાં એવું બીજું શું છે કે જેને માટે વિલાપ કરવો પડે. આપણે હમણાં પણ દેહરૂપ નથી, આગળ પણ દેહરૂપ

ન હતા તથા હવે પછી પણ દેહરૂપ થઈશું નહિ; અને આ દેહ તો કેવળ વિચિત્ર ભ્રાંતિથી જ ખડો થયેલો છે; માટે દેહને માટે વૃથા પરિતાપ શા માટે કરવો? 'જો હું દેહથી અન્ય છું, તો ચૈતન્યાત્મક પ્રકાશ જ છું, માટે મને વળી જન્મમરણાદિ કેવાં હોય કે જેને માટે હું પરિતાપ પામું?' એવી રીતના યથાર્થ જ્ઞાનવાળા મનને પાકો નિશ્ચય હોય છે; માટે તેનું મન અસ્ત પામતું નથી, ઉદય પામતું નથી અને પરિતાપને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ શાંત જ રહે છે. જેમ તેતર પક્ષિણી માળો બનાવવા માટે તરણાંઓના મૂળમાંથી કઠણ ભાગોને ત્યજી દઈને અણીઓને જ ગ્રહણ કરે છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સર્વ પદાર્થોમાં બાધિત ભાગોને ત્યજી દઈને પદાર્થોના બ્રહ્મપણાને જ સ્વીકારે છે. એટલા માટે બાધિત ભાગને ત્યજી દેવાને માટે આ મિથ્યાભૂત સંસારમાં જરા પણ રુચિ રાખવી નહિ. જો રુચિ રાખવામાં આવે, તો જેમ મજબૂત દોરીથી બળદ બંધાય છે, તેમ રુચિથી જીવ બંધાઈ જાય છે. એટલા માટે તમારે બુદ્ધિથી 'આ સઘળો સંસાર મિથ્યા છે' એવો નિર્ણય કરીને, રુચિ વગરની બુદ્ધિથી જ સંસારમાં વિહાર કરવો. તમે કે જે મહાબુદ્ધિમાન છો, તેમણે લીલાથી જ રુચિને તથા અરુચિને પણ ત્યજી દઈને નિષિદ્ધની ઉપેક્ષા રાખીને, જે શાસ્ત્રરીતિ પ્રમાણે કર્તવ્ય છે તે જ કરવું. જેમ સૂર્યનો તાપ મટી જતાં, સઘળું ભુવન શીતળ થઈ જાય છે, તેમ આ સઘળું જગત આભાસમાત્ર જણાતાં પુરુષનું મન શીતળ થઈ જાય છે. સઘળા પદાર્થોમાં વિશેષ આકારોને ત્યજી દઈને સત્તાસામાન્યરૂપનું જ અવલોકન કરો. હે મહાત્મા રામચંદ્રજી! આ જગત આભાસમાત્ર છતાં કેવળ ચિત્તે કરેલી વિશેષોની કલ્પનાઓથી કલંકિત થયું છે; માટે ચિત્તને પણ ત્યજી દો કે જેથી જગતની પ્રતીતિ જ થાય નહિ. તમને જગતની જગતરૂપે પ્રતીતિ પણ છૂટી જશે, ત્યારે તમે સર્વદા સર્વવ્યાપક, સર્વથી રહિત, અત્યંત નિર્મળ અને ચિદાકાશમય થશો. 'હું દેહ નથી અને મારા આ ભોગો સાચા નથી' એવી ભાવના દૃઢ થાય તો આ જગતરૂપી સઘળો વ્યર્થ આડંબર અનર્થ આપનારો થતો નથી; અથવા 'જે કાંઈ છે તે સઘળું ચૈતન્ય છે અને જે ચૈતન્ય છે, તે હું છું' એવી ભાવના દૃઢ થાય, તોપણ આ જગતરૂપી સઘળો ખોટો ભપકો કંઈ નુકસાન કરતો નથી. ચૈતન્યમાં સર્વના બાધનું ચિંતન અથવા સર્વમાં ચિદ્રૂપપણાનું ચિંતન એ બંને વિચારો સત્ય છે અને અત્યંત સિદ્ધિ આપનારા છે. હે રામચંદ્રજી! આ બંને વિચારોમાંથી જે વિચાર તમને રમણીય જણાય, તે વિચારનો આશ્રય કરો. આ બે વિચારોમાંથી ગમે તે વિચારને ગ્રહણ કરીને અથવા બંને વિચારોનું ફળ એકસરખું જ છે, તેથી બંને વિચારોને ગ્રહણ કરીને સંસારમાં વિહાર કરો અને તેમ છતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય કરો. હે રામચંદ્રજી! પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં જે કાંઈ સુખાદિક છે, તે સઘળું રાગદ્વેષ દૂર થવાથી મળે છે. રાગદ્વેષથી ખરાબ થયેલી બુદ્ધિ વડે જે કાંઈ કાર્ય કરવામાં આવે, તે તે કામ મૂઢ લોકોને વિપરીત ફળ જ આપનારું છે. જેમ મૃગો દાવાનળથી બળી ગયેલી જગ્યાઓમાં રહેતાં નથી, તેમ દ્વેષરૂપી દોષનાં મોજાંથી રોકાયેલી ચિત્તની વૃત્તિઓમાં સદ્ગુણો રહેતા નથી. બ્રહ્મવેત્તારૂપી કલ્પવૃક્ષ કે જેની મનરૂપી ગુફામાં રાગ તથા દ્વેષરૂપી બે સર્પો હોતા જ નથી, તેની પાસેથી મળે નહિ એવું કયું શુભ ફળ છે? જેઓ સમજુ, નિયમોવાળા ચતુર અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓ છતાં રાગદ્વેષથી ભરેલા હોય છે, તેઓને શિયાળ જેવા જ ગણવા. એવા લોકોને ધિક્કાર છે. 'મારા ધનને બીજો ખાઈ ગયો અને અમુકની પાસેથી અવશ્ય લેવાનું ધન મેં ગફલતથી છોડી દીધું' એવા એવા પ્રકારની વ્યવહારની ખટપટો તથા રાગદ્વેષના ક્રમો અત્યંત તુચ્છ જ છે. ધન, બંધુઓ તથા મિત્રો વગેરે વારંવાર આવે છે અને જાય છે; માટે વિવેકી પુરુષ એમાં શા માટે રુચિ રાખે અને શા માટે અરુચિ પણ રાખે?

પ્રિય વસ્તુઓની ઉપર રુચિઓથી અને અપ્રિય વસ્તુઓની ઉપર અરુચિઓથી ફેલાયેલી આ પરમેશ્વરની માયારૂપ સઘળી સંસારની રચના આસક્તિવાળાને અત્યંત નીચે પાડી નાખે છે. હે રામચંદ્રજી! ધન, સ્વજન અને દેહ વાસ્તવિક રીતે સત્ય નથી, પણ મિથ્યા જ છે અને મારાં છે એવી રીતે મિથ્યા જ માની લેવામાં આવ્યાં છે, એ સિદ્ધાંત છે. સઘળું જગત આદિમાં પણ નથી, અંતમાં પણ નથી અને મધ્યમાં પણ અસ્થિર છે તથા ચિંતાઓને ઉત્પન્ન કરનારું છે, માટે વિવેકી પુરુષ આદિ, મધ્ય અને અંત એ ત્રણમાંથી કયા સ્થળમાં આસક્તિ બાંધે? બીજાએ કલ્પેલા આકાશના ઝાડમાં વિવેકીને આસક્તિ થાય જ નહિ. જેમ એક પુરુષે આકાશમાં કલ્પેલી સ્ત્રીને દૂર રહેલો બીજો પુરુષ ભોગવતો હોય, તેમ સંકલ્પે કલ્પેલી આ સંસારની રચનાને આત્મા દૂર રહેલો હોવા છતાં ભોગવે છે; માટે સંસારની રચનામાં ભમો નહિ. પ્રાણીઓની આ સઘળી ચોતરફની અને ગરબડ ભરેલી દોડાદોડ, ગંધર્વપુરની રચનાના વિલાસ બરાબર છે, એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કહેલો છે, આ જગત સંકલ્પના પુરની જેમ મિથ્યા જ ઊઠેલું છે અને અધિષ્ઠાન સર્વત્ર હોવાને લીધે તથા કલ્પનાનો સર્વત્ર સંભવ હોવાને લીધે સર્વત્ર રહેલું છતાં પણ સુષુપ્તિના જેવું શૂન્ય છે. આ નિરંતર લાગુ પડેલો જોવામાં આવતો સંસાર લાંબા સ્વપ્નના નગરના ઝાડ જેવો છે અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં લોટવાથી જ પ્રતીત થાય છે, એમ સમજો. તમે અહીં સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં ભમ્યા કરો છો; માટે હવે એ ભ્રમણને મટાડવા માટે જ લાંબી અને ઘાટી અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાને, જેમ સારો માણસ સારી પેઠે ધન મળ્યા પછી કંગાલપણાને ત્યજી દે છે, તેમ ત્યજી દો. જેમ પ્રાતઃકાળમાં કમળ સૂર્યને દેખીને ખીલે છે, તેમ તમે નિર્વિકલ્પ તથા સર્વદા પ્રકાશિત ચૈતન્યરૂપ આત્માને જોઈને જાગૃત થાઓ. હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! જાગૃત થાઓ. જાગૃત થાઓ! હું તમને વારંવાર સમજાવું છું. ઉપાધિરહિત આત્મારૂપ સૂર્યનું અવલોકન કરો. હે રામચંદ્રજી! મેં વરસાવેલા આ ઉત્તમ શબ્દોવાળી શીતળ જ્ઞાનરૂપ જળથી જાગૃત થઈને પરમ બોધને પ્રાપ્ત થાઓ. હમણાં જ તમને પ્રબોધ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. આ જગતરૂપી ખોટા ભ્રમને ત્યજી દઈને સત્યનું અવલોકન કરો. તમને જન્મ, દુઃખ, દોષો અને ભ્રમ એમાંનું કાંઈ પણ નથી. સઘળા સંકલ્પોને ત્યજી દઈને તમે આત્મામાં જ સ્થિર રહો. મહાત્મા રામચંદ્રજી! તમે કલ્પનામય દોષોની જાળથી મુક્ત થયા છો; અને સુષુપ્તિની પેઠે નિર્વિક્ષેપ દૃષ્ટિવાળા થયા છો માટે સર્વદા વ્યાપક અને પરોક્ષ બ્રહ્મરૂપ જ છો; તો હવે અત્યંત શુદ્ધિને માટે એ ઉપશમરૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સમાધિ લઈને રહો. ૧–૯૫

परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसि सुषार-सुषुप्तसौम्यदृष्टिः । अतिविततमिदं सुशुद्धये त्वं समुपशमात्मनि तिष्ठ हे महात्मन् ॥ ९५ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'પરમાર્થયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો*

જગત પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે

श्रीवाल्मीकिरुवाच

इत्याकर्णयति स्वस्थसमचेतसि राघवे ।
विश्रांते स्वात्मनि स्वैरं परमानंदमागते ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: સ્વસ્થ તથા સમચિત્તવાળા રામ એ પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળી પરમાનંદને પામીને સારી રીતે પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થયા અને ત્યાં બેઠેલા બીજા સઘળા સભાસદો પણ ઉપશમથી ભરપૂર થયા. તે શાંત સ્થિતિને રહેવા દેવા માટે જેમ મેઘ ધાન્યોની ઉપર પડતી વૃષ્ટિને જરાવાર બંધ રાખે, તેમ વસિષ્ઠમુનિએ

*આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં બોધથી રામને મળેલી વિશ્રાંતિનું, ફરીવાર એના એ ઉપદેશનું અને પૂર્વે કૈલાસમાં સદાશિવે વસિષ્ઠને આપેલા ઉપદેશનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

પોતાનાં અમૃત તુલ્ય વચનોની ધારા થોડી વારને માટે બંધ રાખી. એક ઘડી પછી રામચંદ્રજી સમાધિમાંથી જાગ્યા, ત્યારે ભાષણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિએ ફરીવાર તેનો તે વિષય નીચે પ્રમાણે કહ્યો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! તમે બહુ સારું સમજ્યા છો અને આત્માને પામી ચૂક્યા છો; તો હવે એ જ વિષયનું અવલંબન કરીને એમ જ રહેજો, સંસારમાં પડશો નહિ. હે રામચંદ્રજી! સંકલ્પ કે જે આ સંસારરૂપી પૈડાંની કુંડલી છે, તેને રોકવામાં આવે, તો આ સંસારરૂપી પૈડું ચાલતું નથી. જો મનરૂપી કુંડલીને જરાક ગતિ આપવામાં આવે તો આ સંસારરૂપી પૈડું પ્રયત્નપૂર્વક રોકવામાં આવેલું હોય તોપણ વેગથી ફર્યા કરે છે. યુકિતથી પ્રબળ પુરુષાર્થ, બળ અને બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને સંસારરૂપી પૈડાંની કુંડલીરૂપ ચિત્તને જ રોકવું જોઈએ. બુદ્ધિથી અને સુજનતાથી યુકત કરેલા શાસ્ત્રના સંસ્કારવાળા પુરુષાર્થથી જે વસ્તુ મળે નહિ તે વસ્તુ ક્યાંય પણ મળતી નથી. મૂર્ખ લોકોએ કલ્પેલી કેવળ નસીબ ઉપરની ભાવના ત્યજી દઈને, પોતાના પ્રયત્નનું અવલંબન કરીને પ્રથમ ચિત્તને રોકવું જોઈએ. હે રામચંદ્રજી! બ્રહ્માથી માંડીને પ્રવર્તેલા અજ્ઞાનીરૂપી ભ્રમથી આ જગત મિથ્યા છતાં સાચા જેવું દેખાય છે. સંકલ્પથી ઊઠેલા અને અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમના વિસ્તારમય આકૃતિઓવાળા આ સઘળા દેહો ભમ્યા કરે છે. કોઈ સમયે દેહને માટે સંકલ્પ થાય તો ભલે થાય; પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષે સુખ—દુ:ખોના વિચારમાં તો પડવું જ નહિ. દુ:ખથી કરમાયેલા મુખવાળો અને પસીનાથી ભીંજાઈ જતો પુરુષ તો સર્વદા પ્રફુલ્લિત જ રહેનારા અને પસીનાથી રહિત રહેતા ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષના કરતાં પણ અત્યંત તુચ્છ ગણાય છે. આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી કરમાઈ જતા, પસીનાથી ભિંજાઈ જતા અને પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જનારા પુરુષના દેહમાં તો ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષના દેહના જેટલી પણ સ્થિરતા જોવામાં આવતી નથી. ચિત્રમાં દોરેલા દેહનો નાશ તો કોઈ કરે તો જ થાય છે, પણ પોતાની મેળે નષ્ટ થતો નથી અને આ ક્ષણભંગુર પુરુષદેહ તો આપોઆપ જ નાશ પામે છે. ચિત્રનો દેહ તો જો રક્ષણ કરવામાં આવે તો લાંબા કાળ સુધી શોભાને ધારણ કરે છે અને આ દેહ તો સંભાળવા છતાં પણ નષ્ટ જ થતો જાય છે. પણ વધતો નથી. તેથી ચિત્રમાં આલેખેલો દેહ શ્રેષ્ઠ છે, પણ આ સંકલ્પથી થયેલો દેહ શ્રેષ્ઠ નથી. ચિત્રના દેહમાં જે ગુણો છે, તે ગુણો આ સંકલ્પે કરેલા દેહમાં નથી જ, હે રામચંદ્રજી! આ માંસમય દેહ કે જે ચિત્રના જડ દેહ કરતાં પણ અત્યંત તુચ્છ છે, તેમાં આસ્થા રાખવી એ તમને યોગ્ય જ નથી. આ દેહ લાંબા સંકલ્પે જ કરેલો છે, માટે તેમાં આસ્થા રાખો નહિ. સ્વપ્ન સંબંધી સંકલ્પથી થયેલા દેહ કરતાં પણ આ દેહ અત્યંત તુચ્છ છે; કેમ કે અલ્પ સંકલ્પથી થયેલા એ સ્વપ્ન સંબંધી દેહને લાંબીવાર દુ:ખો રહેતાં નથી અને લાંબા સંકલ્પથી થયેલો આ દેહ તો લાંબા દુ:ખોથી દુ:ખી થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ સંકલ્પવાળો દેહ આપણને પણ નથી અને કોઈને પણ નથી; તે છતાં મૂઢ માણસ આ દેહને માટે શા માટે વિનાકારણ ક્લેશો ભોગવે છે? જેમ ચિત્રનો દેહ ધોવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં આત્માની હાનિ થતી નથી, તેમ આ સંકલ્પજન્ય દેહ ઘવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં પણ આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. જેમ મનોરાજ્યનો દેહ ઘવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં આત્માની કશી હાનિ થતી નથી, તેમ આ સંકલ્પજન્ય દેહ ઘવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં આત્માન કશી હાનિ થતી નથી. જેમ નેત્રના દોષથી કલ્પાયેલો બીજો ચંદ્ર ઘવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી, તેમ લાંબા સંકલ્પથી થયેલો આ દેહ ઘવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. જેમ ઝાંઝવાનાં પાણીની

નદી ધોવાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ નથી, તેમ સંકલ્પમાત્રથી રચાયેલું અને નષ્ટ થવાના જ સ્વભાવવાળું આ શરીરરૂપી યંત્ર ઘસાઈ જતાં અથવા નષ્ટ થઈ જતાં તેમાં રહેલા આત્માની કશી હાનિ થતી નથી. લાંબા સ્વપ્ન જેવો અને ચિત્તાના-સંકલ્પથી કલ્પાયેલો આ દેહ દોષવાળો થાય કે શોભાવાળો થાય, તોપણ તેમાં ચૈતન્યને કંઈ હાનિ કે લાભ થતાં નથી. હે રામચંદ્રજી! ચૈતન્યનો અંત થતો નથી, આત્મા ચલિત થતો નથી અને બ્રહ્મ વિકૃત થતું નથી, માટે દેહનો નાશ થતાં **શી** હાનિ થાય છે? જેમ ચક્કર લેતા ચગડોળ ઉપર બેઠેલો પુરુષ અત્યંત મોહને લીધે દિશાઓને પોતાથી ઊલટી રીતે ભમતી જુએ છે, તેમ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થયેલા આ મિથ્યા અજ્ઞાનરૂપી ચક્રની ઉપર ચડેલો જીવ દેહોના સમૂહને ઊથલપાથલ પામતો જુએ છે. આ દેહરૂપી ચક્ર ભમેલું, ભમતું, પડતું, પાડેલું, હણાયેલું અને હણાતું જોવામાં આવે છે, એ સઘળો અજ્ઞાનનો જ વિલાસ છે. એટલા માટે યોગ્ય ધીરજ ધારણ કરીને આ સંસારરૂપી ગાઢ ભ્રમને ત્યજી દેવો. સંકલ્પે અથવા અજ્ઞાને કરેલો આ દેહ કેવળ દેખાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે છે જ નહિ. જે વસ્તુ અજ્ઞાન આદિ મિથ્યા પદાર્થે કરેલી હોય તે વસ્તુ કદી પણ સત્ય હોતી નથી. જેમ રજ્જુમાં સર્પ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ દેહ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે દેહ ખોટી જ જગતની ક્રિયાને કરે છે કે જે ક્રિયા ભ્રમને લીધે સાચી જેવી લાગે છે. હે રામચંદ્રજી! જે કામ જડ પદાર્થે કર્યું હોય, તે કરેલું જ કહેવાતું નથી; કેમ કે ચેતનની પેઠે જડમાં અપરાધનો આરોપ થતો નથી. આ પ્રમાણે દેહ પણ જડ છે. માટે જગત સંબંધી ક્રિયાઓને કરતો હોય, તોપણ તે કશું કરતો નથી, એમ સમજવું. દેહ જડ હોવાથી ક્રિયાઓથી રહિત છે અને આત્મા ઈચ્છા વગરનો છે, તેથી તેને પણ ક્રિયાઓ કરવી સંભવતી નથી, માટે ક્રિયાઓનો કર્તા કોઈ પણ નથી, આત્મા તો કેવળ ક્રિયાઓનો દ્રષ્ટા છે. જેમ વાયુ વિનાના સ્થળમાં રહેલો દીવો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેમ જગતની સ્થિતિ સર્વ પદાર્થોની અંદર સાક્ષીની પેઠે જ રહેવું જોઈએ. જેમ સૂર્ય આકાશમાં રહીને જ દિવસનાં કામો કરે છે, તેમ તમે સાક્ષીપણામાં રહીને જ આ રાજ્ય સંબંધી કાર્યો કરો. આ દેહરૂપી ઘર કે જે મિથ્યા છતાં જ ખડું થયેલું છે, મિથ્યા પદાર્થોથી જ ગોઠવાયેલું છે અને બાળકે કલ્પેલા ખોટા પિશાચની પેઠે સત્તા પામેલું છે, તેમાં સાચી બુદ્ધિ થાય છે, અને તેથી અહંકારરૂપી નીચ વેતાલ ક્યાંકથી આવીને ઘૂસી ગયો છે. તમે એ નીચ અહંકારના તાબેદાર થશો નહિ; કેમ કે એના તાબેદાર થવાથી નરકરૂપી ફળની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અહંકાર નામનો દુષ્ટ વેતાલ દેહરૂપી ઘરમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે નાચ્યા કરે છે. ચિત્તારૂપી યક્ષે દેહરૂપી ઉજ્જડ ઘરમાં ઘૂસીને એવું કરી દીધું છે કે, જેથી ભય પામીને મહાત્માઓ પણ સમાધિ કર્યા કરે છે. પોતાના શરીરરૂપી ઘરમાંથી ચિત્તારૂપી વેતાલને કાઢી મૂકવામાં આવે, તો આ સંસારરૂપી શૂન્ય નગરમાં કદી પણ બીવું પડતું નથી. ચિત્તારૂપી ભૂતે દૂષિત કરેલા નરશરીરરૂપી ઘરમાં જેઓ આસક્તિ રાખે છે; તેઓ અનંત કોટિ શરીરો નષ્ટ થવા છતાં પણ દેહના અધ્યાસને કોઈ રીતે છોડી શકતા નથી, એ મોટું આશ્ચર્ય છે. ચિત્તારૂપી પિશાચે ઘેરેલા દેહરૂપી ઘરમાં જેઓ મરી જાય છે, તેઓની બુદ્ધિ પિશાચોના જેવી જ રહે છે; પણ શુદ્ધ બુદ્ધિ થતી નથી. અહંકારરૂપી મોટા યક્ષના ઘરરૂપ આ મિથ્યા શરીરમાં રુચિ રાખીને વિહાર કર્યા કરતો પુરુષ એક જાતનો પિશાચ જ છે; કેમ કે શરીર કદી પણ સ્થિર રહેવાનું નથી. હે રામચંદ્રજી! તમે વિશાળ બુદ્ધિથી અહંકારની પરાધીનતા ત્યજી દઈને અહંકારને પણ ભૂલી જાઓ અને પછી પોતાના આત્માનું જ અવલંબન કરો. નરકને ઈચ્છનારા જે લોકો અહંકારરૂપી પિશાચને

વશ થઈને મોહથી તથા મદથી અંધ થયેલ હોય છે, તેઓના ઉપર મિત્રો કે બાંધવો પણ સ્નેહ રાખતા નથી. અહંકારથી દૂષિત થયેલી બુદ્ધિ વડે, જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે ક્રિયાનું ઝેરી લતાના જેવું જ મરણાત્મક (ક્લેશ તથા વેર આદિરૂપ) ફળ જ થાય છે. વિવેક તથા ધૈર્યથી રહિત રહેનારા જે મૂર્ખ પુરુષે પોતાના અહં-કારના મહોત્સવનું જ અવલંબન કર્યું હોય, તે પુરુષને તુરત દુઃખી થયેલો જ સમજો. હે રામચંદ્રજી! જે બિચારાઓ અહંકારરૂપી પિશા-ચને વશ થયેલા હોય છે, તેઓ નરકોરૂપી અગ્નિ-ઓમાં કાષ્ઠોરૂપ થાય છે. જેમના દેહરૂપી વૃક્ષની કોતરોમાં (હૃદયમાં) અહંકારરૂપી સર્પ ફૂંફાડા મારતો હોય, તેમનું તે વૃક્ષ તરત પડી જાય છે. હે મહાત્માઓમાં ઉત્તમ રામચંદ્રજી! આ દેહમાં અહંકારરૂપી પિશાચ રહે તોપણ ભલે અને જાય તોપણ ભલે; પરંતુ તમે એ પિશાચનો અત્યંત અનાદર જ કરજો. ચિત્તથી જ દૂર કરેલો, અપમાન કરેલો અને તિરસ્કૃત કરેલો એ અહંકારરૂપી પિશાચ તમને કશી હાનિ કરી શકશે નહિ. હે રામચંદ્રજી! આ દેહરૂપી ઘરમાં અહંકારરૂપી પિશાચ દેખાવ દીધા કરતો હોય, તોપણ અપાર ચૈતન્યરૂપ આત્માને તેથી શું થઈ જાય છે? કશું થતું નથી. ચિત્તરૂપી યક્ષના વળગાડવાળા પુરુષોને જે જે ભારેભારે વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે વિપત્તિઓની ગણતરી સેંકડો વર્ષોથી પણ કરી શકાતી નથી. હે રામચંદ્રજી! 'હાય હાય! હું માર્યો ગયો છું અને બળી ગયો છું' ઈત્યાદિ પ્રકારની જે જે દુઃખ-ની વૃત્તિઓ થાય છે, તે તે સર્વ અહંકારરૂપી પિશાચની શક્તિઓ છે, બીજા કોઈની નથી. જેમ આકાશ સર્વત્ર વ્યાપક હોવા છતાં પણ અસંગ છે, તેમ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છતાં પણ અહંકારથી અસંગ છે. પ્રાણરૂપી દોરીથી સંયુક્ત થયેલું આ દેહરૂપી ચંચળ યંત્ર જે કાંઈ કરે છે અને જે કાંઈ ભોગવે છે, તે સઘળી અહં-કારની જ લીલા છે. જેમ આકાશ કંઈ કરતું નથી, તોપણ વૃક્ષની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત થાય છે, તેમ આત્મા સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેનારો હોવા છતાં ચિત્તની ચેષ્ટાઓમાં કારણભૂત થાય છે. જેમ ભીંતનું રૂપ દીવા પાસે હોવાથી જ સ્ફુરે છે, તેમ મનનું રૂપ આત્માની સંનિધિથી જ સ્ફુરે છે. હે રામચંદ્રજી! ચૈતન્યરૂપ આત્મા અને જડ સ્વભાવવાળું ચિત્ત કે જેઓ વર્ગ અને પૃથ્વીની જેમ સર્વદા પરસ્પરના સંબંધ વગરનાં જ છે, તેમને કશો સંબંધ હોય? અર્થાત્ કશો નથી. ચપળ ગતિ કરાવનારી પ્રાણની શક્તિઓએ વશ કરેલા ચિત્તને મૂર્ખતાને લીધે 'આત્મા છે' એમ માની લેવામાં આવે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં ચિત્ત આત્માસ્વરૂપ છે જ નહિ. આત્મા પ્રકાશરૂપ, નિત્ય, સર્વવ્યાપક અને સર્વ-શક્તિમાન છે, અને ચિત્ત તો હૃદયના મોટા અંધકારરૂપ, અનિત્ય, પરિમિત પ્રદેશમાં રહેનાર અને શઠ છે. તમે વાસ્તવિક રીતે સર્વજ્ઞ આત્મા જ છો પણ મનરૂપ કદી નથી. મનમાંથી અધ્યાસને દૂર કરી નાખો, મનની સાથે શું મળી ગયા છો? હે મહાત્મા રામચંદ્રજી! દેહરૂપી શૂન્ય ઘરમાં રહેલો આ મનરૂપી દુષ્ટ પિશાચ આત્માને કદી અડકી શકતો નથી, તે છતાં પણ ચૂપચાપ રીતે આત્માને પોતાના સ્પર્શવાળો માની લે છે. મનરૂપી પિશાચ કે જે સંસારમાં નાખનારો અકલ્યાણરૂપ અને ધૈર્યરૂપી સર્વસ્વને હરી જનારો છે, તેને છોડી દઈને તમે જે રૂપ છો, તે રૂપે સ્થિર થાઓ. ચિત્તરૂપી મજબૂત રીતે પડેલા માણસને શાસ્ત્રો, બાંધવો કે ગુરુઓ કોઈ પણ બચાવી શકતા નથી. જેમ કાદવ થોડો હોય, તો લોકો તેમાંથી મૃગને બહાર કાઢી શકે છે, તેમ ચિત્તરૂપી વેતાલ શાંત થતાં, થોડીક મૂર્ખતા રહી હોય, તો તે પુરુષને ગુરુઓ, શાસ્ત્રો તથા બાંધવો તે મૂર્ખતામાંથી બહાર કાઢી શકે છે. આ જગતરૂપી શૂન્ય નગરમાં નાચ્યા કરતા ચિત્ત-રૂપી મસ્ત વેતાલે સઘળા દેહરૂપી ઘરને દૂષિત કરી નાખ્યું છે. દેહરૂપી પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું આ સઘળા જગતરૂપી મોટું શૂન્ય જંગલ, ચિત્તરૂપી

વેતાલે ઘેરેલું હોવાને લીધે કોને ત્રાસ આપતું નથી ? આ જગતરૂપી નગરીમાં ચિત્તરૂપી પિશાચ શાંત થઈ ગયો હોય એવું દેહરૂપી ઘર તો થોડાઘણા સત્પુરુષોનું જ હોય છે. હે રામચંદ્રજી! આ જગતમાં જે જે દિશા સાંભળવામાં આવે છે, તે તે દિશા મોહરૂપી વેતાલોની મસ્તીઓવાળાં દેહોરૂપી માણસોથી જ ભરપૂર હોય છે. તમે ધૈર્યનું દૃઢ અવલંબન કરીને, આ જગતરૂપી મોટા જંગલમાં નાના બાળકની જેમ મૂંઝાયા કરતા તમારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરો. હે રામચંદ્રજી! જેમાં પ્રાણીઓરૂપ મૃગોના સમૂહો ચર્યા કરે છે, એવા આ જગતરૂપી જૂના અરણ્યમાં તમે મૃગના બચ્ચાની જેમ વિષયોરૂપી તરણાંના રસો મળવાથી સફળ થયા છો એમ માનો નહિ. આ પૃથ્વીરૂપી જંગલમાં મૂઢ લોકોરૂપી મૃગો વિષયોરૂપી તરણાંઓને ચરે છે તે ભલે ચરે, પણ તમે તો અજ્ઞાનરૂપી હાથીને ખાઈ જઈને સિંહની વૃત્તિનો જ સ્વીકાર કરો. બીજાં મનુષ્યોરૂપી અજ્ઞાન મૃગો પોતાના જંગલરૂપ આ જંબૂદ્વીપમાં જે રીતે વિહાર કરે છે, તે રીતે તમે વિહાર કરો નહિ. બંધુઓની મમતારૂપ કાદવની ખાડ કે જે બહુ જ થોડા સમય સુધી જ ઠંડી લાગે એવી છે અને કાદવથી ખરડી દેનારી છે, તેમાં પાડાની પેઠે તમારે પડવું યોગ્ય નથી. ભોગોના વૈભવોને દૂર કરી નાખવા જોઈએ, મહાત્માઓની પદવીને અનુસરવું જોઈએ અને પોતાના અમૂલ્ય પ્રયોજનનો વિચાર કરીને કેવળ પોતાના આત્માનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ. આ દેહ કે જે અપવિત્ર, તુચ્છ, અભાગિયો અને દુષ્ટ આકારવાળો છે, તેને માટે આસક્તિરૂપ કાદવમાં તમારે ડુબવું યોગ્ય નથી; કેમ કે એ કાદવમાં ડૂબેલા લોકોને ચિંતારૂપી દારુણ રાક્ષસી ખાઈ જાય છે. આ દેહને બીજાઓ (કર્મે) રચ્યો છે, તેમ બીજો યક્ષ (અહંકાર) ઘૂસી ગયો છે, તેનું દુઃખ બીજાને (મનને) થાય છે અને તે દુઃખને બીજો (જીવ) ભોગવે છે. અહો! આ મૂર્ખતારૂપી ચકરી ભારે આશ્ચર્યરૂપ છે. આત્મા કેવળ સત્તાસામાન્યરૂપ છે અને સત્તાસામાન્યથી જે જુદું હોય, તે અસત્‌પણાને લીધે સંભવતું જ નથી; એટલા માટે છીપરની પેઠે આત્માનું ઘાટાપણું એકરૂપ હોવાથી તેમ દુઃખોના ભોક્તાપણાનો કે શરીર ઈત્યાદિનો અવકાશ જ નથી. જેમ પથરાનું કઠણપણું પથરાથી જુદું નથી, તેમ વ્યક્તિ તેમ જ સામુદાયિક મન વગેરે પદાર્થો આત્માથી જુદા નથી; કેમ કે સર્વ પદાર્થો સત્તામાત્ર સ્વભાવથી અભિન્ન છે અને તેમની જુદી સ્થિતિ કોઈ રીતે સંભવતી નથી. જેમ શિલાનું શિલાપણું અને ઘડાનું ઘડાપણું જુદું નથી, તેમ મન આદિ સર્વ સત્તામાત્ર આત્માથી ભિન્ન છે જ નહિ. હે રામચંદ્રજી! હવે હું મોહનો નાશ કરનારો એક બીજો વિચાર કહું છું, તે સાંભળો. એ વિચાર મને સંસારનાં દુઃખોની શાંતિને માટે કૈલાસ પર્વતની ગુફામાં પૂર્વે સદાશિવે કહેલો છે. ચંદ્રના કિરણોના સમૂહની જેમ પ્રકાશતો, સ્વર્ગની સીમા સુધી પહોંચેલો અને સદાશિવના નિવાસરૂપી કૈલાસ નામનો એક પર્વત છે. એમાં ચંદ્રની કળાને ધારણ કરનારા સાક્ષાત્‌ સદાશિવ રહે છે. પૂર્વે કોઈ સમયે હું એ જ પર્વતની અંદર ગંગાજીને કિનારે આશ્રમ બાંધીને રહ્યો હતો અને એ સદાશિવનું પૂજન કરતો હતો. મેં તપને માટે તપસ્વીઓના આચરણમાં લાંબા કાળ સુધી સ્થિતિ કરી હતી; સઘળા શિવપૂજનના શાસ્ત્રાર્થોનો સંગ્રહ કર્યો હતો, અનેક પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં હતાં, પૂજનનાં પુષ્પો ભરવાને માટે કેટલાએક પડિયાઓ કરી રાખ્યા હતા અને સિદ્ધલોકો પણ એ પૂજા—સામગ્રીને જોવાને માટે મારી પાસે આવીને બેસતા હતા. હે રામચંદ્રજી! એવી રીતની વ્યવસ્થા કરીને કૈલાસ વનના નિકુંજમાં તપ કરતાં કરતાં મને કેટલોક સમય વ્યતીત થઈ ગયો. એક દિવસે શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની આઠમને દિવસે પ્રદોષકાળે હું પૂજા કરીને ધ્યાનમાં બેઠો હતો. પ્રાણીઓની અવરજવર બંધ પડવાથી દિશાઓ શાંતિ ધારણ કરીને જાણે મૌનવ્રત સેવતી હતી. લતાઓ

અને વનોમાં તલવારથી કપાય તેવો ગાઢ અંધકાર પથરાયો હતો. આ પ્રમાણે જાણે અડધો પહોર વીતી ગયો. ત્યારે હું સમાધિમાંથી જાગ્યો અને બહારના પદાર્થોને જોવા લાગ્યો. ત્યારે તે વનમાં તુરત જ ઊઠેલું, સેંકડો ધોળાં વાદળાંઓના જેવું જણાતું અને અનેક ચંદ્રબિંબો જેવું શોભતું કોઈ તેજ મારા જોવામાં આવ્યું. દિશાઓરૂપી મંડપોને પ્રકાશિત કરનારા એ તેજને જોઈને હું વિસ્મય પામ્યો અને મનમાં વિચાર કરીને એ તેજવાળા શિખરને જોવા લાગ્યો. એટલામાં તો ચંદ્રની કળાને ધારણ કરનારા અને જેમણે પાર્વતીના હાથમાં પોતાનો હાથ આપ્યો હતો તથા જેની આગળ, ચાલતા પાર્ષદોને નંદિકેશ્વર દૂર કરતા હતા, એવા સદાશિવ ત્યાં પધાર્યા. આથી મેં બહુ જ પ્રસન્ન થઈને મારી પાસેના શિષ્યોને સમજાવી, અર્ઘ્ય લઈ, તેમની દૃષ્ટિથી પવિત્ર થયેલા તેમના સમીપના પ્રદેશમાં જઈ, દૂરથી જ પવિત્રતાપૂર્વક પુષ્પાંજલિ આપી, અર્ઘ્ય આપ્યો અને પ્રણામ કરીને સ્તુતિ પણ કરી. પછી તેમણે સઘળી પીડાઓને દૂર કરનારી અને ચંદ્રની કાંતિના જેવી શીતળતાવાળી સરળ દૃષ્ટિથી બહુ વાર સુધી મારી સામે જોયા કર્યું. પછી ઘણાં પુષ્પોવાળાં શિખરની ઉપર બિરાજેલા તે ત્રૈલોક્યના સાક્ષીરૂપ સદાશિવની સામે જઈને મેં અર્ઘ્ય, પાદ્ય તથા પુષ્પો અર્પણ કર્યાં. તેમની આગળ ઘણી ઘણી મંદારનાં પુષ્પોની અંજલિઓ નાખી અને અનેક પ્રકારના નમસ્કારોથી તથા સ્તોત્રોથી તેમનું પૂજન કર્યું. સદાશિવનું પૂજન કર્યા પછી મેં તેવી જ ભાવનાથી ભગવતી પાર્વતીનું, તેમની સખીઓનું અને પ્રમથગણોની મંડળીનું પણ પૂજન કર્યું. પૂજન કરીને હું ત્યાં બેસી ગયો, એટલે અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા તે સદાશિવે પૂર્ણચંદ્રનાં કિરણોના જેવી શીતળતાવાળી વાણીથી મને કહ્યું કે, 'હે વસિષ્ઠમુનિ! ઉપશમવાળી, વિશ્રાંતિવાળી અને કલ્યાણ કરનારી તમારા ચિત્તની વૃત્તિઓ પરમાત્મામાં એકાગ્ર રહે છે? તમારું શુભ તપ નિર્વિઘ્ન રીતે ચાલ્યા કરે છે? પરમપદ કે જે સર્વોત્તમ છે, તેને તમે પામ્યા છો? તમારા સઘળા ભયો શાંત થઈ ગયા છે ને?' હે રામચંદ્રજી! સર્વ લોકોના મુખ્ય કર્તા સદાશિવે જ્યારે મને એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે હું બોલ્યો કે, 'હે મહાદેવ! જે આપના કલ્યાણમય સ્વરૂપને યાદ કરે છે, તેમને કોઈ પણ પુરુષાર્થ દુર્લભ રહેતો નથી અને કોઈ પણ ભય પ્રાપ્ત થતો નથી. તમારા સ્મરણના આનંદથી જેમનાં ચિત્ત મગ્ન હોય, તેમને ન નમે તેવાં પ્રાણીઓ બ્રહ્માંડમાં જ હોતાં નથી. તમારા સ્મરણમાં લાગેલી બુદ્ધિવાળા લોકો જ્યાં રહેતા હોય, તે દિશાઓ, દેશો, પ્રાંતો અને પર્વતો જ સર્વોત્તમ ગણાય છે. હે પ્રભુ! તમારું સ્મરણ ભૂતકાળના પુણ્યનું ફળ આપે છે, વર્તમાનકાળના પુણ્યને વધારે છે અને ભવિષ્યકાળના પુણ્યનું બીજ વાવે છે. હે મહારાજ! આપનું સ્મરણ જ્ઞાનરૂપી અમૃતના મુખ્ય કળશરૂપ, ધીરજરૂપી ચાંદનીના ચંદ્રરૂપ અને મોક્ષરૂપ પુરના દ્વારરૂપ છે. હે ભૂતનાથ! મેં આપના સ્મરણરૂપ ઉદાર ચિંતામણિના પ્રભાવથી સઘળી આપદાઓને માથે પગ મૂક્યો છે.' હે રામચંદ્રજી! મેં એ પ્રમાણે જણાવ્યું અને પછી અત્યંત પ્રસન્ન જણાતા તે મહાત્મા સદાશિવને બહુ જ નમ્રભાવથી મેં જે કહ્યું, તે હવે તમને કહું છું, સાંભળો. મેં સદાશિવને પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ! આપના પ્રસાદને લીધે મને સઘળી દિશાઓ ઇષ્ટ પદાર્થોથી પૂર્ણ જ જણાય છે; પરંતુ હું આપને એક સંશય પૂછું છું; તો તે વિષયમાં આપ કશી ઉતાવળ નહિ કરતાં અને કશો પડદો નહિ રાખતાં, પ્રસન્ન બુદ્ધિથી ઉત્તર આપો. મારો સંશય એ છે કે, કયા પ્રકારથી દેવાર્ચન (દેવપૂજન) કરવામાં આવે, તો પાપોનો નાશ થાય છે અને સઘળાં કલ્યાણોની વૃદ્ધિ થાય?'

સદાશિવ બોલ્યા : હે વસિષ્ઠમુનિ! હું તમને સર્વોત્તમ દેવાર્ચનનો પ્રકાર કહું છું, તે તમે સાંભળો કે જે પ્રકારથી એકવાર દેવાર્ચન કરવામાં આવે તોપણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે મહાબાહુ

વસિષ્ઠમુનિ! ખરા દેવ કોણ છે એ તમે જાણો છો? હું, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ કે ચંદ્ર પણ ખરા દેવ નથી; તેમ જ બ્રાહ્મણ, રાજા, રુદ્ર કે તમે પણ ખરા દેવ નથી. જે દેહ કે ચિત્તરૂપ હોય તે દેવ સંભવે જ નહિ. શોભા કે બુદ્ધિરૂપ પણ દેવ હોય જ નહિ. આદિથી તથા અંતથી રહિત જે અકૃત્રિમ ચૈતન્યપ્રકાશ છે, તે જ ખરો દેવ છે. દેશથી, કાળથી કે વસ્તુથી જેની મર્યાદા થતી હોય તેમાં દેવપણું ક્યાંથી જ હોય? આદિથી તથા અંતથી રહિત અને અકૃત્રિમ જે ચૈતન્યપ્રકાશ છે, તે જ 'દેવ' એ શબ્દથી કહેવાય છે; માટે તેનું જ પૂજન કરવું જોઈએ. આ સઘળું જગત પોતાથી નહિ પણ જેની સત્તાથી સત્તા પામેલું છે, તે જ સાચો દેવ છે. જેમ ચાર ગાઉ ચાલવા જેટલી જેની શકિત હોય નહિ તે માણસને તેના ગજા પ્રમાણે એક ગાઉ ચાલવાનું કહેવામાં આવે છે, તેમ જેઓને ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ સાચા દેવનું જ્ઞાન નથી, તેઓને શાસ્ત્રકારોએ તેમના જ્ઞાનની મર્યાદા પ્રમાણે સાકાર વગેરેનું પૂજન કહેલું છે. રુદ્ર આદિ સાકારોનું પૂજન કરવાથી અમુક જ ફળ મળે છે અને ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ આત્માનું પૂજન કરવાથી તો આદિ તથા અંતથી રહિત અકૃત્રિમ સ્વરૂપાનંદરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ અકૃત્રિમ ફળને ત્યજી દઈને કૃત્રિમ ફળને લેવા માટે દોડે છે, તે પુરુષ કલ્પવૃક્ષના વનને ત્યજીને કાંટાવાળાં કરંજના વનમાં જાય છે, એમ સમજવું. અકૃત્રિમ પૂજનમાં બોધ, સમતા અને ઉપશમ એ મુખ્ય પુષ્પો છે; અને નિર્મળ, નિરતિશય આનંદરૂપ જે ચૈતન્યમાત્ર આત્મા છે તે પૂજ્ય છે એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સિદ્ધાંત કરેલાં છે. ઉપશમ, બોધ તથા સમતા આદિ પુષ્પોથી આત્મારૂપ દેવનું અર્ચન કરવું એ જ સાચું દેવાર્ચન છે, એમ સમજો. આકારનું પૂજન કરવું એ સાચું દેવાર્ચન નથી. જે લોકો આત્મજ્ઞાનરૂપ દેવાર્ચનને ત્યજીને કૃત્રિમ પૂજનોમાં લાગ્યા રહે છે, તેઓ લાંબા કાળ સુધી કલેશને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જેમને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે, એવા મહાત્માઓ કદાચિત્ આત્મધ્યાન ત્યજી દઈને સાકાર દેવનું પૂજન કરતા જોવામાં આવતા હોય, તો તેઓ બાળકોની જેમ લીલા જ કરે છે, એમ સમજો. જે સર્વના પરમ કારણભૂત અને પરમ શિવ આત્મસ્વરૂપ દેવ છે, તેનું જ સર્વદા અખંડિત રીતે બોધરૂપ પૂજન કરવું જોઈએ. તમે જીવને જ અકૃત્રિમ, અવિનાશી તથા ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ બ્રહ્મ સમજો અને તેને જ પૂજ્ય સમજો. આત્મા જ પૂજ્ય છે, અનાત્મા પૂજ્ય નથી; કેમ કે બોધરૂપ જે આત્મપૂજન છે, તે જ મુખ્ય પૂજન છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહારાજ! 'આ સકળ જગત આત્માની સત્તાથી જ સત્તા પામેલું છે' એમ આપે જણાવ્યું તે કેવી રીતે બને? ચૈતન્યરૂપ આત્માને જીવભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો?

સદાશિવ બોલ્યા : પાર તથા આકારથી રહિત જે ચિદાકાશ છે, તે જ સર્વત્ર છે. જેમ પ્રલયકાળમાં તે ચિદાકાશની અંદર કાંઈ પણ દૃશ્ય રહેતું નથી, તેમ હમણાં પણ વસ્તુતઃ જોતાં તેની અંદર કાંઈ પણ દૃશ્ય નથી. જે જે કાંઈ દૃશ્યરૂપે સ્ફુરે છે, તે તે સઘળું એ સ્વયંપ્રકાશ ચિદાત્માનું જ સ્ફુરણ છે. એ ચિદાત્માનું જે પોતાની મેળે સ્ફુરણ થયા કરે છે, તે જ આ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, એટલું સમજવું બસ છે. જેમ સ્વપ્નાનું નગર ચૈતન્યના સ્ફુરણ સિવાય બીજું કાંઈ નથી, તેમ આ જગત પણ ચૈતન્યના સ્ફુરણ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આ જગતરૂપ ચિત્ર ભીંતવાળું નથી, પણ કેવળ સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ જ છે. દૃશ્યની જુદી સત્તા કોઈ પણ રીતે સંભવતી નથી; માટે દૃશ્ય કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ સમજો. ચૈતન્યપણુ હોવાને લીધે, આત્માનું સૃષ્ટિ ઇત્યાદિના સમયમાં જે સ્ફુરણ થાય છે, તે જ જગત એ નામથી કહેવાય છે. માટે સ્વપ્નના નગર જેવું જે કાંઈ આ જગત પ્રતીત થાય છે, તે ચિદાકાશરૂપ જ છે અને જે ચિદાકાશરૂપ જ છે, તેમાં વળી અન્યપણું પણ શું હોય? અને શાથી હોય?

પર્વતો, આકાશ, જીવાત્મા અને પ્રાણીઓનો સમુદાય પણ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. સૃષ્ટિ ઇત્યાદિનો સમય કે જેમાં સઘળું જગત પ્રતીત થાય છે, તેમાં પૃથ્વી, સ્વર્ગ કે પાતાળમાં પણ કેવળ ચિદાકાશ સિવાય બીજું શું સંભવે છે તે કહો. કશું સંભવતું નથી. જેમ પાદપ અને વૃક્ષ એ પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો જ છે, તેમ ચિદાકાશ, પરમાકાશ, બ્રહ્માકાશ. જગત અને ચૈતન્ય એ પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો જ છે. સ્વપ્ન, સંકલ્પ કે માયાથી જ્યારે જ્યારે જગતનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે ત્યારે એ ચિદાકાશ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, એમ સમજો. જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાકાશ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ ચિદાકાશ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ આપણને સ્વપ્નમાં જગત પ્રતીત થાય છે, તેમ જાગ્રતમાં પ્રતીત થાય છે. જેમ સ્વપ્નના નગર ચિદાકાશ વિના બીજું કાંઈ નથી, તેમ જાગ્રતમાં પણ ચિદાકાશ વિના બીજું પણ કાંઈ નથી. સઘળાં દૃશ્યોમાં કોઈ પણ દૃશ્ય ચિદાકાશથી જુદું સંભવતું નથી; માટે સઘળાં દૃશ્યોથી જોડાયેલું આ દૃશ્ય ચિત્ત અર્થાત્ સઘળું જગત ચિદાકાશ માટે જ છે. પરમાત્માનું સ્ફુરણ જ અથવા પરમાત્માનો પહેલો સંકલ્પ જ ત્રણે લોકરૂપ થઈને પોતાની મેળે ઊઠેલો છે. માટે પરમાત્મામાં આ ત્રણે લોક સ્વપ્નની જેમ જ રહેલા છે, પણ દ્વૈતવાદીઓના માનવા પ્રમાણે રહેલા નથી. જેમ સ્વપ્નમાં સઘળું ઘટ—પટાદિક ચિદાકાશમાત્ર જ છે. તેમ સૃષ્ટિ વગેરેમાં પણ સઘળું જગત ચિદાકાશમાત્ર જ છે. જેમ સ્વપ્નના નગરમાં ચિદાકાશથી જુદું બીજું કાંઈ પણ હોતું નથી, તેમ ત્રૈલોક્યમાં પણ ચિદાકાશથી જુદું બીજું કાંઈ પણ નથી. ત્રણે કાળમાં દેશ, કાળ તથા ચિત્ત સહિત જે જે કાંઈ દેખાવો થાય છે તથા જે જે કાંઈ ભાવ કે અભાવ થાય છે, તે સઘળું ચિદાકાશમાત્ર જ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જે સાચો દેવ છે, તેનું નિરૂપણ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું અને તે દેવથી તમે જુદા નથી, હું જુદો નથી અને સઘળું જગત પણ જુદું નથી. તમે પણ એ દેવ છો, હું પણ એ દેવ છું અને સઘળું જગત પણ એ દેવ છે. સઘળા પદાર્થોનું, જગતનું, તમારું, મારું અને બીજાનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ પરમાત્મા જ છે, બીજું કાંઈ પણ નથી. જેમ સંકલ્પના નગરમાં અને સ્વપ્નના નગરમાં ચિદાકાશથી જુદું બીજું કાંઈ રૂપ નથી. તેમ હિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિથી માંડીને આ સઘળી સૃષ્ટિમાં ચિદાકાશથી જુદું બીજું કાંઈ પણ રૂપ નથી. ૧-૧૫

संकल्पने स्वप्नपुरे शरीरं चिद्व्योमतोऽन्यन्न यथास्ति किंचित् । तथेह सर्गे प्रथमैकसर्गान्मुने प्रभृत्यस्ति न रूपमन्यत् ॥ १५२ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'જગતનું પરમાત્મમયત્વ—વર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૯મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો*

ચૈતન્યની સત્તા અને જીવદશાની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ

ईश्वर उवाच

एवं सर्वमिदं विश्वं परमात्मैव केवलम् । ब्रह्मैव परमाकाशमेष देवः परः स्मृतः ॥१॥

સદાશિવ બોલ્યા : હે વસિષ્ઠમુનિ! એ રીતે આ સઘળું જગત કેવળ પરમાત્મા જ છે; અને જે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે, તે જ સર્વોત્તમ દેવ છે. એ દેવનું પૂજન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એ દેવથી જ સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એ દેવ જ સર્વના આરોપનું અધિષ્ઠાન છે અને એ દેવમાં જ આ સઘળું જગત રહેલું છે. જે સુખ અકૃત્રિમ આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, અદ્વિતીય અને અખંડિત તથા બહારનાં સાધનોથી સાધ્ય નથી, તે સુખ એ દેવને જ મળે છે. હે મહામુનિ! તમે મોટા વિવેકી છો, તેથી તમને કહું છું કે, પુષ્પો તથા ધૂપોનો મોટો સમૂહ પરમાત્માના

*આ ત્રીસમા સર્ગમાં ચૈતન્યનું સર્વાત્મકપણું અને સર્વભોક્તાપણું કહેવામાં આવશે; અને ચૈતન્યને જે રીતે જીવદશા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે પણ કહેવામાં આવશે.

પૂજનમાં કશો ઉપયોગ નથી. જેઓ અજ્ઞાની અને બાળકોની જેમ મુગ્ધ ચિત્તવાળા હોય છે, તેમને માટે જ શાસ્ત્રકારોએ કૃત્રિમ મૂર્તિમાં દેવાર્ચન કરવાનું કહ્યું છે. જેમ ભાત ન મળે તો કોદરા ખાવામાં આવે છે, તેમ શમ તથા બોધ આદિ ન હોય, તો પુષ્પ આદિ મિથ્યાકલ્પિત પદાર્થોથી કૃત્રિમ મૂર્તિમાં પૂજન કરવામાં આવે છે. અજ્ઞાની લોકો પોતાના સંકલ્પો પ્રમાણે પદ્ધતિઓ કરી, કૃત્રિમ મૂર્તિમાં પુષ્પોથી તથા ધૂપોથી અર્ચન કરીને સંતોષ પામે છે. પોતે કલ્પેલા પુષ્પ આદિ પદાર્થો વડે મિથ્યાભૂત કૃત્રિમ મૂર્તિનું પૂજન કરવાથી વિમાન આદિ મિથ્યાભૂત સાધનો દ્વારા જે સ્વર્ગ આદિ મળે છે, તે સર્વ મિથ્યા છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! પુષ્પો તથા ધૂપો વગેરેથી દેવપૂજન અવિવેકી લોકોને માટે કલ્પવામાં આવ્યું છે; એટલા માટે તમારા જેવા વિવેકી પુરુષોએ કરવા યોગ્ય જે દેવપૂજન છે, તેનું હું નિરૂપણ કરું છું. હે મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિ! જે દેવ આપણે કલ્પેલા આ જગતની અંદર આવી જતો હોય, તે દેવને તમે મિથ્યા જ સમજો. ખરો દેવ તો ત્રૈલોકયના આધારરૂપ પરમાત્મા જ છે, બીજા કોઈ નથી. મંગળરૂપ બ્રહ્મા આદિ પણ સઘળી પદવીઓથી ન્યારો, જેને સઘળી મનોવૃત્તિઓ પહોંચી શકતી નથી એવો સઘળી વિષયભોગોના સંકલ્પોથી રહિત, સર્વરૂપ હોવા છતાં સર્વથી અલગ, દેશકાળ વગેરેની મર્યાદાથી રહિત, સઘળા પદાર્થોને પ્રકાશ આપનારો, નિર્મળ અને કેવળ ચૈતન્યરૂપ જે આત્મા છે, તે જ દેવ કહેવાય છે. સઘળાં તત્ત્વોથી ન્યારી, સઘળાં તત્ત્વોની અંદર રહેલી, સર્વને સત્તા આપનારી અને પોતાની સત્તાથી સર્વની સત્તાનું અપહરણ કરનારી જે સંવિત્ છે, તે જ દેવ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! વ્યાવહારિક* તથા પ્રાતિભાસિક પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ અથવા સાક્ષીરૂપ જે ચૈતન્ય છે, તે જ દેવ કહેવાય છે. સૂર્યાદિકને પણ પ્રકાશ આપનારા તે ચૈતન્યને જ શ્રુતિઓ **સત્** તથા **ઓમ્** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહે છે. સામાન્ય સત્તારૂપ સ્વભાવથી સર્વમાં સમાનરૂપ રહેલું એ બ્રહ્મ જ **મહાચિત** અને પરમાર્થ કહેવાય છે. જેમ લતાઓની અંદર રસ રહે છે, તેમ એ સર્વાત્મક ચૈતન્ય સર્વમાં સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલ છે અને સર્વનો બાધ થાય ત્યારે મહાસત્તારૂપે રહે છે. હું, તમે, અરુંધતી, પાર્વતી, ગણ અને ત્રણે લોક આદિ સઘળા પદાર્થો પણ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તેને જ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો દેવ સમજે છે. હાથપગ ઈત્યાદિ અવયવોવાળો જે કોઈ બીજો દેવ કલ્પવામાં આવે છે, તેમાં પણ કેવળ ચૈતન્યમાત્ર વિના બીજો શો સાર છે, તે કહો. જે કેવળ ચૈતન્ય છે, તે જ સંસારના સારરૂપ છે, સર્વના સારપણાને પામેલો એ જ દેવ છે, એથી જ સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે અને એ જે પૂર્ણ દેવ છે તે જ હું છું. હે વસિષ્ઠમુનિ! એ દેવ કોઈથી પણ દૂર નથી, કોઈને પણ દુર્લભ નથી, સર્વદા દેહમાં રહે છે, આકાશમાં રહે છે અને સર્વમાં રહે છે. એ દેવ જ સઘળું કરે છે, સઘળું ભોગવે છે, સઘળું ધારણ કરે છે, જાય છે, નિઃશ્વાસ લે છે, પ્રત્યેક અંગોને જાણે છે અને સર્વજ્ઞ છે. હે મુનિવર! આ શરીરરૂપી નગરી કે જે વિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળી છે, તે દેવથી સ્ફુરે છે; અને એ દેવના સ્વરૂપમાં જ ગોઠવાયેલી છે, તેમાં એ દેવ રહે છે. આ બુદ્ધિરૂપી ગુફા કે જે શરીરરૂપી પહાડમાં રહેલી છે, તે દેવના અનુગ્રહથી જ ચલિત થયા કરે છે અને અન્નમય આદિ ગહન કોશોવાળી છે, તેમાં પણ તેનો સ્વામી આત્મા એ જ દેવ રહેલ છે. મન આદિ છ ઈન્દ્રિયોની ગતિથી અલગ રહેનારા એ નિર્મળ આત્માનું જ ઉપદેશના વ્યવહાર માટે 'ચિત્' એ સ્ત્રીલિંગ નામ કલ્પેલું છે. ચિન્મય, સૂક્ષ્મ, સર્વવ્યાપી અને નિર્લેપ, એ દેવ જ આ જોવામાં આવતા જગદ્રૂપ આભાસને અધ્યારોપની દશામાં કરે છે અને અપવાદની દશામાં

---

* કેવળ પરમાર્થ દશામાં જે મિથ્યા હોય તે ઘટપટાદિ વ્યવહારદશામાં સત્ય છે, પણ વ્યવહારદશામાં ય જે મિથ્યા છે તે સર્વભ્રમ પ્રાતિભાસિક ગણાય છે.

નથી કરતો. હે વિદ્વાન વસિષ્ઠમુનિ ! જેમ વસંતઋતુ રસથી લતાને શોભાવે છે, તેમ એ અત્યંત નિર્મળ 'ચિત્' જગતને માટે જગત સંબંધી ક્રિયાને શોભાવે છે. સર્વને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપવારૂપ ચમત્કારો પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓના અનુસારથી ચૈતન્યમાં જ અનેક ચમત્કારોને પ્રકટ કરે છે તેથી કેટલાએક ચમત્કારો આકાશરૂપે, જીવરૂપે, ચિત્રૂપે, કલારૂપે, દેશરૂપે, ક્રિયારૂપે, દ્રવ્યરૂપે, जायते આદિ વિકારરૂપે ગુણોના ભેદોરૂપે, જાતિઓરૂપે, યોગ્યતાઓરૂપે, પ્રકાશોરૂપે, પર્વતોરૂપે, અંધકારરૂપે, સૂર્ય તથા ઇન્દ્ર આદિરૂપે અને યક્ષોરૂપે દેખાય છે. જેમ વસંત ઇચ્છા વિનાનો છતાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચિદાત્મા ઇચ્છા વિના પણ આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રૈલોક્યરૂપ સમુદ્રોની તાત્ત્વિક સ્થિતિઓનો વિચાર કરતાં એ સઘળી સ્થિતિઓમાં સર્વદા એક ચૈતન્ય જ જળના સમૂહના ઠેકાણે છે; પણ બીજું કાંઈ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. પોતામાં આરોપિત થયેલા સઘળા જગતનો પ્રકાશ કરવામાં શક્તિ ધરાવનારું એ ચૈતન્ય શરીરરૂપી કમળમાં ભમતા મનરૂપી ભ્રમરે ધરેલી, સંકલ્પરૂપ મકરંદની સત્તાનો સ્વાદ લે છે. જેમ જળ ચકરીમાં રહીને ભ્રમણ કર્યા કરે છે, તેમ દેવ, દૈત્ય, ગંધર્વ, પર્વતો તથા સમુદ્રો અને આ સઘળું જગત ચૈતન્યમાં રહીને જ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. કર્તા અને ભોક્તાના અભિમાનવાળું, બંધન આપનાર ચિત્રામય આચારથી શોભતા ચપળ જીવોરૂપ ચકરીઓવાળું ને ભ્રમણના પાત્રરૂપ, આ સંસારરૂપી ચક્ર ચૈતન્યરૂપી ચક્રમાં ભમ્યા કરે છે. જેમ વર્ષાકાળ ઇન્દ્રધનુષવાળા મેઘનો વેષ ધારણ કરીને તડકાને દૂર કરે છે, તેમ ચૈતન્યે શંખ—ચક્રાદિક આયુધોવાળા વિષ્ણુનો વેષ ધારણ કરીને, દૈત્યોના મંડળને માર્યું હતું. હે વસિષ્ઠમુનિ! નંદિ તથા ચંદ્ર વગેરે ચિહ્નોવાળા મહાદેવનો વેષ ધારણ કરીને એ ચૈતન્ય જ પાર્વતીરૂપ કમલિનીના મુખરૂપ કમળમાં ભ્રમરપણાને પામેલું છે. એ ચૈતન્ય જ વિષ્ણુના નાભિકમળમાં જાણે ભ્રમરપણાને પામેલું હોય તેમ ત્રયી(ત્રણ વેદ)રૂપ કમલિનીના મહાસરોવરરૂપ બ્રહ્માના શરીરને ધરે છે. જેમ ઝાડમાં પાંદડાં થાય છે અને સુવર્ણમાં આભૂષણોની રચના થાય છે, તેમ એ ચૈતન્યમાં આ ઘણાં ઘણાં વિચિત્ર શરીરો થયેલાં છે. એ ચૈતન્ય જ જેનાં ચરણોને સઘળા દેવતાઓ નમે છે, એવા ઇન્દ્રનો વેષ ધારણ કરીને ત્રૈલોક્યનું આધિપત્ય કરે છે. જેમ સમુદ્રનું જળ તરંગપણાને પ્રાપ્ત થઈને પોતામાં જ અસ્ત પામે છે, ઉદય પામે છે અને ગતિ કરે છે, તેમ એ ચૈતન્ય ત્રૈલોક્યના આડંબર ભરેલા ઉદરને પ્રકાશ આપનારા સૂર્યાદિકપણાને પ્રાપ્ત થઈને પોતામાં જ અસ્ત પામે છે, ઉદય પામે છે અને ગતિ કરે છે. ચારે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરતી એ ચૈતન્યરૂપી ચાંદની જ સઘળા પદાર્થોની સત્તારૂપ કુમુદિનીને ખીલવે છે, જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રી પોતાના ગર્ભને પોષ્યા કરે છે, તેમ એ ચૈતન્યરૂપી દર્પણની પ્રકાશિત સ્વચ્છ શોભા પોતાની અંદર રહેલા પ્રતિબિંબ જેવા ત્રૈલોક્યને પોષ્યા કરે છે. જેમ જળના સમૂહરૂપ રસશક્તિ સમુદ્રસ્વરૂપ બને છે, તેમ એ ચૈતન્ય ચૌદે લોકોમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનાં મોટાં મંડળોની સત્તાનું સંપાદન કરે છે. સૃષ્ટિમાં આ ચૈતન્યરૂપી લતા ખીલી છે, જેને વિચિત્ર પદાર્થો પુષ્પોરૂપે, ગહન વિચારોરૂપે, પાંદડાં અને સત્તાઓના સમૂહરૂપે ફળ આપનારી, જીવરૂપી પરાગોના વાસનારૂપી રસોથી ભરપૂર, સવિકલ્પ જ્ઞાનરૂપે છાલોથી વીંટાયેલી, ચિત્તની વૃત્તિઓરૂપે અસંખ્ય કળીઓવાળી, જેનું રૂપ ત્રણે લોકોરૂપી કેસરોથી દીપે છે, એવી નિરંતર થતી ચિત્રવિચિત્ર ગતિવાળી, સઘળી ઋતુઓમાં સ્થિર રહેનારી, પર્વત આદિ જડ પદાર્થોના મૂળવાળી, શરીરોરૂપી ગાંઠોવાળી, તેમ જ મૂળથી ટોચ સુધી પ્રવૃત્તિઓરૂપ ગૂંચળાઓથી ઘેરાયેલી છે. આ લતા માયાના આકાશરૂપ ક્યારામાં ઊગી છે. સર્વત્ર સત્ તથા અસત્‌થી વિલક્ષણ અનિર્વચનીયપણાવાળાં ચંદ્ર વગેરેની કાંતિની જેમ સ્પષ્ટ જણાતાં અને વિચારમાત્રથી નષ્ટ થનારાં ઘણાં

ઘણાં વિચિત્ર દૃશ્યોરૂપી પુષ્પોને જાણે તે જ ઉત્પન્ન કરતી હોય, તેઓમાં અભિમાન ધરતી હોય, તેઓનો વિસ્તાર કરતી હોય, તેઓરૂપે ગવાતી હોય અને જાણે તેઓરૂપે વિકાર પામતી હોય તેમ રહેલી છે. એ મહાચૈતન્યના પ્રકાશથી જ સદા સૂર્ય આદિ પ્રકાશે છે. સ્ત્રી—પુરુષોના દેહો અતિ નિંદ્ય છતાં પણ એ ચૈતન્યના અજ્ઞાનથી થયેલા ભોગ્યપણાના તથા ભોક્તાપણાના વિભ્રમોને લીધે પરસ્પરને પ્યારા લાગે છે. આ જગતની જાળરૂપી ધૂળની ડમરીઓ એ મહાચૈતન્યરૂપ વંટોળિયામાંથી ઊડે છે અને એ મહાચૈતન્યની સત્તાથી આકાર પામેલી હોવા છતાં પણ જાણે ચૈતન્યથી જુદી હોય એવી થઈને નાચ્યા કરે છે. જેમ દીવો રૂપવાળા પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે, તેમ ત્રૈલોક્યના દીવારૂપ ચૈતન્ય આ સઘળા જગતરૂપ પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે. જગતમાં રહેલી પદાર્થોની પંક્તિ ચૈતન્યરૂપ નિર્મળ ચંદ્રબિંબમાં રહેલા કલંકની જેમ સાથ મેળવીને રહે છે. જેમ સારી લતા વરસાદના સિંચનથી રૂપ અને ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શરીર આદિ પદાર્થોની પંક્તિ ચૈતન્યરૂપી અમૃત મળવાથી રૂપ અને ચેતનને પામે છે. જેમ ઘર પંચભૂતમય હોવાથી, પ્રકાશમય હોવા છતાં પણ બહારથી સૂર્યનો પ્રકાશ નહિ આવવાથી અંદર છાયાથી યુક્ત થાય છે, તેમ ઘટાદિકના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય પ્રકાશરૂપ હોવા છતાં પણ, બહાર ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓથી અભિવ્યક્ત થયેલું ચૈતન્ય વ્યાપ્ત થતાં, અંદર જડતાથી યુક્ત જેવું થઈ જાય છે. જો દેહમાં આત્મચૈતન્યના ચમત્કારો ન હોય, તો ત્રૈલોક્યમાં રહેલા આ પદાર્થો તેવા ચમત્કારોથી રહિત હોવાને લીધે આકારને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. એ ચૈતન્યનો પ્રકાશ વ્યાપ્ત હોવાને લીધે સંકલ્પરૂપી બાળકને ધરનારી પ્રવૃત્તિરૂપી ચંચળ કુલિન સ્ત્રી દેહરૂપી ઘરમાં સ્ફુર્યા કરે છે. જો ચૈતન્યનો પ્રકાશ હોય નહિ, તો રસ જીભની અણી ઉપર વ્યાપ્ત થવા છતાં પણ કોને, શી રીતે, ક્યારે અને ક્યાં પ્રકટ થાય? આ દેહરૂપી વૃક્ષ અવયવોરૂપી શાખાઓવાળું હોવા છતાં પણ અને કેશોરૂપી લતાઓવાળું હોવા છતાં પણ ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ વિના કેમ જ પ્રકાશે? ન જ પ્રકાશે. ચરાચર જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય જ તે તે પદાર્થોરૂપે વધે છે, લોટે છે અને ખાય છે. જે કાંઈ છે તે ચૈતન્ય જ છે, ચૈતન્ય સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ. આ જગત કે જે નવું ઉત્પન્ન થયેલું જોવામાં આવે છે, તે ચૈતન્યમાત્ર જ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! મહાદેવજીએ ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ વાણીથી મને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મેં તેમને ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ વાણીથી ફરીવાર પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ! જો સર્વવ્યાપક એક જ ચૈતન્ય હોય, તો તે ચૈતન્યરૂપ આ દેહ મરણ આદિ દિશાઓમાં ઘણા પાર્થિવ ભાગવાળો અને નેત્રાદિક વગરની ભીંતની જેમ અચેતન કેમ થઈ જાય છે? આ દેહ જીવનની દશા વગેરેમાં ચેતનવાળો થઈને પાછો મરણ આદિની દશામાં ચેતના વગરનો થઈ જાય છે. એવી રીતની જગતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતી સ્થિતિ શી રીતે સંભવે? કેમ કે 'ચૈતન્ય અવિનાશી સ્વભાવવાળું અને અપરિણામી હોવાથી તે ચૈતન્યને કોઈ રીતે પણ જડપણાનો સંબંધ ઘટતો નથી.' એ રીતે મારું પૂછવું સાંભળીને મહાદેવજીએ મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સદાશિવ બોલ્યા : હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિ! સાંભળો. તમે જે પૂછ્યું, તે સઘળાનો હું તમને ઉત્તર આપું છું. તમે આ મોટો પ્રશ્ન પૂછયો છે. આ દેહમાં સર્વભૂતરૂપ જે એક જ ચૈતન્ય છે, તેનો એક કલ્પિત ભાગ બુદ્ધિમાં લાગેલો છે, તેથી કર્તા અને ભોક્તાપણાના અભિમાનવાળો છે; અને બીજો ભાગ કે જે કૂટસ્થ છે, તે નિર્વિકલ્પ છે. જેમ સારા આચરણવાળી સ્ત્રી સ્વપ્નમાં જારનો સંકલ્પ કરવાથી ચારિત્ર્યમાં ભ્રષ્ટ થઈ બીજી હોય તેમ લાગે છે, તેમ કૂટસ્થ ચૈતન્ય કલ્પિત સંકલ્પથી પોતાના એક પ્રદેશમાં પોતાને જીવરૂપ સમજી લઈને,

જાણે કર્તૃત્વ—ભોક્તૃત્વવાળું હોય અર્થાત્ બીજું હોય એવું થઈ રહ્યું છે; એટલે ચૈતન્યમાં જે ભેદ છે તે પણ ઉપાધિએ જ કરેલો છે, પણ વાસ્તવિક નથી. જેમ એનો એ પુરુષ કોપને લીધે ક્ષણમાત્રમાં રાક્ષસ જેવો ક્રૂર થઈ જાય છે, તેમ કૂટસ્થ ચૈતન્ય જુદાં જુદાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને વિકલ્પરૂપ કલંકવાળું થઈ જાય છે. વિકલ્પની કલ્પના થવાથી એ ચૈતન્ય સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈને અનુક્રમે જડની સાથે એકતાની ભાવના કરતાં કરતાં સવિકલ્પબુદ્ધિના વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ચૈતન્ય સૂક્ષ્મભૂતરૂપ અને ભાવ્યોના બીજરૂપ માયાથી મલિનપણાને પામે છે અને તે પછી સમષ્ટિપ્રાણરૂપ થાય છે. પછી અનુક્રમે સૂક્ષ્મ ભૂતોના પંચીકરણથી વ્યાપ્ત થઈને, ચૌદ બ્રહ્માંડરૂપ તથા કાળરૂપ થાય છે. પછી તેમાં પ્રાણના ધારણથી જીવરૂપ થઈને બુદ્ધિરૂપ, અહંકારરૂપ તથા ચિત્તરૂપ થઈ જાય છે. જેમ બ્રાહ્મણ ચંડાળનો વિચાર કરવાથી પોતે જ ચાંડાળ બની જાય છે. તેમ ચૈતન્ય ચિત્તપણાને પામીને સંસારનું અવલંબન કરે છે. કૂટસ્થ ચૈતન્ય જ અજ્ઞાનથી મલિનપણાને પામી, દેહરૂપે તથા જીવરૂપે કલ્પાય છે અને તેને લીધે પ્રાપ્ત થયેલી જડતાથી સર્વજ્ઞપણું છોડી દઈને નિરંતર જન્મ-મરણ આદિને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જેમ જળ કરાપણાને પામે છે, તેમ અનંત સંકલ્પમય ચૈતન્ય જડતાના સંકલ્પોથી ભરપૂર થઈ, જડતાથી જીવપણાની ભ્રાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પછી ચિત્ત, મન, મોહ તથા માયા ઈત્યાદિ નામોવાળું થઈને અત્યંત જડતાનો આશ્રય કરીને, સંસારમાં જન્મે છે. મોહરૂપી મંદપણાને પ્રાપ્ત થયેલું એ જીવચૈતન્ય તૃષ્ણારૂપી બેડીથી પીડાય છે. કામ, ક્રોધ તથા ભયથી યુક્ત થાય છે; વૈભવ તથા દારિદ્ર્યને અનુસરે છે; પોતાના અનંત વ્યાપકપણાને છોડી દે છે, સ્ત્રી, પુત્ર ઈત્યાદિના વિયોગોમાં શોક આદિ વિકારોથી યુક્ત થાય છે; દુઃખરૂપી દાવાનળથી અત્યંત તપે છે; શોકો તથા અશુભોથી કંગાલ થઈ જાય છે; 'હું દુઃખ વગેરે સ્વભાવોવાળો જ છું' એવા મિથ્યા ભ્રમવાળો થઈ જાય છે; પોતાને દેહરૂપ જ માન્યા કરે છે અને અત્યંત દીનપણાને પામે છે. જેમ બુઢ્ઢો અને જંગલી હાથી મોટા કાદવમાં ખૂંચી જાય છે, તેમ તે મોહમાં ખૂંચી જાય છે, જન્મમરણોરૂપી લતાઓના હિંડોળામાં હીંચ્યા કરે છે, સંસારના અસાર તથા અપાર વિકારોથી વ્યવહાર કરે છે, હૃદયમાં તાપોથી તપ્યા કરે છે, રાગથી અને ક્રોધથી વ્યાપ્ત રહે છે, પોતાના ટોળામાંથી વિખૂટી પડેલી હરિણીની જેમ વિહ્વળ રહે છે, વૈભવોનો ઉદય થતાં પ્રસન્ન થાય છે અને વૈભવોનો નાશ થતાં ખેદ પામે છે. જેમ ભૂત વળગતાં છોકરી ભય પામીને નાસી જાય તેમ પોતાના સંકલ્પથી અથવા બીજી કોઈ રીતે ભ્રમમાં પડી ભય પામીને નાસી જાય છે. જેમ ઊંટડી ખાડાટેકરાવાળા ઊંચા પ્રદેશમાં ઊગેલા ઝાડને ટોચમાં બંધાયેલા મધપૂડાના મધના ટીપાને ચાટવાની ઈચ્છાથી ઝાડ ઉપર ચડવા જતાં પોતાના ભારથી વચમાં જ લથડીને નીચા વિષમ પ્રદેશોમાં પડે છે, તેમ પોતાની વાસનાથી સેવેલા દુર્લભ વિષયોની આકાંક્ષાથી મોટાં કર્મો કરવા જતાં વચમાં જ ભ્રષ્ટ થઈને નીચી નીચી દુષ્ટ સ્થિતિઓમાં આવી પડે છે, ભારે વિષમતામાં આવી પડે છે; એક સંકટમાંથી બીજા સંકટમાં, એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં અને એક વિપત્તિમાંથી બીજી વિપત્તિમાં જઈ પડે છે, અનેક પ્રકારના અનર્થોના સમૂહોથી યુક્ત થાય છે. ચિંતાઓથી પરવશ ચિત્તવાળો રહે છે, નરકોમાં ક્રમે કરીને અધિક કષ્ટોને પામે છે, તાપથી તથા પશ્ચાત્તાપથી ઘેરાયેલો રહે છે; અનુક્રમે મનુષ્યયોનિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ વ્યવહારની વિદ્યા મેળવીને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પડી, ધન તથા ઘર આદિ પોતાનાં બંધનોને વધારવામાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે. વૃદ્ધ થાય ત્યારે ચારે બાજુથી મરવાનો ભય રાખ્યા કરે છે. જેમ પાણી ખૂટી જતાં માછલી તરફડ્યા કરે, તેમ ધન વગેરે ખૂટી જતાં તરફડ્યા કરે છે. બાલ્યાવસ્થામાં પરાધીન

રહે છે, યૌવનમાં ચિંતાથી ઘેરાયેલો રહે છે, વૃદ્ધપણામાં અત્યંત દુ:ખથી પીડાય છે. મરી ગયા પછી કર્મોને વશ થાય છે. સ્વર્ગમાં દેવરૂપ, પાતાળમાં નાગરૂપ, દૈત્યોના લોકમાં દૈત્યરૂપ, પૃથ્વીમાં મનુષ્યરૂપ, રાક્ષસોના સ્થાનમાં રાક્ષસરૂપ, વનના પ્રદેશમાં વાનરરૂપ, મોટા પહાડના શિખરમાં સિંહરૂપ, મેરુ આદિ પર્વતોમાં કિન્નરરૂપ, દેવગિરિમાં વિદ્યાધરરૂપ, વનના ખાડામાં સર્પરૂપ, ઝાડમાં લતારૂપ, માળામાં પક્ષીરૂપ, શિખરમાં લતારૂપ અને વનમાં મૃગરૂપ થાય છે, તેમ જ સમુદ્રમાં નારાયણરૂપે સૂએ છે, બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મારૂપે ધ્યાન કરે છે, કૈલાસમાં શિવરૂપે પાર્વતીનું આલિંગન કરે છે. સ્વર્ગમાં ઈન્દ્રરૂપે દેવતાનું રાજ્ય કરે છે, સૂર્યરૂપે દિવસને ઉત્પન્ન કરે છે, પર્જન્યરૂપે જળને વરસાવે છે, વાયુરૂપે ચલન કરે છે, પર્વતના અધિષ્ઠાતારૂપે પર્વતમાં અભિમાન ધારણ કરે છે, સમુદ્રના અધિષ્ઠાતારૂપે સમુદ્રમાં અભિમાન ધરે છે, કાળના મંડપરૂપે ઋતુઓના ચક્રને વેગથી ચલાવ્યા કરે છે, દિવસરૂપે તેજને પ્રાપ્ત થાય છે, રાત્રિરૂપે અંધકારને પ્રાપ્ત થાય છે, વૃક્ષાદિકમાં બીજરૂપે તથા રસરૂપે જણાય છે. કોઈ સ્થળે પથરારૂપે ગતિ વિના રહે છે, કોઈ ઠેકાણે નદીરૂપે વહ્યા કરે છે, કોઈ સ્થળે કુમુદરૂપે ખીલે છે, કોઈ સ્થળે ફળોરૂપે પાકે છે, કોઈ સ્થળે કાષ્ઠોરૂપે તથા અગ્નિ આદિરૂપે દેખાય છે. કોઈ સ્થળે હિમ જેવા ટાઢા જળરૂપે દેખાય છે, કોઈ સ્થળે આકાશ આદિ શૂન્યરૂપે દેખાય છે, કોઈ સ્થળે ચકચકિત આકાર ધરે છે, કોઈ ઠેકાણે કાંટાઓવાળા જંગલી પ્રદેશોરૂપે રહે છે, કોઈ ઠેકાણે શિલારૂપે રહે છે, કોઈ ઠેકાણે કાળા રંગે રહે છે, કોઈ ઠેકાણે લીલા રંગે રહે છે, કોઈ ઠેકાણે અગ્નિરૂપે રહે છે અને કેઈ ઠેકાણે પૃથ્વીરૂપે રહે છે. ચૈતન્ય સર્વાત્મકપણાથી સર્વમાં વ્યાપીને રહે છે અને પોતે સર્વ શકિત ધારણ કરે છે, માટે જ એ રીતે સર્વરૂપે દેખાય છે; તોપણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે આકાશથી પણ વધારે નિર્લેપ છે જેમ ગતિને લીધે જળ તરંગપણાનો અનુભવ કરે છે, તેમ ચૈતન્ય તે તે સ્થળમાં તે તે રીતના પોતાના વિવર્તને લીધે, તે તે પદાર્થપણાનો અનુભવ કરે છે. એ ચૈતન્ય હંસ, ક્રૌંચ, બગલા, કાગડા, સારસ, ઘોડા, નહાર, બગલી, હરિણ, વાનર, કિન્નર, કૂતરા, વટીક નામનાં પક્ષી, પિંગલ નામનાં પક્ષી, મેના, માખી, ભ્રમર, પોપટ અને એવા જ પ્રકારોની બીજી ઘણી ઘણી યોનિઓમાં ભમ્યા કરે છે. બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, પ્રીતિ, રુચિ, તે તે માયા અને રાત્રિરૂપ પણ એ જ થાય છે. જેમ પાણીની ચકરીમાં ખડ ફર્યા કરે છે, તેમ સંસારમાં ફર્યા કરે છે; અને જેમ ગધેડી પોતાના શબ્દથી જ ભય પામે તેમ પોતાના સંકલ્પથી ભય પામે છે. એ જીવ ચૈતન્યના જેવું બીજું કોઈ પણ મુગ્ધ, અવિવેકી, ચંચળ કે નિર્બળ નથી. હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! તમારી પાસે મેં આ જીવશકિતનું નિરૂપણ કર્યું કે જે જીવશકિત પ્રાકૃત કર્મોને પરવશ, રાંક પશુના જેવા ધર્મવાળી, 'કર્માત્મા' એ નામને પામેલી, વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં અફસોસ કરવાનું જ પાત્ર અને પોતાની મેળે જ ઘણાં દુ:ખોવાળા અનંત વિભ્રમને પામેલી છે. અવિદ્યા કે જેની સત્તા તથા સ્ફુરણા પોતાથી ન્યારાં નથી તેને લીધે જ એ જીવશકિતએ જેમ ચોખાનો દાણો ફોતરાનો આશ્રય કરે છે, તેમ વિનાશી અને મિથ્યાભૂત અનિયમિત મેલનો આશ્રય કર્યો છે કે, જેથી જીવપણાને પામીને એ વ્યાપકપણાથી ભ્રષ્ટ થઈ છે, દુર્ભાગ્યપણાના પરિતાપોને પામ્યા કરે છે અને અનાથ સ્ત્રીની જેમ શોક કર્યા કરે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ જડ અવિદ્યાનું સામર્થ્ય જુઓ કે જેથી જીવશકિત પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ નહિ પામતાં રેંટના ઘડાના આકાશની પેઠે નીચે નીચે ઊતરવાને માટે જ વેઠયા કરે છે. ૧—૧૦૯

जडगतेरवलोकय शक्ततां निजपदस्मरणोज्झितेह चित् । व्रजति कष्टमधःपतनाय या यद्वद् घट्टघटीघनपीठवत् ॥ १०९ ॥

સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો*

શુદ્ધ ચૈતન્યનિદર્શન

ईश्वर उवाच

चिनोत्यलीकमेवैवं सदुःखास्मीति भावनात् ।
चित्स्वप्नक्षीवतामोहपतिता संभ्रमे यथा ॥१॥

સદાશિવ બોલ્યા: હે વસિષ્ઠમુનિ! જેમ સ્વપ્નમાં પીધેલી મદિરાના ઘેનમાં પડેલી સ્ત્રી 'હું દુઃખવાળી છું' એવી ભાવનાથી ખોટા દુઃખને જ મેળવી લે છે; તેમ અજ્ઞાનમાં પડેલી ચૈતન્યશકિત 'હું વિકલ્પોવાળી છું' એવી ભાવનાથી મિથ્યાભૂત જીવપણાને તથા જગતપણાને મેળવી લે છે. જેમ મદિરાના મદ વગેરેથી ફરી ગયેલી બુદ્ધિવાળી મુગ્ધા સ્ત્રી પોતે જીવતી છતાં પણ 'હું મરી ગઈ છું' એમ માનીને રડે છે, તેમ અજ્ઞાનથી સ્વરૂપને ભૂલેલી જીવશકિત નષ્ટ ન થયા છતાં પણ 'હું નષ્ટ છું' એમ માનીને રડે છે. જેમ કારણ વિના અકસ્માત્ વિપરીત થયેલી બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી ભમતા પદાર્થને પણ સ્થિર દેખે છે, તેમ અહંતાના ભ્રમમાં પડેલી જીવશકિત અસ્થિર જગતને પણ સ્થિર દેખે છે. ચૈતન્યરૂપ જીવશકિતને સંસારનો અનુભવ થવામાં ચિત્ત જ કારણ છે, પણ વાસ્તવિક જોતાં એ ચિત્ત એ કાંઈ જ નથી; કેમ કે ચિત્તને 'સત્' કે 'અસત્' પણ કહી શકાતું નથી, તેથી કેવળ તુચ્છ જ છે. આ રીતે મુદ્દલ ચિત્ત જ નહિ હોવાને લીધે અને તેને લીધે દૃશ્યરૂપ જગત પણ નહિ હોવાથી યત્નપૂર્વક ચિત્તને ચેતાવનારી ચૈતન્યશકિત પોતે ચિત્તરૂપ પણ નથી અને ચિત્તાધીન જગતરૂપ પણ નથી, પરંતુ શુદ્ધ જ છે, જેમ પથરામાં તેલ નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં દૃશ્ય, દર્શન કે દ્રષ્ટાપણું નથી, જેમ ચંદ્રમાં કાળાપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં કર્તા, કર્મ કે કરણપણું નથી. જેમ આકાશમાં નવા અંકુર નથી તેમ ચૈતન્યશકિતમાં પ્રમાતા, પ્રમાણ કે પ્રમેયપણું નથી. જેમ નંદનવનમાં ખેરનું ઝાડ નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં બુદ્ધિ, બોધ આપનાર કે બોધવ્યપણું નથી, જેમ આકાશમાં પર્વતપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં હું, તું કે તેપણું વગેરે નથી. જેમ કાજળમાં શંખપણું નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં પોતાનું કે અન્યનું દેહપણું નથી. જેમ પરમાણુમાં મેરુપર્વતો નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં દ્વૈત કે અદ્વૈત નથી. જેમ અત્યંત ખારી ધરતીમાં લતા થતી નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં નામ કે રૂપ નથી. જેમ સૂર્યમંડળમાં રાત્રિ નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં કરવા લાયક કે નહિ કરવા લાયક કંઈ નથી. જેમ હિમમાં ઉષ્ણતા નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં વસ્તુનો ધર્મ કે વસ્તુ ન હોવાનો ધર્મ પણ નથી. જેમ શિલાના ગર્ભમાં વૃક્ષ નથી, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં શૂન્યતા કે અશૂન્યતા નથી. જેમ આકાશમાં શૂન્યતા અને અશૂન્યતા—એ બંનેનો વિચાર કરતાં કેવળપણારૂપ અને સ્વરૂપની સ્વચ્છતા બાકી રહે છે, તેમ ચૈતન્યશકિતમાં પણ શૂન્યતા અને અશૂન્યતા—એ બંનેનો વિચાર કરતાં કેવળપણારૂપ સ્વચ્છતા જ બાકી રહે છે. જીવશકિત ચૈતન્યહિરણ્યગર્ભના ચિત્તથી પ્રગટ થઈ છે; એટલે તેને સંસારરૂપ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે એમ નથી; પણ કેવળ સંસારની ભાવનામાત્રથી સંસારરૂપ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. જ્ઞાની પુરુષ સંસારની ભાવના ત્યજી દે છે કે તરત જ તેનો સંસારરૂપ અનર્થ શાંત થઈ જાય છે. અજ્ઞાની પુરુષ સંસારની ભાવનાને ત્યજી દેતો નથી, તેથી તેને સંસાર દુઃખદાયી થઈ પડે છે. 'ખડ પણ નથી અને ત્રૈલોક્ય પણ નથી' એવી ભાવના કરવી, તે તો પોતાને આધીન છે; છતાં એવી ભાવના નહિ કરવાથી અને સંસારની જ ભાવના કરવાથી અજ્ઞાનીઓ સંસારરૂપી રોગને કદી પણ મટાડી શકતા નથી. સંસારની ભાવનાનો ત્યાગ અતિ સુલભ હોવા છતાં પણ જો તેને માટે પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો તે ત્યાગ કેમ જ થાય? જે વસ્તુ અતિ સુલભ હોય તેને માટે પણ જો કાંઈ પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો તે વસ્તુ ક્યાં અને કેવી

*આ એકત્રીસમા સર્ગમાં જીવપણા આદિનો નિષેધ કરીને શુદ્ધ ચૈતન્ય દેખાડવામાં આવશે.

રીતે મળે ? જે સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય છે, તે અદ્વિતીય, નિર્વિકલ્પ, પરમ, એક જ, સર્વથી પર, અતિ સ્વચ્છ અને સૂર્ય આદિ તેજોને પણ પ્રકાશ આપનાર છે. એ પ્રકાશ આપનાર ચૈતન્ય સર્વમાં રહે છે, નિત્ય નિર્મળ, નિત્ય પ્રકાશિત, મનથી રહિત, નિર્વિકાર અને નિર્લેપ છે. ઘડા, વસ્ત્ર, વડ, ભીંત, ગાડાં, વાનર, ગધેડા, અસુર, સમુદ્ર, ભૂત, નર અને નાગ એ સર્વમાં પણ એ જ ચૈતન્ય રહેલું છે. જેમ દીવો પ્રકાશ જ કરે છે, પણ કશી ક્રિયા કરતો નથી, તેમ ચૈતન્ય સાક્ષીની જેમ જ રહે છે, પણ ક્યાંય કશી ક્રિયા કરતું નથી. એ ચૈતન્ય નિર્મળ હોવા છતાં પણ દેહાદિકની ભાવનાથી મલિન જેવું થઈ ગયેલ છે, નિર્વિકલ્પ છતાં પણ દેહાદિની ભાવનાથી સવિકલ્પ જેવું થઈ ગયેલ છે, ચેતન હોવા છતાં પણ દેહાદિકની ભાવનાથી જડ જેવું થઈ ગયેલ છે અને વ્યાપક છતાં પણ દેહાદિકની ભાવનાથી સંકોચવાળું થઈ ગયેલ છે. જેમ લાંબો અને ઝીણો રેશમ વગેરેનો તાંતણો તકલી ઉપર વીંટાતાં, પોતાના અત્યંત લાંબા સ્વરૂપને પણ તેટલામાં જ સમેટી બોરના જેવા કોકડાના આકારમાં ફેરવાય છે. તેમ નિર્વિકલ્પ, સૂક્ષ્મ અને સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય લિંગદેહમાં પ્રતિબિંબભાવથી આવીને, સઘળાં હાથ, પગ વગેરે અંગોમાં તથા મર્મો વગેરેમાં વ્યાપીને સર્વમાં વ્યાપેલી પોતાની સંવિત્‌ને (જ્ઞાનશક્તિને) તેટલામાં જ સમેટાયેલી જેવી કરીને સંકોચને (કોકડાને) પ્રાપ્ત કરે છે. એ ચૈતન્યશક્તિ જાગ્રતમાં વિષયોનાં દર્શનોથી તથા સંકલ્પોથી વ્યાપ્ત રહે છે, સ્વપ્નમાં વાસનામય વિષયોનાં દર્શનોથી તથા સંકલ્પોથી વ્યાપ્ત રહે છે અને સુષુપ્તિ કે જે અબોધમય કહેવાય છે, તેમાં પણ અજ્ઞાનના સાક્ષીપણારૂપ બોધસ્વરૂપે રહે છે. જેમ સજ્જન ચિત્તમાં દુર્જનની સંગતિનો લાંબો સંસ્કાર લાગતાં, દુર્જનની પદ્ધતિઓને પામીને દુર્જન થઈ જાય છે, તેમ એ અત્યંત સ્વચ્છ બ્રહ્મચૈતન્ય જ દેહાદિકની ભાવનાના લાંબા સંસ્કારને લીધે, દેહાદિકની અહંતા–મમતાઓને પામીને અનુકૂળ પદાર્થોને મેળવવાની અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોને ટાળવાની ચિંતાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સોનું મેલથી તાંબા જેવું લાગે છે અને મેલ ધોવાઈ જતાં પાછું સોનું જ રહે છે, તેમ બ્રહ્મચૈતન્ય દેહાદિકની ભાવનાથી જીવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને એ ભાવના દૂર થતાં પાછું બ્રહ્મચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ અરીસા ઉપરનો મેલ ટળી જતાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે એવી સ્વચ્છતાને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી થયેલો જીવભાવ ટળી જતાં, ચૈતન્ય કૈવલ્યપદને પ્રાપ્ત થાય છે ચૈતન્યના સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જવું, એ અજ્ઞાનથી ખોટો સંસાર લાગુ પડે છે અને સ્વરૂપના જ્ઞાનથી એ ખોટો સંસાર શાંત થઈ જાય છે. જ્યારે એ ચૈતન્ય ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાની અંદર મિથ્યાભેદની ભાવના કરે છે, ત્યારે પોતે અવિનાશી હોવા છતાં પણ અહંતાને પામેલા જેવું થઈને જાણે બગડી ગયું હોય એવું થઈ જાય છે. જેમ પર્વતની ઊંચી ટોચ ઉપર રહેલા ઝાડનું ફળ જરાક ગતિ થતાંની સાથે ક્યાંય નીચે જઈ પડે છે, તેમ ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપને સહેજ પણ ભૂલી જતાં ક્યાંય નીચે જઈને પડે છે (જીવભાવને પ્રાપ્ત થાય છે). રૂપ આદિ પદાર્થોની જે સત્તા છે, તે ચૈતન્યની જ સત્તા છે અને જે ચૈતન્ય છે તે સર્વદા નિર્મળ જ છે. બેપણું કે એકપણું એ અજ્ઞાનથી થયું છે, એટલે તે જ્ઞાનથી લય પામે છે. જેમ પ્રકાશની સત્તા માત્રથી ક્રિયાઓમાં વ્યવહાર થાય છે તેમ ચિત્તના સાક્ષીની સત્તામાત્રથી ચિત્તમાં તથા ઈન્દ્રિયો આદિમાં ચેતના થાય છે. ચૈતન્ય પાસે રહે છે, ત્યારે વાયુ પ્રેરાય છે. તે વાયુથી કીકીઓનું ચલન થાય છે અને તે કીકીઓમાં રહેલી દીપ્તિ (તૈજસઈન્દ્રિય) ચક્ષુ કહેવાય છે. એ ચક્ષુ દ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણથી ઘટાદિક વ્યાપ્ત થતાં ત્રિપુટીનો જે* એકંદર સામાન્ય બોધ થાય

*અંતઃકરણ, ઇંદ્રિયો, વિષયો અને ત્રિપુટી છે અને તે ત્રિપુટી બીજું કંઈ નથી પણ **પરમ ચૈતન્ય** જ છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે. ચામડી અને પવન, કે જેઓ જડ અને તુચ્છ છે, તેઓ પાસે રહેલા ચૈતન્યથી પ્રેરાઈને સમાગમ પામે છે; અને તે ચામડીમાં જે ઈન્દ્રિય રહેલી છે, તે ત્વચા કહેવાય છે. એ ત્વચા દ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણથી શીત—ઉષ્ણ આદિ દ્રવ્યો વ્યાપ્ત થતાં પદાર્થના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ, કે જે સ્પર્શજ્ઞાન કહેવાય છે, તેનો જ નહિ પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદરે સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે. પાસે રહેલા ચૈતન્યથી પ્રેરાયેલા પવનનો અને ઘ્રાણેન્દ્રિયોનો સંબંધ થતાં, ઘ્રાણ દ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણથી ગંધવાળાં દ્રવ્યો વ્યાપ્ત થતાં, ગંધના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ કે જે ગંધજ્ઞાન કહેવાય છે, તેનો જ નહિ પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદર સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્યની પાસે રહેલા પ્રેરાયેલ પવનનો અને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો સંબંધ થતાં, શ્રોત્ર દ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણથી શબ્દનો વિષય પ્રાપ્ત થતાં શબ્દના આકારવાળી થયેલી મનોવૃત્તિ કે જે શબ્દજ્ઞાન કહેવાય છે, તેનો જ નહિ પણ ત્રિપુટીનો જે એકંદર સામાન્ય બોધ થાય છે, તે પરમ ચૈતન્ય છે. સંકલ્પથી પ્રવૃત્તિ થાય છે, સંકલ્પ એ મનનનો ક્રમ છે અને મનનના ક્રમથી ચિત્તની મલિનતા થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ સંકલ્પ તથા ચિત્તની મલિનતાને સાક્ષીરૂપે જાણનાર જે આત્મચૈતન્ય છે, તે નિર્મળ છે. અંદર તથા બહાર જે અનેક પ્રકારના ભેદો જણાય છે તેનું અધિષ્ઠાન જે સાક્ષી ચૈતન્ય છે, તે પ્રકાશસ્વરૂપ, નિત્ય પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું અને જેમ સ્ફટિકમણિ પ્રતિબિંબોના આકારોને પોતાની અંદર ધારણ કરે છે, તેમ તે ચૈતન્ય પોતાની અંદર આ સઘળા જગતને ધારણ કરે છે. નિર્વિકારપણે આ સઘળા જગતને ધરી રહેલું એ અદ્વિતીય ચૈતન્ય અસ્ત પામતું નથી, ગતિ પામતું નથી અને વધતું પણ નથી, આ જીવપણું સંકલ્પથી મળેલું છે; એટલે જો દેહાદિ સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મભાવની જ ભાવના થાય, તો તે બ્રહ્મભાવમાં જ રહે છે. બ્રહ્મચૈતન્યનો રથ જીવ, જીવનો રથ અહંકાર, અહંકારનો રથ બુદ્ધિ, બુદ્ધિનો રથ મન, મનનો રથ પ્રાણ, પ્રાણનો રથ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમૂહ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સમૂહનો રથ દેહ અને દેહનો રથ કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ છે. એ સઘળા રથો સંસારમાં ભ્રમણ જ કરાવે છે. જરા—મરણવાળા દેહોરૂપી પાંજરાઓમાં પુરાયેલું જીવોરૂપી પક્ષીઓનું ચક્ર, કે જે મૂળ કારણના માયારૂપી ઐશ્વર્યથી થયેલું છે, તે એવી રીતે ભમ્યા કરે છે. આત્મામાં આ જગત ફેલાયેલા સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યાભૂત પ્રતીત થાય છે. ઝાંઝવાનાં પાણીની જેમ રહેલું આ જગત જરા પણ સાચું નથી. 'મનનો રથ પ્રાણ છે.' એમ જે કહ્યું, તેનું કારણ એ છે કે, જ્યાં પ્રાણવાયુ હોય ત્યાં જ કલ્પના રહે છે. જેમ જ્યાં પ્રકાશ હોય ત્યાં જ રૂપ દેખાય છે, તેમ જ્યાં બળવાન પ્રાણ હોય ત્યાં જ સંકલ્પ રહે છે. જે વનપ્રદેશમાં વંટોળિયો હોય તે વનપ્રદેશમાં જ કંપ થાય છે, તેમ જ્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં જ ચલન થાય છે. મન હૃદયાકાશમાં લીન થઈ જતાં પ્રાણ કંઈ ચેષ્ટા કરતો નથી. જેમ તેજ લીન થઈ જતાં રૂપ દેખાતું નથી, તેમ મન હૃદયાકાશમાં લીન થતાં પ્રાણ ચાલતો નથી. જેમ વંટોળિયો શાંત થતાં ધૂળ રહેતી નથી, તેમ પ્રાણવાયુ શાંત થતાં મન અંદર જરા પણ ચલિત થતું નથી. જ્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં જ મન હોય છે, જ્યાં રથ જાય ત્યાં જ સારથિ રહે છે, તેમ જ્યાં પ્રાણવાયુ જાય ત્યાં જ મન રહે છે. પ્રાણપ્રેરિત ચિત્ત ક્ષણમાં દૂર જતું રહે છે. જેમ ગોફણથી ફેંકેલો પથરો ક્ષણમાત્રમાં દૂર પ્રદેશમાં જાય છે, તેમ પ્રાણથી પ્રેરાયેલું મન ક્ષણમાત્રમાં દૂર પ્રદેશમાં જાય છે. પ્રાણનો નિરોધ થાય તો મનનો ક્ષય થાય છે. જ્યાં પુષ્પ જાય ત્યાં ગંધ જાય છે, જ્યાં અગ્નિ જાય ત્યાં ગરમી જાય છે અને જ્યાં ચંદ્ર જાય ત્યાં ચાંદની જાય છે; તે જ પ્રમાણે જ્યાં પ્રાણવાયુ જાય ત્યાં મન જાય છે. પ્રાણવાયુના ચલનથી જ પ્રત્યેક જ્ઞાન થાય છે અને પ્રાણવાયુ જ સઘળાં અંગોમાં અન્નના

રસનો પ્રવેશ કરાવવા માટે, સઘળી નાડીઓમાં ગતિ કરે છે. જોકે આકાશના જેવી સ્વચ્છ ચૈતન્ય-શક્તિ જડમાં તથા ચેતનમાં સર્વત્ર સમાન છે, તોપણ મન આદિ પદાર્થોથી ગોઠવાયેલા લિંગ-શરીરરૂપ પ્રાણની ગુહામાં બિંબ—પ્રતિબિંબ-ભાવથી ચૈતન્યશક્તિનું બમણાપણું થવાથી અધિક-પણું દેખાય છે; કેમ કે પ્રાણના ચલનથી લિંગ-શરીરમાં ચૈતન્યશક્તિ જાણે સ્પષ્ટ થઈને ચલિત થતી હોય એમ અનુભવાય છે. સઘળા જડ પદાર્થોમાં સત્તામાત્રરૂપે રહેલી ચૈતન્યશક્તિ દેહ નામના જડ પદાર્થમાં પ્રાણના ચલનથી જાગ્રત જેવી થઈને અધ્યાસવાળા જીવપણાના બળને લીધે વિષયાદિકને જાણે છે. જે દેહ જીવન-દશામાં અનેક પ્રકારના નાનામોટા વૈભવો સાથે વ્યવહાર કરતો હોય, તે જ દેહ પ્રાણવાયુ જતો રહેતાં મનનથી રહિત થવાથી તરત ચલન વગરનો થઈ જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! જેમ ઘર આદિનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં જ પડે છે, પણ પથરા વગેરેમાં પડતું નથી, તેમ ચૈતન્યનું જીવરૂપ પ્રતિ-બિંબ લિંગશરીરમાં જ પડે છે, બીજા કોઈમાં પડતું નથી. સઘળાં કાર્યોના મુખ્ય કારણરૂપ જે મન છે, તેને જ લિંગશરીર સમજો. બીજા આચાર્યોએ એ મનને જ, શિષ્યોને સરળતાથી સમજાવવા માટે, આ નગરી આદિ જુદાં જુદાં નામોથી તથા પ્રકારોથી કહ્યું છે. કલ્પનાઓથી ભરપૂર આ સઘળું દૃશ્યજાળ ચૈતન્યમાં જ ઉદય પામે છે, રહે છે અને લય પામે છે, એમ બાકી રીતે આપણા અનુભવમાં આવે છે અને મન જ દેહરૂપ થઈને ભમ્યા કરે છે, એ પણ નિશ્ચય છે; એટલા માટે જે કાંઈ આ જગત છે, તે સઘળું પરમ ચૈતન્યરૂપ જ છે, તેથી જુદું નથી એમ સમજો. ૧—૫૬

यस्मादुदेति कलनाकुलदृश्यजालं यत्तत्र च स्थितवदित्यनुभूतमुच्चैः । यस्मान्मनो विपरिवर्तति देहदृष्ट्या सर्वं तु तत्परमवस्त्विति विद्धि विश्वम् ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના પૂર્વાર્ધનો 'શુદ્ધચૈતન્યનિદર્શન' નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

ચૈતન્યની દેહાદિકમાં સ્થિતિ

ईश्वर उवाच

मुने शृणु कथं कार्यकारिणी स्पंदशालिनी । चरंती च तनुं पुंसामुपैति परमाभिधाम् ॥१॥

સદાશિવ બોલ્યા : હે વસિષ્ઠમુનિ! પ્રાણી-ઓના લિંગશરીરમાં પેઠેલી એ ચૈતન્યશક્તિ શી રીતે આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી કાર્યો કરે છે? તથા શી રીતે બ્રાહ્મણ આદિ નામો-ને પ્રાપ્ત થાય છે? અને શી રીતે દેહાદિકની ગતિ કરે છે? એ વિષે કહું છું તે સાંભળો. બ્રહ્મની અનાદિ માયારૂપ શક્તિ પોતાના આશ્રયભૂત બ્રહ્મને આવરણથી નહિ જેવું કરી નાખીને અનાદિ કાળથી માંડીને સંચયને લીધે અત્યંત પુષ્ટ થયેલાં, વિચિત્ર વાસનાવાળાં, કાયિક, વાચિક તથા માનસિક એવાં અનેક કર્મોથી લિંગશરીરરૂપે પરિણામ પામીને બ્રહ્મની સત્તાથી તથા પોતાના સ્વભાવથી ચૈતન્યપણારૂપ તથા જડપણારૂપ એમ બંને સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈને, વ્યવહારને લાયક થઈને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય આદિની પરંપરા-થી જ સંસારરૂપે નાચે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! માયારૂપ કલંકવાળું એ બ્રહ્મચૈતન્ય ગંધર્વનગરના જેવા આ જગતને માયાનો વિચાર નહિ કરવાથી ઉત્પન્ન કરે છે અને વિચારથી નષ્ટ કરે છે. જો ચિત્તાદિ ન હોય, તો દેહ ભીંતની જેમ મૂંગો રહે છે. ચિત્તાદિ હોવાને લીધે જ દેહ આકાશમાં ફેંકાયેલા પથરાની પેઠે ચેષ્ટાઓ કરે છે. જેમ ચુંબક નિકટ હોવાને લીધે અત્યંત જડ લોઢું ચેષ્ટા કરે છે, તેમ જીવ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મના સામીપ્યથી વ્યાપારો કરે છે. જેમ અરીસો કેવળ દ્રવ્યનું જ નહિ પણ રૂપાદિકના પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ લિંગશરીરે ગ્રહણ કરેલું બ્રહ્મ પોતે દ્રવ્ય ન હોવા છતાં પણ તેના પ્રતિબિંબથી જ આ જીવ અત્યંત સ્ફુરે છે. જેમ બ્રાહ્મણ

*આ બત્રીસમા સર્ગમાં લિંગશરીરમાં આવેલું ચૈતન્ય જે રીતે દેહાદિકને ચલાવે છે અને જે રીતે દેહાંતરમાં જાય છે, તે સઘળું કહેવામાં આવશે.

મોહથી પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જવાને લીધે શૂદ્રપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ જીવ પોતાનો બ્રહ્મસ્વભાવ ભૂલી જવાને લીધે જડપણાને પ્રાપ્ત થયો છે. જેમ હરિશ્ચંદ્ર આદિ મહાત્માઓ પણ મોહથી ચિત્તનો વિભ્રમ થવાને લીધે દીનપણાને પ્રાપ્ત થયા હતા, તેમ જીવ પોતાના બ્રહ્મસ્વભાવને ભૂલી જવાથી મલિનપણા આદિને પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેમ તરંગોની પંક્તિ જળને શાંતિ આપે છે, તેમ પ્રાણના એકપણાને પામીને જડ તથા પરવશ થયેલો જીવ દેહાદિકને ગતિ આપે છે. જેમ શઢરૂપ ઉપાધિને પરવશ થયેલો વાયુ વહાણમાં રહેલા પથરાઓને ગતિ આપે છે, તેમ લિંગ-શરીરરૂપ ઉપાધિને પરવશ થયેલો અને તેથી જ દીન તથા ક્રિયા કરનાર બનેલો મનનશકિતવાળો જીવ દેહોરૂપી યંત્રોને ગતિ આપે છે. હે વસિષ્ઠ-મુનિ ! પરમાત્માએ શરીરોરૂપી ગાડાંઓને ખેંચવા માટે મન તથા પ્રાણરૂપી બે મજબૂત બળદ બનાવેલા છે. ચૈતન્ય જડ જીવ બની મનરૂપી રથમાં બેઠેલું છે, જેને પ્રાણરૂપી ઘોડાઓ ખેંચે છે. તે જીવ જાગૃતિમાં અને સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થોને પકડે છે અને ગાઢ નિદ્રામાં પદાર્થો દૂર થવાને લીધે અવિદ્યારૂપ અંધકારમાં પડ્યું રહે છે. અને તેમ છતાં પણ જેમ તરંગ જળ-પણાને છોડતો નથી, તેમ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને છોડતું નથી. એ જીવચૈતન્ય જ વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક પદાર્થોરૂપે ચારે બાજુ ઉદય પામે છે. જેમ દૃશ્યોમાં રહેલું રૂપ પ્રકાશને લીધે જ સ્ફુરે છે, તેમ જીવ પોતાના સ્વરૂપભૂત પરમ ચૈતન્યનો હોવાથી જ વૃત્તિઓમાં સ્ફુરે છે. જેમ દીવો હોવાથી ઘર પ્રકાશવાળું રહે છે, તેમ પરમાત્મારૂપ નિર્દોષ ચૈતન્યતત્ત્વના હોવાને લીધે જ જીવ જીવનવાળો રહે છે. જેમ જળમાં તરંગ-પણું થાય છે અને તરંગમાં ક્ષીણપણું થાય છે, તેમ જીવને શરીરમાં મોટી વ્યાધિઓ અને મનમાં મોટી ચિંતાઓ થાય છે. આધિ તથા વ્યાધિઓથી વ્યાપ્ત થયેલા શરીરરૂપી કમળમાં ભ્રમરની પેઠે રહેનારો જીવ જેમ જળ તરંગપણું પ્રાપ્ત થતાં વિષમપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શરીરનો દૃઢ અધ્યાસ પ્રાપ્ત થતાં દીનતા આદિ વિષમપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સૂર્ય પોતે જ પ્રકાશિત કરેલાં વાદળાંથી ઢંકાઈ જાય છે, તેમ ચૈતન્ય-શકિત સર્વ શકિતવાળી હોવાને લીધે, પોતે જ પ્રકા-શિત કરેલા દેહના યોગથી 'હું ચૈતન્ય નથી' એવી ભાવનાથી પરવશ થઈ જાય છે. જેમ મદિરાના પ્રબળ મદથી પરવશ થયેલા પુરુષના અંગ પર તલવારના ઘા થાય, તોપણ તે જાણી શકતો નથી, તેમ પરવશપણાથી તે તે યોનિઓમાં અવતરતી ચૈતન્યશકિત મૂઢપણાને લીધે પોતાના ચૈતન્યપણાનું જ્ઞાન મેળવી શકતી નથી. જેમ મદિરાના પ્રબળ મદથી ઘેરાયેલો પુરુષ મદ ઊતરી જતાં પોતાના કાર્યનું સ્મરણ કરીને નિર્મોહ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી પરવશ થયેલી ચૈતન્ય-શકિત અજ્ઞાન ટળી જાય ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને યાદ કરીને મોહરહિત થાય છે. જેમ ગળત-કોઢિયો માણસ ગલિત થયેલાં આંગળાંઓને ગતિ આપતો નથી, તેમ જ્યારે લિંગશરીરનો ઉપસંહાર થતાં પ્રાણ હાથ-પગ વગેરેનાં જ્ઞાનોને ચલન આપતો નથી, ત્યારે દેહમાં રહેલું હૃદયકમળ કોઈથી થડકો નહિ લાગવાને લીધે લાકડાના પાત્રની જેમ જરા પણ ચલિત થતું નથી. જેમ પાંખો ચલન વગરની થતાં બહારની પવનશકિતઓ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અંદરનું હૃદયકમળ ચલન વગરનું થતાં પ્રાણો શાંત થઈ જાય છે. આ રીતે વાયુ બંધ થતાંની સાથે જ, જેમ ઊડેલી ધૂળ પૃથ્વી પર બેસી જાય છે, તેમ અંદરનો સ્પર્શ દૂર થવાથી પ્રાણ શાંત થાય છે અને જીવ નામરૂપરહિત કારણસ્વરૂપને પામે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ ! એ સમયમાં પ્રાણના ઉપરામથી રજ વગરનું તથા આધાર વિનાનું મન પણ પ્રાણની સાથે કારણ-સ્વરૂપને પામીને, તે સ્વરૂપે અવશેષ રહીને ઝાડના જળથી સિંચાતા બીજની જેમ બીજા દેહનો આવિર્ભાવ કરવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે ચારે બાજુથી સઘળાં કારણો દૂર થવાથી, લિંગશરીર ચલન વગરનું થતાં, દેહ નિર્બળ થઈને પડી જાય